BUDAPEST RÉGISÉGEI

XLIX

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST, 2016

Nemzeti Kulturális Alap

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

Szerkesztette
Hanny Erzsébet

Szerkesztőbizottság

Bencze Zoltán
Endrődi Anna
Farbaky Péter
Zsidi Paula

Lektorálták Bencze Zoltán, Endrődi Anna, Kovács Eszter, Spekner Enikő, Szende László, Zsidi Paula, Wolf Mária
a rajzokat Csernus Erzsébet, Kolozsvári Krisztián, Kuczogi Zsuzsanna, Láng Orsolya és Lajtos Tamás,
a fotókat Erőss Dóra, Komjáthy Péter, Tihanyi Bence és Tóth Csilla,
az idegen nyelvű kivonatokat a szerzők, illetve Serege Anikó és Horváth Dániel készítették.

Tördelés: AbiPrint Kft.

HU – ISSN 0133–1892
© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2016

Budapesti Történeti Múzeum BTM

Kiadta A Budapesti Történeti Múzeum
Felelős Kiadó: Farbaky Péter főigazgató

Nyomdai előkészítés és kivitelezés: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila
Megjelent 300 példányban, Book Antiqua betűkkel

TARTALOM - CONTENT - INHALTVERZEICHNIS

TANULMÁNYOK – STUDIES – STUDIEN

ENDRŐDI, Anna – HORVÁTH M., Attila
Symbolic depictions on Early Bronze Age Vessels from Csepel Island–Budapest 7
Szimbolikus ábrázolású, kora bronzkori edények Csepel-szigetről 15

ERŐSS, Dóra – LÁNG, Orsolya
Birds of a feather": peacock – shaped oil Lamp from the Aquincum Civil Town 25
„Madarat tolláról": páva alakú olajmécses Aquincum polgárvárosából 40

FÉNYES Gabriella
Az aquincumi polgárvárosi Nagy Közfürdő fűtésrendszerének működése és a déli szárny energia-felhasználása 41
The heating system of the Great Public Bath in Aquincum Civil Town and energy consumption of the south wing 60

VASS, Lóránt
Is that not charming? Fascinum in Aquincum – Protection against Evil Eye. Phallic Amulets in a Roman City 63
Hát nem elbűvölő? Fascinum Aquincumban – védekezés a gonosz szellem ellen 77

SZIGETI Judit
Csepel „Ófalu" területén végzett telepfeltárás eredményei 1. (10–13. század) – Csepel, Szabadkikötő út 1-3. Ferroport Kft. 89
Results of the Excavation on the Area of Csepel „Ófalu" 1. (10th–13th century) – Csepel, Szabadkikötő út 1-3. Ferroport Kft. 111

PROHÁSZKA Péter
Árpád-kori templom és temető Regtetőn – Gerecze Péter ásatása a Budapest XV. kerületi MÁV–telepen 131
Eine Kirche mit Friedhof in Regtető aus der Árpádenzeit 143

HORVÁTH Viktória
Színesfém leletek a 14-17. századi budai királyi palotából 145
Non-Ferrous metal findings from the 14th–17th century Royal Palace of Buda 166

GYÖNGYÖSSY Márton
Budai pénzverés 1526 után. Numizmatikai adalék középkor végi pénztörténetünkhöz 167
Die letzten Jahre der mittelalterlichen Münzprägung in Ofen (Buda) 173

MEGEMLÉKEZÉS – COMMEMORATION – GEDÄNKE

BENCZE Zoltán
In Memoriam Holl Imre (1924–2016) 177
In Memoriam Imre Holl (1924–2016) 178

RÖVIDÍTÉSEK – Abbreviations – Abkürzungen 179

TANULMÁNYOK

Anna Endrődi – Attila Horváth M.

SYMBOLIC DEPICTIONS ON EARLY BRONZE AGE VESSELS FROM CSEPEL ISLAND – BUDAPEST[1]

Introduction

The Municipal Council of Budapest decided the construction of the Csepel–Szennyvíztisztító (Central Wastewater Treatment Plant) at the northern peak of Csepel Island in 2004, at the 29 ha region called Nagy–Duna sor. After the sondage excavations in 2004 we have conducted preliminary excavations between 2006 and 2008.[2] On the researched 13 ha area a total of 900 archaeological objects/features have been unearthed, despite the occasionally 3,5–4 m deep fillings and the multiple disturbing of the lower strata (horticultural activities, soil extraction, II. World War bomb craters, hazardous waste disposal and later the complete filling of the area.).

We had extensive knowledge at our disposal about the richness in finds of Csepel Island due to the multiple excavations conducted by the Budapest History Museum through decades. Findings from Copper Age, Early Bronze Age, *Late Iron Age i. e.* La Tène D, Migration Period and Early Arpadian Age were almost expected to be found on the coastal area. However, the La Tène B–C findings from Late Iron Age, occurring only as stray finds so far in Budapest were a novelty.[3]

The archaeological site lies north to the Freeport (*Fig. 1.*), which once was part of the high floodplain, however, the already filled riverbed braches were discernible during the archaeological works. The original soil was unearthed in the trenches closest to the modern Danube coast, under some 1,5–3 m deep slaggy filling. It was clearly demonstrable about the loam and muddy layers that they got to the location as natural alluvium of the Danube and thus contained no cultural stratum. At the same time, however, a significant amount of filling was observable in every trench, which was heavily contaminated in many cases and destructive of the older ceramics.[4] Among the objects discovered during the excavations 220 contained findings from the early bronze age Bell–beaker culture of the Csepel group, 13 from the Nagyrév culture and 13 from the late bronze age Urnfield culture. The part of the cemetery of the Nagyrév culture – a group of urn and cremation burials – occurred isolated from the burials of Bell–beaker – Csepel group (*Fig. 2*). We have been able to uncover a part of the culture's settlement near the Danube, which also reveals that the structure of the Nagyrév culture settlement in Csepel is similar to those of the Bell–beaker – Csepel group. The settlements are usually at the waterfront while the cemeteries can usually be found further off the coast.

This paper aims to demonstrate the no. 237 grave from early Nagyrév culture and its grave goods (*Fig. 3–4.*), unearthed during the excavation in 2006 from the southeast sector of the Csepel–Szennyvíztisztító site. The grave goods offer the possibility of a comparison between ceramic findings of similar age, bestowed with similar symbolic meaning.

Grave no. 237 and findings (Fig. 3–4.)

Cremation burial grave, which occurred as an oval discoloration with yellowish–brown filling. Sizes: 212 cm long, 124 cm wide, 18–22 cm deep. The bigger ceramic goods were damaged during the mechanical digging. In the east–west oriented, somewhat shallow, horizontal bottomed grave, ten ceramic vessel were placed along the east–west axis (the fragments of a bronze needle or awl were in a bigger pot), closely to each other except for the 1st and 2nd vessel. The ashes were scattered at the bottom of the pit on the north side.

[1] Manuscript completed in September 2016.

[2] Horváth M. A. 2005.; Horváth M. A. et al 2007.; Horváth et al 2007. 216–232; Horváth–Endrődi 2008. 200–202.

[3] Horváth M. A. et al 2007. 221–223.

[4] Horváth M. A. et al 2007. 218, 219.

Grave goods (from east to west)

1. *Pedestalled pot*
with fragmented rim and neck and grooved neck curve.[5] Some bronze fragments were discovered in the vessel, presumably remains of a needle or awl (gravegood no. 11). Its surface is polished, with brown spots.

Height (H): 14,7 cm, Bottom diameter (bd.): 8,3 cm, Reg. no.: 2012.6.238. (*Fig. 4. 1.*)

2. *Cup*
with a small pedestal and horizontal rim. Its sides and rim were engraved and decorated with symbolic motifs. A small tubular handle stars from its rim.

H: 9,5 cm, Rim diameter (rd.): 8,7 cm, b.d.: 5,2 cm, Reg. no.: 2012.6.239. (*Fig. 4. 5.; Fig. 5.*)

3. *Globular pot*
with a narrow base (heavily squeezed in the grave) and with fragmented rim and neck. Brushed decoration on its lower third, which was separated from the brown spotted polished upper part with finger–tip impressed ribbing. The pedestal is decorated with impressions.

H.: 24 cm, bd.: 9 cm, Reg. no.: 2012.6.240. (*Fig. 4. 3.*)

The small, no. 10 beaker was found under the pot. (*Fig. 4. 10.*)

4. *Big conical jar*
with outcurving rim, standing on a thin base. Intersected by ribbing on the lower third. A wide strap handle starts under the rim, decorated with parallel vertical lines (a so called comb–figure) on the opposite side.

H.: 27,5 cm, rd.: 15 cm, bd.: 9,7 cm, Reg. no.: 2012.6.242. (*Fig. 4. 4.*)

5. *Amphora*
Curved neck, outcurving rim, two strap handles on its shoulders. The bases of the handles are connected with thickened ribbing. Brown spotted.

H.: 24,5 cm, rd.: 9,5 cm, bd.: 9,1 cm, Reg. no.: 2012.6.243. (Fig. 4. 5)

6. Small conic jug or cup with handles, outcurving rim from the south side of the amphora shaped vessel.

H.: 8,7 cm, rd.: 4,4 cm, bd.: 3 cm, Reg. no.: 2012.6.245. (*Fig. 4. 6.*)

7. *Small conic jug or cup*
with outcurving rim, from the northwest side of the amphora shaped vessel.

H.: 8,5 cm, rd.: 4,8 cm, bd.: 3,2 cm, Reg. no.: 2012.6.244. (*Fig. 4. 7.*)

8. *A jug*
with outcurving rim, from the northwest side of the vessels no 5 and 7. The strap handle starts under the rim, slightly grossly brushed surface.

H.: 14,2 cm, rd.: 13 cm, bd.: 9 cm, Reg. no.: 2012.6.246. (*Fig. 4. 8.*)

9. *Small bowl/plate*
with slightly outcurving rim. With two strap handles on the opposite sides, both starts from the rim. Scarified band ornament in the neck curve.

H.: 9,3 cm, rd.: 17,3 cm, bd.: 6,5 cm. Reg. no.: 2012.6.247. (*Fig. 4. 9.*)

10. *Small handled jug or cup*
polished, dark brown, notched on its belly. The small vessel was under the belly of the collapsed no. 3 vessel.

H.: 7,5 cm, rd.: 4 cm, bd.: 2,8 cm, Reg. no.: 2012.6.241. (*Fig. 4. 10.*)

11. *Bronze fragments* from inside the no. 1 pot, remained only in traces. Presumably fragments of a needle.

12. *Ashes scattered* at the north side of the grave

Ceramic types and parallels

Small, conic, one–handled jugs with horizontally outcurving rims and handles starting under the rim. (*Fig. 4. 4., 10., 7.*) Similar small jugs are known from Szigetszentmiklós–Felső Ürge–hegyi dűlő,[6] Rákóczifalva–Kastélydomb[7] and Budatétény[8] inter alia, also from the several other sites of the Nagyrév culture.

Bowl/plate with outcurving rim, short and curved neck, strap handles starting under the rim at the opposite sides. (*Fig. 4. 9.*) Similar vessels are known from Szolnok–Szőlösi halom, Rákóczifalca–Kastélydomb[9] and Budatétény[10] sites.

Big globular pot. (*Fig. 4. 1.*) Variant of this is the imprinted pot with rib decoration and roughened

[5] The numbers of items on the pictures are according to the grave drawing.

[6] Patay 2009. Fig. 2. 2–3.
[7] Csányi 1982–1983. Fig. 3. 6–7.
[8] Kalicz–Schreiber 1984. Fig. 41. 3.
[9] Csányi 1982–1983. Fig. 11. 8., Fig. 5. 2–3.
[10] Kalicz–Schreiber 1989. 4., Fig. 41. 5.

belly (*Fig. 4. 3.*), on which a ribbing runs around the neck.

The similarly shaped *amphora* with the two strap handles on the opposite sides is also a variant of this ceramic type. (*Fig. 4. 5.*) Both are characteristic ceramic types of the indigenous early bronze age which can be found in graves at the sites of Budatétény,[11] Szolnok–Szanda,[12] Tószeg–Ökörhalom,[13] Szigetszentmiklós–Felső Ürge–hegyi dűlő[14] inter alia.

Jug with slightly prolate body, globular belly, outcurving rim and handle that stars under the rim. (*Fig. 4. 8.*) Parallels are known from Tószeg and Szőreg,[15] among the findings of the early phase Nagyrév culture.

Cup with symbolic incisions, profiled bottom or pedestal, horizontal rim and small strap handle that starts from the rim. (*Fig. 4. 2., 5. 1–3.*) Parallel of this ceramic type is known from the cremation burial grave of Budatétény[16] and grave no 139 of Szigetszetmiklós–Felső Ürge–hegyi dűlő.[17]

The conical jug with curved neck and strap handle that starts under the rim is maybe one of the most typical finding of Tószeg–Ökörhalom site,[18] which at the same time sets the date of the whole finding assemblage.

The grave goods we have found in Csepel–Szennyvíztisztó site is related to the Ökörhalom phase of the Nagyrév culture, and parallels show similarity with early phase findings of the culture in both the Tisza– and the Danube–region.

Symbolic marks on the vessels from the early period of Nagyrév culture in Csepel

Among the findings from the cremation burial grave in Csepel, symbolic depictions were discernible on two ceramic vessels.

1. The big conical jug with outcurving rim, strap handle that starts under the rim and stands on thin ring base is decorated with appliqué parallel vertical line–bundles that also start under the rim on the opposite side of the strap handle. (*Fig. 6. 1–4.*) Among the parallel vertical rims the three on the centre overtops the others and connected with a horizontal rib. The only known parallel of this decoration is from the no. 61 urn burial grave from Rákóczifalva–Kastélydomb.[19] According to the author's description, "a human figure with upraised arms can be seen without any marking of a head". The torso is signified by three appliqué band, while the upraised arms are symbolised by two parallel angular ribs. On the bottom the shape ends in a nine–pronged, so called comb–motif." J. Banner classifies this depiction among the squatting human motifs, based on the analogies.[20] In contrast to the portrayal on the urn, an appliqué (human) shape of six vertical rib–bundles can be seen on the opposite side of the vessel. The bundles are connected above with a horizontal rib.[21]

The motif on the vessel from Csepel is similar to the one from Rákóczifalva, although the upraised arms are missing. The types of the vessels with appliqué ornaments are different. In the case of the one from Csepel, the decoration is only on the opposite side of the handle, while on the one from Rákóczifalva, both sides were decorated. However, the two vessels share a strong cultural bond, their appliqué ornamentation is unique. The correlation between the decoration techniques on the jug,[22] similar to those of Mokrin and Vučedol is also noted by M. Csányi.[23]

2. The surface and horizontal rim of this cup, standing on a small pedestal, are decorated with incised motifs and symbolic depictions. (*Fig. 4. 2.; Fig. 5. 1–4.*) Between the parallel incisions on its sides and around the edge of the rim and base ring, runs a vertical and cross–pattern decoration. In between these, two schematic stick–figure can be seen with upraised arms, connected to the vertically and diagonally incised components. The horizontal rim is decorated with concentric circles and incised zigzag motifs. Some traces of incrustation are detectable on the ornaments.

The cultural parallels of the cup will be expounded below in connection the interpretation of the symbolic motifs.

Interpretation of the symbolic motifs

The study that demonstrates the early bronze age vessels with incisions and symbolic meanings on the whole is coined by Rózsa Schreiber.[24] In her comprehensive work she describes 29 ves-

[11] Kalicz–Schreiber 1989. Fig. 41. 5.
[12] Kalicz–Schreiber 1989. Fig. 44. 8.
[13] Csányi 1982–1983. Fig. 14. 5.
[14] Patay 2009. Fig. 3. 3., Fig. 3. 9.
[15] Kalicz–Schreiber 1984. Fig. 43. 5., Fig. 44. 2.
[16] Kalicz–Schreiber 1984. Fig. 41. 6.
[17] Patay 2009. Fig. 8. 1.
[18] Csányi 1982–1983. Fig. 14. 7–8.
[19] Csányi 1982–1983. Fig. 5. 1.
[20] Banner 1957. 19–21.; Csányi 1982–1983. 55.
[21] Csányi 1982–1983. 56.
[22] Girić 1971. Fig. 24. 3.
[23] Csányi 1982–83.
[24] Schreiber 1984. 133–191.

sels from Nagyrév culture and two vessels from Maros culture, both incised with symbolic depictions. She states that these symbolic decorations occur on small vessels with suspension handles and jars.[25] The earliest published finding among these is from an inhumation burial grave at the Nagyrév–Zsidóhalom site, a ceramic vessel with suspension handle, perforated pedestal and various patterns, with three plane decoration. The central depiction is an "edifice–sanctuary" standing on a pedestal, together with human portrayals.[26]

A vessel originally standing on a pedestal, that was found on Pannonhalmi út and got into the Budapest History Museum by compulsory delivery, is very similar to that of Nagyrév–Zsidóhalom. The decoration runs in two lines (on the neck and the belly) with the pattern recurring twice. The main imagery can be interpreted in an inverted position, upside down. In the centre of the depiction is a superhuman sized figure. From its hands flows the life giving water (a zigzag line). With the sun on its one side and the moon (the smaller circle) on the other, they are surrounded with half–human shapes and trees, representing the flora and fauna. Through the duplicated upside–down imagery, the symbolic meaning of the vessel implies the afterlife. R. Schreiber associated this imagery with the creation myth.[27] The duplicated symbols are idiosyncratic features to multiply magical power, while the division of water and earth, creation of the sun and the moon are ancient theories about the formation of the universe. The author classifies these signs as cosmogonical symbols.[28] She identified the motifs on the vessels as embellishments, stylized humans or birds, while a group of the vessels depict ritual scenery.[29]

M. Vicze, after the publication of the vessels from Százhalombatta and Dunaújváros,[30] lined up with Schreiber and states that the specially decorated vessels had a ritual meaning.[31]

On the ovoid cup of early Nagyrév culture, found at Szigetszentmiklós–Felső Ürge–hegyi dűlő, very similar cosmogonic motifs – heavenly bodies, stars, water, sky – can be seen to those of Pannonhalmi út between the human shapes with upraised (adoring) arms. The ceramic vessels in cremation burial grave no. 139, were aligned on the northwest–southeast axis. The ashes of an adult (20–something years old) woman were found between them. Out of the twelve ceramic vessels in the grave, the incised and incrusted depictions were found on a cup.[32] The patterns were formed on a scheme set to visualize a worldview based on symmetry and regularity.[33]

Lately T. Keszi have published vessels with symbolic depictions. On the apropos of the urn decoration in grave no. 38 from Kisapostag he determines that the humans in the this case were portrayed with head, contrary to the ones mentioned above. He classifies it as "birdlike creature, masked figure, mixed being" and hypothesize that the pictures tell an event.[34] We would like to highlight his opinion about the grave no. 100 from Kisapostag, in which case the depiction of a "supernatural being" possesses horns and several pairs of limbs, while in the case of the vessel from Pannonhalmi út he also assumes horns on the main figure, sitting on a throne.[35] We could only agree with his opinion. One of his important observation inter alia is the omphalos motif between the legs of the creature on the urn of grave no. 100 (unfortunately he mentions only later parallels).

Based on the observation of T. Keszi, in the case of the incised motifs, the adoring human shapes (with upraised arms) are not the only ones that contain some meaning but also bear some figurative interpretation and sometimes depict mythical, anthropomorphic beings with several pair of limbs. Such beings are the ones on the vessels from Dunaújváros[36] and from grave no. 100 of Kisapostag.[37] A variant of this is the beings with one pair of limbs on the vessel from Csepel–Szennyvíztisztító (*Fig. 5. 1–4.*) or Nagyrév–Zsidóhalom.[38] In the case of upside down representation we can think of an otherworldly, mythical being, such as the one on the urn from grave no. 100 of Kisapostag.[39]

The omphalos motif is one of the most interesting and presumably problem solving imagery. For instance, on a vessel, kept in the Museum of Százhalombatta, an incised, conical motif can be

[25] Schreiber 1984. 3, 18.
[26] Tompa 1937. 21. t. 8.; Schreiber 1984. Fig. 6. 7.
[27] Schreiber 1984. 25.
[28] Schreiber 1984. 22.
[29] Vessels from Pannonhalmi út, Tószeg and Mokrin: Schreiber 1984. 18.
[30] Schreiber 1984. 25–26.; Csányi 1982–83. 57.
[31] Vicze 2009. 318.
[32] Patay 2009. Fig 3. 7–8, 9.
[33] Patay 2009. 222.
[34] Keszi 2015. 2., 3.
[35] Keszi 2015. 5., 7.
[36] Schreiber 1984. Fig. 10. 1b.
[37] Keszi 2015. Fig. 8.
[38] Schreiber 1984. 7. Fig. 1b.
[39] Keszi 2015. Fig. 8.

seen with a currently uninterpretable sign[40] on the relief–like decoration, quasi bifurcating it. The cone also appears in the centre of a stepped edifice, on the handled jug from Százhalombatta–Földvár. Two adoring figures connect to this edifice[41] and maybe approaching said cone (omphalos). The omphalos appears between the legs of the being on the already mentioned vessel from Kisapostag.[42] (*Fig. 7. 1.*) The motif below the suspension handle of the vessel from Nagyrév–Zsidóhalom also makes one think whether it can be interpreted as an omphalos. (*Fig. 7. 2.*) It ought to be mentioned here that the knobble or cone shaped decoration below the legs of the adoring anthropomorphic figure (on the belly of the vessel) should be considered an omphalos. (*Fig. 7. 3.*)

R. Schreiber mentioned before in her comprehensive work that these motifs can be traced back to Neolithic or in some cases, Palaeolithic times and presumably are manifestations of the religious notions originating from the south.[43] She took some of the signs as characteristics of the Maros culture wile others as the late Vučedol culture.[44]

The so called comb–motifs are present in the middle Neolithic era on the back side of female idols (Szentes–Ilonapart, Öcsöd–Kovácshalom).[45] The earliest omphalos depiction is from the late Neolithic period as a part of the Vinča culture.[46] It has many meanings just as several other symbolic motifs in the late bronze age. It depicts the pregnant Mother Earth as the umbiculus symbolising the middle of the world in the Greek mythology.[47] Through the omphalos the deceased could presumably get closer to their gods, which in our case is best expressed on the vessel from Százhalombatta.[48] M. Vicze propounded first that "the ritual motifs made the objects a part or tools of special events".[49] Also, people who participated in these sacral event were honoured members of the society.

It should be noted here that a zigzag line runs along the rim of the pedestalled small ceramic vessel found in Csepel – Szennvíztisztító. This embellishment occurs as a symbolic motif of the Nagyrév culture, for instance on the vessel from Pannanhalmi út.[50] It is almost always present on the vessels of the Bell–beaker – Csepel group. The zigzag motifs were interpreted as water in all three cases.[51] Durman also interpreted the similar ornamentations on the ceramic vessels from Vučedol as water.[52] We have mentioned before that the bell–beakers (mostly the ones decorated with zigzag motifs) presumably contained beer offerings during the funeral rites, as it is evinciple in some cases from the graves of the culture found in Spain.[53] We can imagine that the small pedestalled cup with symbolic decorations (and zigzag motifs on its rim) found in Csepel could also have a similar function. Due to the lack of chemical examinations, the act of libation or ritual drinking is only a possibility.

Summary and chronology

Based on the analogies presented above, the antecedents of the vessels with symbolic depictions of the Nagyrév culture primarily imply South–Balkan connections, however the origins of the symbology can be traced back thousands of years earlier. It can be said in regards of the early bronze age cultures of the Carpathian Basin that their meanings are different from those of the Nagyrév culture, primarily from the motifs present on the ceramic vessels of Bell–beaker – Csepel group. Despite the fact that the Bell–beaker – Csepel group was also exposed to southern influences – for instance the grooved or appliqué concentric circles around the knobble decoration – it was classified as symbology that depicts the sun and schematic geometric signs, which goes back to the western root of the culture.[54] It differs not only in ritual phenomena but also in settlement layouts (for example differences in the type of the houses) which presumably roots in dissimilarities in social and economical life and also in traditions received from their ancestors.[55]

We concluded that the pedestalled cup with symbolical decoration, found in Csepel–Szennyvíztisztító, which was the subject of this study, the other vessels with symbolic meaning mentioned as parallels and the depictions of sacral events and powerful mythological beings were carriers

40 Vicze 2009. Fig. 1.
41 Vicze 2009. Fig. 3.
42 Keszi 2015. Fig. 8.
43 Schreiber 1984. 26.
44 Schreiber 1984. 25.
45 Raczky–Anders 2003. Fig. 7. 2., 3.
46 Bánffy 2004.; Crnobrnja–Simić–Janković 2009. Fig. 13.
47 Gimbutas 1987. 18.
48 Vicze 2009. Fig. 3.
49 Vicze 2009. 318.
50 Endrődi–Pásztor 2006. 16. Fig. 7.
51 Schreiber 1984. 16.; Endrődi 2006. 16.
52 Durman 2001. 216. Fig. 12., 13., 21.
53 Garrido–Pena 2005. 50–55.; Endrődi 2006. 18.
54 Endrődi–Pásztor 2006.; Endrődi–Reményi 2016. 98.
55 Endrődi–Reményi 2016. 77–84, 101–105.

and transmitters of sacral events and symbology of cultural identity.

R. Schreiber dated the spread of the symbolically decorated vessels in the early bronze age 3a (early Nagyrév culture),[56] however, the cremation burial grave found on Csepel Island belongs to the so called Ökörhalmi phase of the culture.

After the cup with symbolic depiction found in grave no. 139 of Szigetszentmiklós,[57] the vessels from Dunaszekcső, Nagyrév–Zsidóhalom[58] and Rákóczifalva,[59] the findings of grave no. 237 from Csepel–Szennyvíztelep are yet another evidences about the appearance of the symbolical depictions in the Carpathian Basin as early as the phase II of the early bronze age. Strong ties can be detected however with the Maros culture and sites from Middle–Tisza region.[60]

"The Ökörhalom type jugs, findings from outside the spreading area of early Nagyrév culture – are known in the Protoaunjetitz and Nyitra cultures and also in the IIIc phase of the Corded–Ware culture in Moravia. This period is also parallel with the late Bell–beaker groups or phases – like the Oggau–Wipfing–Ragelsdorf–Sarród group or the late phase of the Bell–beaker – Csepel group as well as the Chlopice–Veselé culture." This is the 2b phase of the early bronze are, which, according to L. Reményi, started around 2350/2300 BC.[61] The graves found at Csepel–Szennyvíztisztító site can be dated to this era.

The concomitance of vessels with appliqué symbolic depiction and incisions with a similar meaning in the same grave in Csepel–Island is so far unique in the early bronze age 2b period.

[56] Schreiber 1984. 25.
[57] Patay 2009.
[58] Schreiber 1984.
[59] Csányi 1982–83.
[60] Patay 2009. 223.; Csányi 1982–1983.
[61] Reményi 2009. 237.

BIBLIOGRAPHY

Banner 1957 — Banner J.: Emberábrázolás egy bronzkori tószegi edényen. Budapest, 1957., p. 19–30. (Annales Universitatis Stientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae sectio historica, 1.)

Bánffy 2004 — Bánffy, E.: Archaeological data on symbolic thinking in the European neolithic http://www.semioticon.com/virtuals/symbolicity/archaeological.html (letöltve 2016 augusztus)

Bóna 1963 — Bóna I.: The cemeteries of the Nagyrév culture. Alba Regia 2–3. (1961–1962 [1963]), p. 11–23., t. I–XVIII.

Crnobrnja–Simić–Janković 2009 — Crnobrnja, A. – Simić, Z. – Janković, M.: Late Vinča Culture. Settlement at Crkvine in Stubline. Starinar 59. (2009), p. 9–25.

Csányi 1982–83 — Csányi M.. A nagyrévi kultúra leletei a Közép-Tisza vidékéről. SzMMÉ (1983), p. 33–60.

Durman 2001 — Durman, A.: Celestial symbolism in the Vučedol culture. Documenta Praehistorica 28. (2001), p. 215–226.

Endrődi–Horváth 2009 — Endrődi A – Horváth M. A.: Budapest, XXI. ker. Csepel – északi szigetcsúcs, Hrsz.: 20990/4; 209996; 209973; 209973; 210011. Aquincumi Füzetek 15. (2009), p. 182–184.

Endrődi–Pásztor 2006 — Endrődi, A.–Pásztor, E.: Symbolism and Traditions in the Society of Bell Beaker – Csepel Group = A szimbolizmus és a tradíciók szerepe a Harangedény – Csepel – Csoport társadalmában. ArchÉrt 131. (2006), p. 7–25.

Endrődi–Reményi 2016 — Endrődi, A. – Reményi, L.: A Bell Beaker Settlement in Albertfalva, Hungary (2470–1950 BC). Budapest, 2016.

Garrido–Pena 2005 — Garrido–Pena, R.: El laberinto Campaniforme: Breve historia de un reto intelectual = The Beaker Labyrinth: Brief history of an intellectual challenge. In: El Campaniforme en la Peninsula Ibérica y su contexto europeo = Bell Beakers in the Iberian Peninsula and their European context. (Eds.) M. A. Rojo–Guerra, R. Garridopena, I. García–Martinez de Lagrán. Valladolid, 2005., p. 30–60.

Gimbutas 1987 — Gimbutas, M.: The Earth Fertility of old Europe. Dialogues d'histoire ancienne. 13. (1987), p. 11–69.

Girič 1971 — Girič, M.: Mokrin nekropola bronzanog doba. Beograd, 1971. (Dissertationes et monographie, 11.)

Horváth 2005 — Horváth M. A.: Régészeti kutatás a tervezett csepeli Központi Szennyvíztisztító telep területén = Archaeological investigations ont he territory of the planned Central Sewage Plant in Csepel. Aquincumi Füzetek 11. (2005), p. 177–185.

Horváth et al 2007 — Horváth M. A. – Endrődi A. – Maráz B.: Régészeti kutatások a csepeli Központi Szennyvíztisztító Telep területén = Archaeological investigations in the territory of the Central Waste Water Treatment Plant on Csepel Island. Aquincumi Füzetek 13. (2007), p. 216–232.

Horváth–Endrődi 2008 — Horváth M. A.– Endrődi A.: Budapest XXI. ker., Csepel, északi szigetcsúcs, Nagy–Duna sor, Hrsz.: 210007/2. Aquincumi Füzetek 14. (2008), p. 201–202.

Kalicz–Schreiber 1984 — Kalicz–Schreiber, R.: Komplex der Nagyrév Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. (Ed.) N. Tasič. Beograd, 1984. p. 133–191.

Keszi 2015 — Keszi T.: Pont, pont vesszőcske–hová lett a fejecske? Magyar régészet, online magazin (2015) Tél. https://www.academia.edu/21555915/Pont_pont_vesszőcske_hová_lett_a_fejecske_1. (Letöltve 2016. július)

Patay 2009 — Patay R.: A Nagyrév kultúra korai időszakának sírjai Szigetszentmiklósról. Tisicum XIX. (2009), 19. p. 209–229.

Raczky–Anders 2003 — Raczky, P. – Anders, A.: Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel–und Südosteuropa. In: Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburstag. (Hrsg) E. Jerem, P. Raczky. Budapest, 2003., p. 155–183.

Reményi 2009 — Reményi L. A nagyrévi kultúra kulturális és kronológiai kérdései. Tisicum 19. (2009), p. 229–255.

Schreiber 1972 — Schreiber R.: A korabronzkor problémái Budapesten = Die Probleme der Frühbronzezeit in Budapest. ArchÉrt 99. (1972), p. 151–166.

Schreiber 1984 — Schreiber R.: Szimbolikus ábrázolások korabronzkori edényeken = Symbolische Darstellungen an frühbrozezeitlichen Gefässen. ArchÉrt 111. (1984), p. 3–28.

Schreiber 1984a — Schreiber R.: A korabronzkor időrendi kérdései Budapest környékén és a Tisza vidékén = Chronologische Fragen der frühen Bronzezeit in der Umgebung von Budapest und in der Theissgegend. BudRég 26. (1984), p. 33–48.

Tompa 1937 — Tompa, F.: 25 Jahre Urgeschichtsforshung in Ungarn 1912–1936. BRGK 24–25. (1937).

Vicze 2009 — Vicze M.: Nagyrév symbolism revisited: Three decorated vessels from Százhalombatta and Dunaújváros. = A Nagyrévi szimbolikus ábrázolásokról: három díszített edény Százhalombattáról és Dunaújvárosból. Tisicum 19. (2009), p. 309–319.

SZIMBOLIKUS ÁBRÁZOLÁSÚ, KORA BRONZKORI EDÉNYEK CSEPEL–SZIGETRŐL[1]

A Központi Szennyvíztisztító megépítését megelőzően, Csepel–sziget északi csúcsán, a Nagy–Duna sornak nevezett 29 hektáros területen 2004–es szondázó ásatások után 2006 és 2008 között végzett megelőző feltárások során 900 objektum került napvilágra, melyek közül 220 objektum kora bronzkori Harangedény – Csepel Csoport, 13 a Nagyrév kultúra és 13 a későbronzkori Urnasíros kultúra emlékanyagát tartalmazta. A régészeti lelőhely Csepel–szigeten a szabad kikötőtől északra fekszik *(1 kép),* mely az egykori magas ártérhez tartozik, de sűrűn szabdalják az alacsony ártérhez tartozó holtmeder–ágak. A telepjelenségek és sírok az egykori ármentes területeken helyezkedtek el.

Jelen tanulmány a Csepel–Szennyvíztisztító területén 2006–ban folytatott feltárás DK–i szektorában napvilágra került 237. számú, (*3–4. kép*) kora Nagyrév kultúrába sorolt, 10 kerámia mellékletet tartalmazó szórt hamvasztásos sírral és annak mellékleteivel, különös tekintettel a szimbolikus ábrázolású leletekkel foglalkozik. A sírleletek lehetőséget adnak a hasonló korú és hasonló szimbolikus tartalommal felruházott kerámialeletek összehasonlítására.

Csepel–Szennyvíztelep általunk feltárt sírjának leletei a Nagyrév kultúra Ökörhalom fázisának leleteivel rokon, melynek párhuzamai mind a Tiszavidék, mind a Duna vidék Nagyrév kultúra korai fázisának leleteivel mutat egyezőséget.

Szimbolikus jelek a Nagyrév kultúra korai szakaszának csepeli edényein

A csepeli 237. szórthamvasztásos sír két edényén volt megfigyelhető szimbolikus ábrázolás:

1. A kihajló peremű, perem alól induló szalagfüles, nagyméretű kónikus *korsót* (*4. kép 4.*), amely vékony talpgyűrűn áll, a perem alól induló széles szalagfüllel szemben plasztikus, függőleges párhuzamos vonalkötegek díszítik. Függőleges párhuzamos, plasztikus bordából a három középső kimagasodik. És egy vízszintes plasztikus borda köti össze. A díszítés egyetlen párhuzama Rákóczifalva – Kastélydomb 61. számú urnasírjának urnáján figyelhető meg.[18] A szerző leírása szerint az urnán „feltartott karú emberalak látható, a fej jelölése nélkül. A törzset három függőleges plasztikus léc fejezi ki, a feltartott karokat pedig két párhuzamos, szögletesen formált borda szimbolizálja. Alul az alak kilencágú fésűmotívumban végződik." Banner analógiái után guggoló emberalakot formázó motívumok közé sorolja.[19] Az urnán megjelenő emberalakkal szemben, az edény ellentett oldalán egy[20] hat függőleges bordaköteg látható, melyet felül egy vízszintes borda köt össze. A csepeli edény mintája hasonló a rákóczifalvi edényen látható motívumhoz, ezen azonban a „feltartott kezek" hiányoznak. A plasztikus díszítő motívummal ellátott edények típusa különbözik, valamint a csepeli edényen csak a füllel szemközti oldalt díszítették, míg a rákóczifalvi edény ellentétes oldalain találhatók a plasztikus motívumok. A két edény azonban szoros kulturális szálakkal kötődik egymáshoz, plasztikus díszítésük egyedülálló.[21] A mokrini, vučedoli technikával díszített korsó mintájával való összefüggésre Csányi M. is felhívta a figyelmet.[22]

2. A kis talpon álló, vízszintes peremű *pohár* pereme és oldala bevésett motívumokkal díszített (*4. kép 2., 5. kép 1–4*), a peremből kis alagútfül indul. Oldalán, a perem és a talpgyűrű szélén körbefutó, bekarcolt párhuzamosok között függőleges és kereszt alakú díszítések húzódnak. Ezek között egy–egy sematikusan ábrázolt „feltartott karú" kis pálcika figura látható, melyek egy függőleges és átlósan bekarcolt díszű elemhez kapcsolódnak. A vízszintes peremen koncentrikus kördísz és bekarcolt cikk–cakk motívum húzódik. A bekarcolt díszítésen nyomokban mészbetét látható.

A szimbolikus jelek értelmezése

A szimbolikus jelek korábbi értelmezései (Schreiber R., Csányi M., Vicze M., Keszi T.) bemutatása után, mi magunk omphalos ábrázolást tartjuk az egyik legfontosabb jelnek, szimbólumnak. Az omphalos ábrázolás több edényen megjelenik: a Százhalombattai múzeum egy edényének reliefszerű díszítésén, azt szinte kettéválasztva jelenik meg egy kúpszerű karcolt motívum,[39] valamint Százhalombatta–Földvár füles korsóján egy lépcsőzetes „építmény középpontjában jelenik meg a kúp. Ehhez az „építményhez" egy–egy adoráló

[1] A kézirat lezárva 2016. szeptemberében

kéztartású figura kapcsolódik[40] és talán ehhez a kúphoz (omphaloshoz) tart. Az omphalos megjelenik a már említett kisapostagi edényen lévő lény lábai között,[41] valamint elgondolkodtató a Nagyrév–Zsidóhalmi edény függesztőfülének kialakítása, illetve az alatta lévő motívum, amely talán omphalosként értékelhető. (*6. kép 2.*) Itt jegyezzük meg hogy a Rákóczifalva–Kastélydomb plasztikus díszű edényén a az antropomorf, adoráló kéztartású alak lábai alatt (az edény kiöblösödő oldalán) lévő bütyök, illetve kúp szerű dísz véleményünk szerint omphalosként értékelhető. (*6. kép 3.*)

Összefoglalás és kronológia

A Nagyrév kultúra szimbolikus ábrázolású edényeinek előzményei, a fent bemutatott analógiák után elsősorban dél–balkáni kapcsolatokra utalnak, ugyanakkor a szimbólum–rendszer kialakulása évezredekkel korábbra tehető. A Kárpát–medence kora bronzkori kultúrái tekintetében elmondható, hogy azok mondanivalójától különbözik, gondolunk itt elsősorban a Harangedény–Csepel Csoport kerámiáin megjelenő motívumokra. A Kárpát–medencei Harangedény–Csepel–Csoportot déli impulzusok is érik, azonban pl. a koncentrikus körökkel árkolt bütyökdíszítéseket a Napot szimbolizáló, elvont és sematizált geometrikus jelképek, jelképrendszerek közé soroltuk, melyek a kultúra nyugati gyökereihez nyúlnak vissza.[53] Nem csak a rituális jelenségek, hanem a településszerkezet is különbözik,a Nagyrév kultúráétól, melyek feltételezhetően társadalmi és gazdasági élet különbözőségében, és főleg az ősöktől átvett hagyományokban gyökereznek.[54]

Jelen tanulmányunkban bemutatott Csepel–Szennyvíztisztító lelőhelyen feltárt szimbolikus díszű talpas poharat, a párhuzamok között felsorolt többi szimbolikus tartalmú edényt, a rajtuk bemutatott feltehetően valamiféle hatalommal felruházott „mitológiai" lényekkel és szakrális eseményeket ábrázoló jelenetekkel, kommunikációs tartalmú, a szakrális eseményeket közvetítő, egyúttal identitásjelző szimbolikus jelképrendszerek hordozójának tartjuk.

Schreiber R. a szimbolikus ábrázolású edények elterjedését a kora bronzkor 3a fázishoz, a Nagyrév kultúra fiatalabb fázisához kötötte,[55] azonban a Csepel–szigeten feltárt szórthamvasztásos sír a Nagyrév kultúra ú. n. ökörhalmi fázisába tartozik. A Csepel–Szennyvíztisztító 237. számú sír leletei, a szigetszentmiklósi 139. számú sírból előkerült szimbolikus ábrázolásos pohárhoz,[56] a dunaszekcsői, nagyrév–zsidóhalmi[57] és rákóczifalvi edények[58] után, egy újabb bizonyíték arra, hogy a szimbolikus ábrázolások már a kora–bronzkor II. periódusban is megjelentek a Kárpát–medencében. Szoros kapcsolat mutatható ki ugyanakkor a Maros kultúra, illetve a Közép –Tisza vidék lelőhelyeivel.[59]

„Az ökörhalmi típusú korsók, leletek a korai nagyrévi kultúra elterjedési területén kívül – ismertek a Protoaunjetitz– és a Nyitra–kultúrákban, valamint a morvaországi zsinórdíszes kultúra IIIC fázisában. Ez az időszak egyben párhuzamos a késői harangedényes csoportokkal, illetve fázisokkal – így például az Oggau–Wipfing–Ragelsdorf–Sarród–csoporttal vagy a Harangedény – Csepel Csoport késői időszakával– valamint a Chlopice–Veselé–kultúrával." Ez a kora bronzkor 2b időszak, melynek kezdetét Reményi L. Kr.e. 2350/2300 körüli dátumra helyezi.[60] A Csepel–Szennyvíztelepen feltárt sírleleteink erre az időszakra datálhatók.

A plasztikus, szimbolikus ábrázolás és a hasonló tartalmú, karcolt motívumokkal ellátott edények együttes előfordulása ugyanazon sírban Csepel–szigeten, egyelőre egyedülálló a kora bronzkor 2b periódusában.

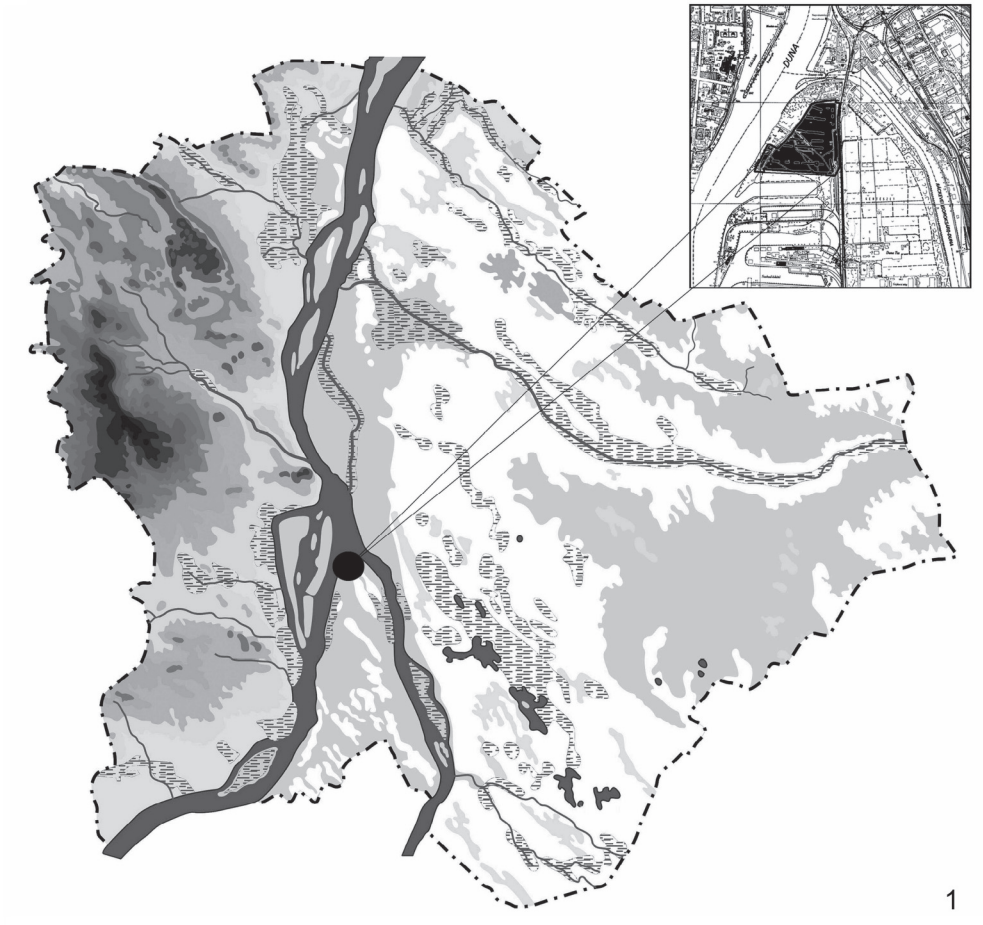

Fig. 1. 1. Map of Budapest and Csepel–Szennyvíztisztító site,
2. Sites of vessels with symbolic depictions in the Early Bronze Age 2–3.
1. kép. 1. Budapest és a Csepel – Szennyvíztisztító lelőhely térképe,
2. Szimbolikus ábrázolású edények lelőhelyei a kora bronzkor 2–3. időszakban.

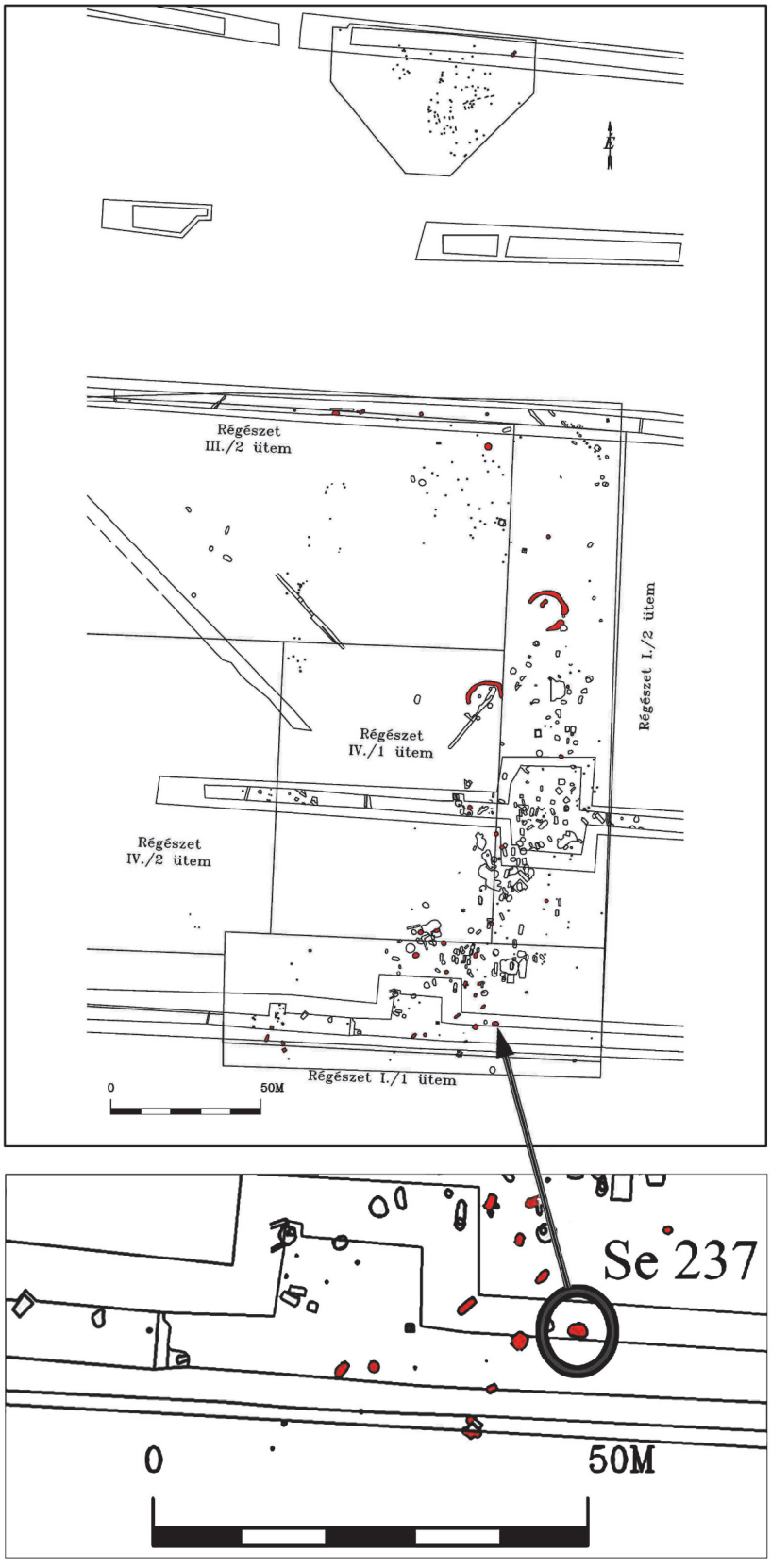

Fig. 2. a–b. Site plan of Csepel–Szennyvíztisztító and surroundings of grave no. 237.
2. kép. a–b. Csepel Szennyvíztisztító telep lelőhely helyszínrajza, és a 237. sz. sír környezete.

a

b

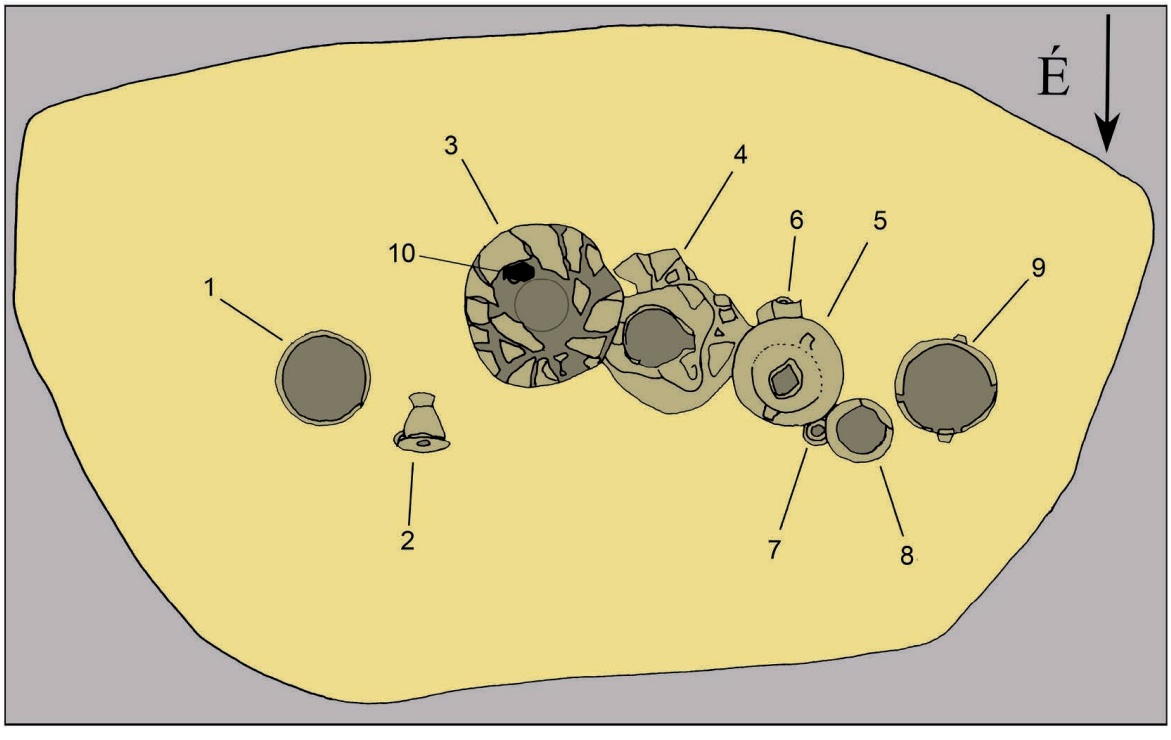

Fig. 3. a–b. Photo and drawing of cremation burial grave no. 237. at Csepel–Szennyvíztisztító
3. kép. a–b. Csepel–Szennyvíztisztító. 237. sz. szórthamvasztásos sír ásatási fotója és rajza.

Fig. 4. 1–9. Ceramic findings from grave no. 237. at Csepel–Szennyvíztisztító
4. kép. 1–9. Csepel–Szennyvíztisztító. 237. sz. sír kerámia leletei.

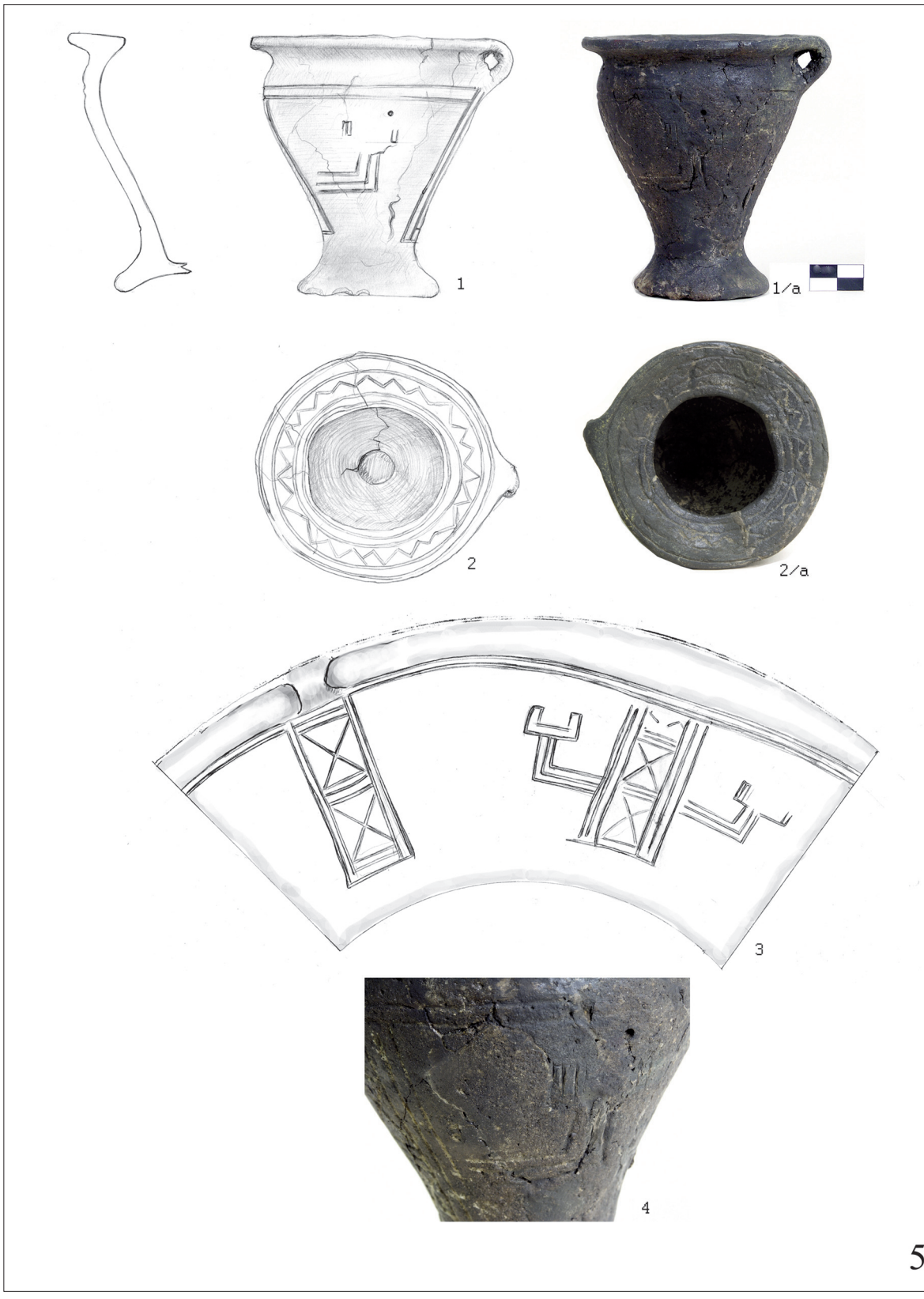

Fig. 5. 1–4. Pedestalled cup and details from grave no. 237. at Csepel–Szennyvíztisztító
5. kép. 1–4. Csepel–Szennyvíztisztító. 237. sz. sír. Szimbolikus ábrázolásos talpas pohár és részletei.

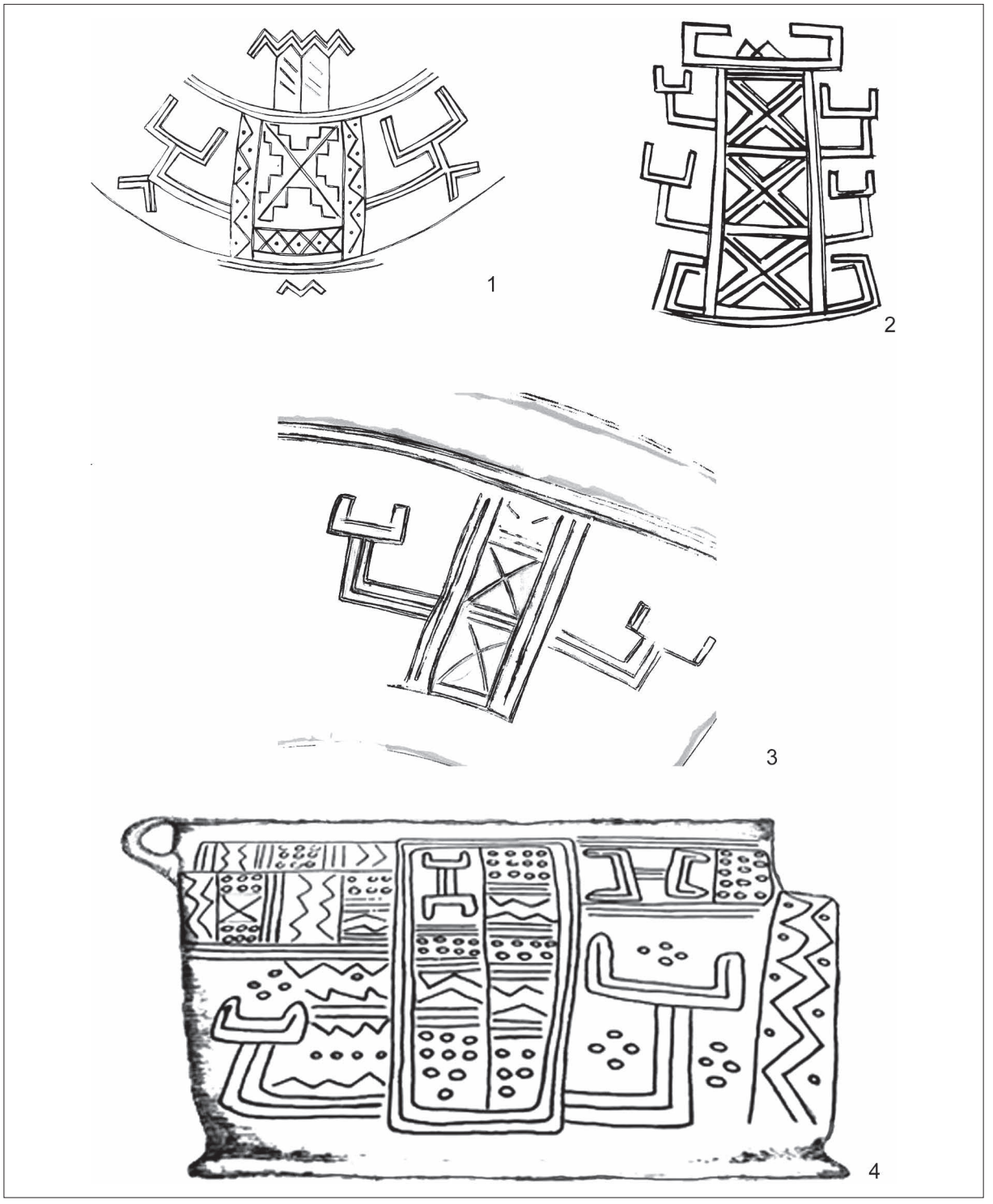

Fig. 6. Details of Early Bronze Age vessels with symbolic depictions I.
1–2. Nagyrév, Dunapetele (based on Schreiber 1984.)
3. Grave no. 237 at Csepel–Szennyvíztisztító
4. Szigetszentmiklós–Ürgehegyi dűlő (based on Patay 2009.)

6. kép. Szimbolikus ábrázolású korabronzkori edények részlei I.:
1–2. Nagyrév, Dunapentele (Schreiber 1984. nyomán)
3. Csepel–Szennyvíztisztító 237. sz. sír.,
4. Szigetszentmiklós–Ürgehegyi dűlő (Patay 2009. nyomán)

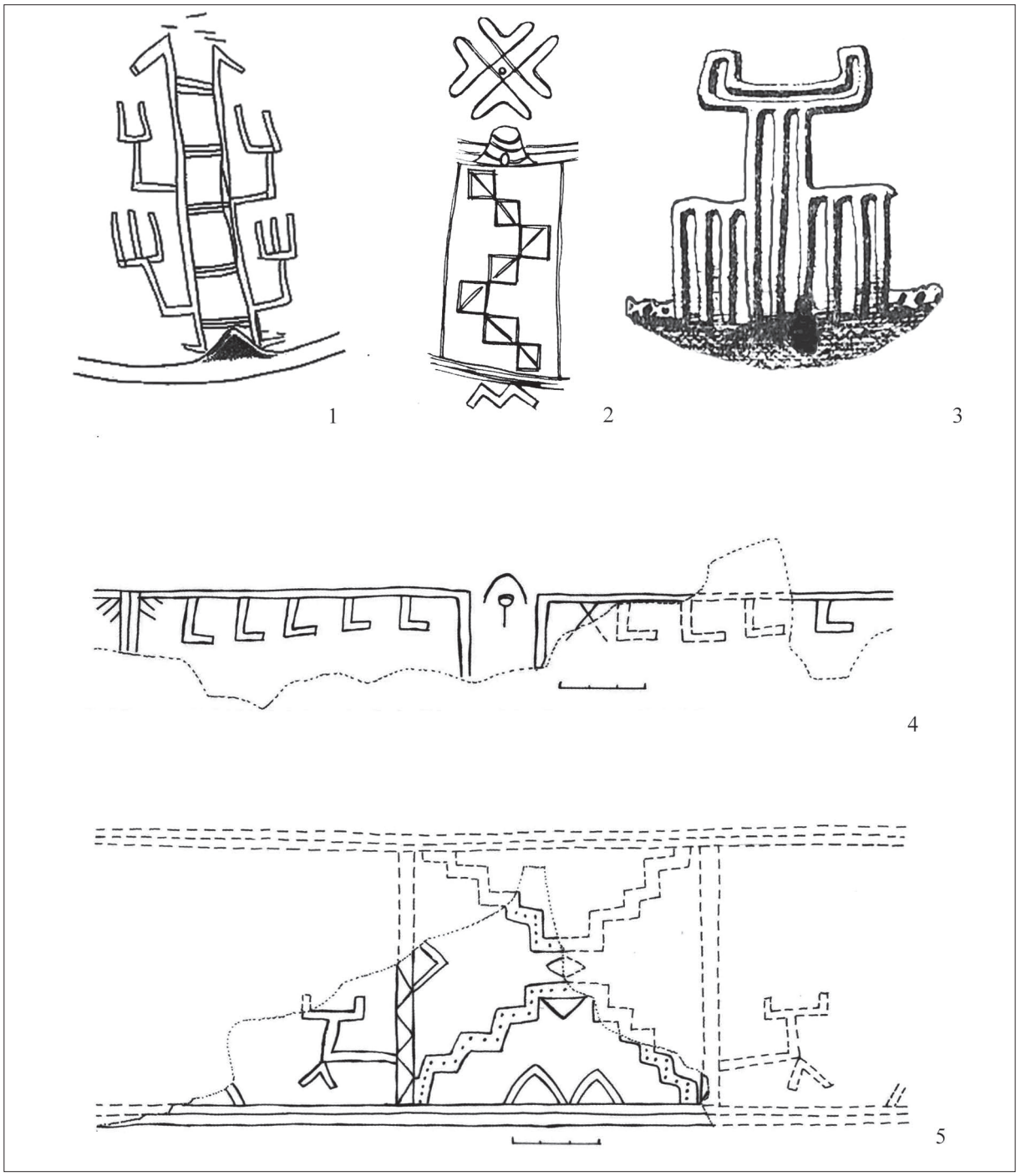

Fig. 7. Details of Early Bronze Age vessels with symbolic depictions II.
1. Kisapostag (based on Keszi 2015.)
2. Nagyrév (based on Schreiber 1984.)
3. Rákóczifalva–Kastélydomb (based on Csányi 1982–82.)
4–5. Százhalombatta (based on Vicze 2009.)

7. kép. Szimbolikus ábrázolású korabronzkori edények részlei omphalos ábrázolással.:
1. Kisapostag (Keszi 2015. nyomán)
2. Nagyrév (Schreiber 1984. nyomán)
3. Rákóczifalva–Kastélydomb (Csányi 1982–83. nyomán)
4–5. Százhalombatta (Vicze 2009. nyomán)

Dóra Erőss – Orsolya Láng

"BIRDS OF A FEATHER": PEACOCK – SHAPED OIL LAMP FROM THE AQUINCUM CIVIL TOWN[1]

In memoriam Klára Póczy

Introduction

A bronze zoomorphic object in form of a bird (see below) with blue and red glass paste inlays was discovered in the eastern wing of Building no. I. in the north – eastern zone of the Aquincum Civil Town in 1972. The excavator, Klára Póczy considered it as an oil lamp and as it was found on the pavement of a relatively late room, she dated both the room and the find to the 4th century AD in her excavation diary. Nevertheless, the object had long been hiding in the stores and remained unpublished. Now, citing parallels to both its function and form, an attempt will be made to identify the object and place it within the sociohistorical context of the settlement.

The find location

The eastern wing of Building no. I – that was most probably functioning as a separate dwelling house (strip building) - was excavated several times in the last decades of the 20th century.[2] (*Fig. 1.)* The first systematical one was carried out by Klára Póczy in connection to the conservation of the walls in 1972,[3] during which she managed to excavate most of the rooms. Based on her excavation documentation and observations, 6 main phases (out of the 8 phases determined in the north – eastern zone of the town) could be indentified from the beginning/middle of the 2nd century to the end of the 3rd century AD.[4] The building's fifth phase (Phase 7 in the north – eastern zone) was mainly characterized by *opus spicatum* walls. This phase saw the construction of large rooms in the south and the reconstruction of rooms with floor heating groupped on both sides of a central corridor and a possible staircase (to the upper storey?). To the north, rooms dedicated to bronze smithing could also be connected to this period.[5] A large, slightly trapezodial room (or separate building?) with *opus spicatum* walls were constructed on walls from pervious phases. This room was probably further separated into two smaller rooms, even though this remains uncertain, as its northern end was only partially excavated. The good quality, whitish cast pavement (terrazzo?) of the late room/building had a rather thick base (60 cm). (*Figs. 2.–3.)* According to the excavation diary, the bronze zoomorphic object in question was found on the pavement.[6] Even though, K. Póczy dated this phase – hence also the find – to the 4th century,[7] recent revaluation of the datable finds (terra sigillata, amphorae and coins) coming either from this or the neighbouring strip buildings date this period to the first half/middle of the 3rd century AD.[8]

Even though, the zoomorphic find has never been published,[9] the building was hereafter named the „House of the Peacock"[10] and its later phase was either referred to as a „Late Roman bronze smithing workshop",[11] or – namely the trapezodial room – was conditionally related to sacral use by Klára Póczy.[12] Later, the trapezodial construction was even identified as an Early Christian podium – temple by the same researcher, based on the presence of the zoomorphic object and its relatively late stratigraphical position.[13]

[1] We would like to thank Dr. Stefania Hoss for her useful advices and for correcting the text!

[2] For the latest summary of researches in Building no. I.: Láng 2014. 99-100.

[3] BHM AA : 19-73: 9 pages of diary, 28 photos, 1 plan, 11 section drawings and 19 pages of hand written notes, sketches and drawings. Preliminary reports: Póczy–Hajnóczi 1973. 34-35; Póczy 1976. 423.

[4] Láng 2014. 100-101.

[5] According to Póczy's diary, a moulding for an animal figure, small bronze statuettes, an iron spoon for metal casting and a casting vessel were found and traces of fire could also be observed. Unfortunately, the finds can not be found at present.

[6] Unfortunately, no *in situ* photo or drawing survives of the find.

[7] see fn. 3.

[8] Láng 2012.; Láng 2013. 239.

[9] Only mentioned in her diary and in a preliminary report, see fn 3.

[10] Zsidi 2002. fn. 323. Also in excavation documentations.

[11] Póczy–Zsidi 2003. 204.

[12] In Klára Póczy's manuscript: „Sanctuary ?"

[13] Póczy 2004. 109. On the other hand, Dóra Gáspár locates Christian communities in the area of the *forum* and the so–called *basilica* (Building no. I.): Gáspár 2008. 88.

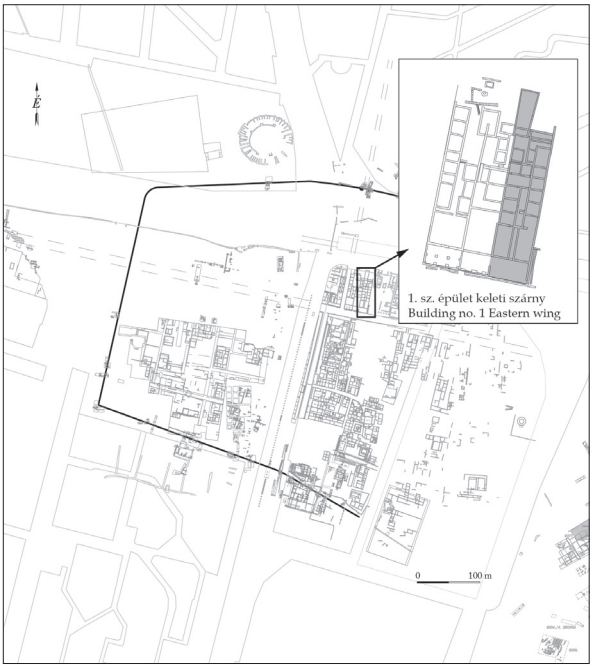

Fig. 1. Plan of the Aquincum Civil Town with the eastern wing of Building no. I (K. Kolozsvári).
1. kép. Az aquincumi polgárváros alaprajza az ún. I. épület keleti szárnyával (Rajz: Kolozsvári K.)

Fig 2. Plan of the "trapezodial room" in Phase 7 (O. Láng – K. Kolozsvári).
2. kép. Az ún. „trapezodiális terem" alaprajza a 7. építési periódusban (Rajz: Láng O. – Kolozsvári K.)

Fig. 3. Photo of the "trapezodial room" with its terrazzo pavement (photo from the documentation of K. Póczy).
3. kép. Az ún. „trapezodiális terem", terrazzo padlóval (Fotó Póczy K. ásatási dokumentációjából)

The find

The zoomorphic, intact hollow casting bronze object depicts a bird standing on two feet, with head turning slightly to the left. Its crest is divided into three parts with circles each decorated with red enamel. Only one survives of the enamelled decoration on both side. Eyes were formed by two, concentric circles again with red enamels of which only the left one survives. The crop of the bird was cut in oval form surrounded by circular blue enamel decorations (15, all intact, but cracked). A horizontal, lens- like hole is cut at then top of the craw, its edges slightly deformed. Wings were indicated with one rib on both sides and the tail feathers are indicated by a rig and a hollow tube – like feature behind with 5 tiny holes in a triangle (partially clogged). The feet were only schematically formed by two incisions. The bird stands on a circular pedestal casted together with the figurine, its edges were originally folded. Based on the hollow shaping of the back of the pedestal, it is highly probable, that the bird was originally fastened to an other object. The bird is 7,2 cm high, 3,5 cm wide, and weights 50,61 g. (*Figs. 4.–5.*)

According to similar, analogous pieces (see below), its crest and form of the body, the object most probably depicts a peacock. Based on the tube – like tail and the pouched spout in its craw it could have functioned as an oil lamp. Considering the dating of the piece we can only rely on other finds related to the same construction phase

Fig. 4. Photos of the peacock-shaped lamp (photo by P. Komjáthy).
4. kép. A páva alakú bronz mécses (Fotók: Komjáthy P.)

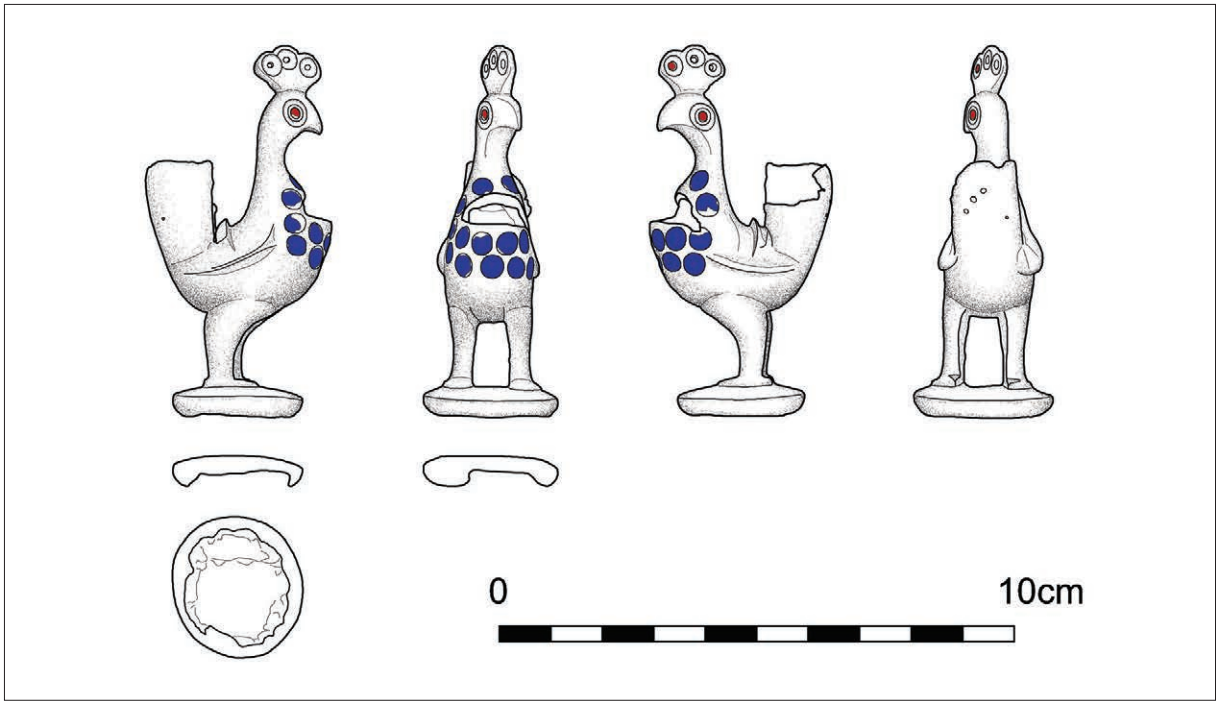

Fig 5. Drawings of the peacock-shaped lamp (drawing by T. Lajtos).
5. kép. A páva alakú bronz mécses (Rajzok: Lajtos T.)

Bird shaped lamps and ornamental/votive objects in the Roman Empire				
Small (6-8 cm)		Large (12-13cm)		
Oil lamp	Candle holder	Oil lamp		Oil lamp/votive object
Peacock		Peacock	Other birds (dove, duck, goose, ibis)	Cock
Budapest (2 pcs) (Aquincum, HU)	Eining (Abusina, DE)	Mainz (DE)	Silifke (TR)	Buchten (NL)
Esztergom (Solva, HU)	Avenches (Aventicum, CH)	Orbe (CH)	Lyon (FR)	Ezinge (NL)
Komárom – Szőny (Brigetio, HU)	Augst (Augusta Raurica, CH)	British Museum (3pcs – Egypt)	Dumbarton Oaks (Beirut?, LB)	London (GB)
Ptuj (Poetovio, HR)	Windisch (Vindonissa, CH)		Szombathely (Savaria, HU)	Cirencester (GB)
Augst (Augusta Raurica, CH)	Le Landeron (CH)			Cople (GB)
Morat (CH)	Meaux (FR)			Drayton Bassett (GB)
Hannover (DE)	Nijmegen (Noviomagus, NL)			Slyne-with-Hest (GB)
Volubilis (MA)	Grand (FR)			Cologne (D)
Banasa (MA)	Mont-Chypres (FR)			Tongeren (B)
	Trier (Augusta Treverorum, DE)			
	Alton (GB)			
	Rome (ITA)			
	Richborough (GB)			

Fig. 6. Table of peacock and other bird-shaped lamps, candle holders and/or ornamental objects in the Roman Empire (O. Láng).
6. kép. A páva és egyéb madár alakú világítóeszközök és/vagy dísztárgyak az ókorban (Láng O.)

(Phase 7)[14] and finds (terra sigillata and coarse ware[15]) coming from below the terrazzo pavement, on which the figurine was found. Based on the above mentioned finds, the lamp can be dated to the first half –middle of the 3rd c. AD.

Peacock – shaped lighting instruments in the Roman Empire

Several peacock (and other bird) - shaped bronze lighting instruments are known from the Roman period, most of them are detailed and were decorated with incisions and/or enamel inlays.[16] (*Fig. 6.*) According to researches, these were used for lighting, either with wax candles or as oil lamps[17]. C. Agustoni classifies them into three groups, based on their form and method of lighting (oil lamps or candle holders, lighting the front or at the back):

1. larger, squat – bodied pieces, functioning as oil lamps with one hole for the oil on the back and one for the wick at the end of the tail zone (see below in chapter „Further analogous objects").
2. Smaller (usually between 7–8 cm tall) standing peacocks on pedestals with a hole in the craw[18] and a pipe-like feature in the tail–zone.
3. Smaller, standing peacocks with only the pipe – like feature for candlers in the tail zone.

Oil–lamps

Considering those that have two holes (one on the chest of the bird and another in the tail) they are mainly found in the neighbouring areas and can be considered as oil lamps.[19]

Geographically (and also typologically), the closest analogy is also from *Aquincum*, that was found sometime before 1915, however its precise find location is unfortunately unknown (civil town, canabae, fortress or a villa?).[20] Based on the photos and the inventory description that survive, the lamp was made of bronze and most likely depicts a

[14] Láng 2013. 239.

[15] Terra sigillata vessels, inv. nos.: 98.12. 202 (Central Gaulish manufacture, form Drg. 37, bottom fragment), 98.12.203 (Rheinzabern manufacture, form Drag. 31. bottom, with name stamp AVENTIN(VSF)(?), and 98.12.204 (Rheinzabern manufacture, most probably form Drag. 53, rim and handle of a kantharos with detail of barbotine decoration); cooking pots, inv. nos.: 98.42.306-307; bowls, beaker, inv. nos.: 98.12.205.214. I'm grateful to Péter Vámos for the identification of the terra sigillata vessels.

[16] The latest summary on them: Hoss et alii 2015. 159-171.

[17] For the function and use of such bird – shaped bronze objects: Kaufmann–Heinimann 1994. 142.; Garbsch 1999. 92., 94–95.

[18] Agustoni considers it to be the place for the wick, this can be proven via experimental research, see below.

[19] Agustoni 2005. 15.

[20] Inv.no. 264. The piece was stolen in 1973.

Fig. 7. *The other peacock-shaped lamp from Aquincum, stolen in 1973 (BHM Aquincum Museum, Collection of Photos).*
7. kép. *Az 1973-ban ellopott, további, páva alakú mécses Aquincumból (Fotó: BTM Aquincum Múzeum, Fotótár)*

Fig. 8. *Peacock-shaped bronze lamp from Solva (Roman Collection of the Hungarian National Museum, photo courtesy of the Hungarian National Museum).*
8. kép. *Páva alakú bronzmécses Solvából (Fotók: A Magyar Nemzeti Múzeum Római Gyűjteménye, a Magyar Nemzeti Múzeum jóvoltából)*

◄ Fig. 9. *Peacock-shaped bronze lamp from Poetovio (photo by Boris Farič, Regional Museum Ptuj-Ormož).*
9. kép. *Páva alakú bronzmécses Poetovióból (Fotó: Boris Farič, Regional Museum Ptuj-Ormož)*

peacock.[21] The find is sadly lost. The piece was relatively complete, standing on a double conical pedestal. The bird had a hole on the craw and the pipe- like tail seemed also intact, placed behind a rib on the body. The eyes were made of two concentric circles, the crest is missing. Further details (beak, claws) are indicated by incised lines. The relatively simply designed bird shows no signs of email decoration. According to the inventory book, the find was 8 cm high, and 3. 5 cm wide, thus almost identical in size to the other Aquincum piece. (*Fig. 7.*)

An other close analogy seems to be a nearly identical zoomorphic bronze find from *Solva* (Pannonia Inferior) with a hollow body and holes on the body and tail of the bird, identified as a cockerel by Éva Bónis and Ibolya Sellye.[22] The bird bears email decorations on its craw and in the eyes, just like the Aquincum piece, even though the Solva „cockerel" is more fragmentary. Its size fits well with the one from Aquincum: the „cockerel" from Solva is 54 mm high and 37 mm wide. According to the authors, the tiny object was used as a candle – holder[23] and was originally attached to a pedestal. Unfortunately, there is no dating evidence for this piece. (*Fig. 8.*)

A further analogous bronze object – unfortunately with no dating – also an oil lamp could be mentioned from *Brigetio* (Pannonia Inferior), possbily depicting a cock.[24] The stilized object has three holes: in its tail, in the back, while the nozzle of the lamp is attached separately to the body. The bird stands on a profiled pedestal, it was probably also fixed to some other object. A similar oil lamp - though with no inlay - was found in *Poetovio* (Pannonia Superior). The fragmentary bronze object (tail, crest are missing) nearly identical in size (5,8 cm high) and stands on a pedestal. It was identified as an oil lamp in form of a peacock with a hole in its craw. It resembles more to the missing Aquincum piece (see above) and was was dated to the 4th – 5th c. AD.[25] (*Fig. 9.*)

[21] Even tough the inventory book mentions it as a „cock", based on its features (crest, crop) and its similarity to the other finds, it rather depicts a peacock.
[22] Kept in the Hungarian National Museum, inv. no.: MNM 18.1885.1. Bónis–Sellye 1988. 42., 81., fig. 38.
[23] Though it is also an oil lamp, see below.
[24] Hampel 1901. front page.
[25] Vomer Gojkovič–Žižek 2008. 77., 129., Cat. no. 129. I would like to thank M. Vomer Gojkovic for her help in providing a photo of

Further heads of such an oil lamp (originally decorated in email) are known from *Augusta Raurica*[26] and from a villa at *Morat*[27] (both in Raetia). The latter is very similar to the Aquincum piece in form and size, though it has no enamel decoration. According to its proposed reconstruction, the circular tail could have had a mirror-like function in reflecting the light and was placed between the neck and the pipe–like back of the lamp. The intact lamp stands on a biconic pedestal. A further example comes from *Hannover* (Germania Magna). The fragmentary piece is richly decorated with email and even the circular part indicating the tail that reflected light survived.[28]

Two further oil lamps of this type are known from Mauretania Tingitana: the one from *Banasa* is nearly intact and resembles very like the Aquincum piece, though slightly more stilized and dated as „ probably late"[29]. The piece from *Volubilis* is fragmentary, but more detailed with concentric circles filled with enamel. The latter is dated to the 5th – 6th c. AD.[30]

Candle holders

Turning to group 3, a fragmentary peacock-shaped[31] lighting instrument with inlayed eyes, also very similar to the Aquincum find was found in *Abusina* (Raetia), dated after the middle of the 2nd c. AD.[32] According to J. Garbsch, the missing back of the object could have ended in a holder with feathers.

Several bronze peacock–shaped candle holders are known from the provinces of both Germania Superior and Inferior. One of the most intact pieces comes from *Aventicum*. The 8,3 cm high find is a lot more stylized than the Aquincum piece (head, crest, legs) and lacks the enamel inlays. Its tailfeathers also survive (though with some modern addition) and is incised with concentric circles. The structure of the small bronze bird is rather different from the Aquincum find: the tailfeather of the Aventicum piece was originally applied separately to the body, while the cylinder for the candle was then applied to the top of the tailfeather. According to its publisher, the find comes from a building and dates between the middle of the 2nd – middle of the 3rd c.AD[33]. Other peacock – shaped candle holders are known from *Le Landeron*,[34] *Vindonissa*, *Augusta Raurica* (the latter originally possibly decorated with enamel inlay),[35] *Meaux* and *Nijmegen*.[36] A further candle holder can be mentioned from *Augusta Treverorum* (Gallia Belgica). The nearly complete item has a pipe – like candle holder at the top of the circular tail, the peacock originally stood on a small pedestal.[37] There are also two pieces from *Grand* and *Mont – Chypres*[38] (Gallia).

In Britannia, a very similar piece to the Aquincum peacock is said to be found in *Alton* (Hampshire). The find is dated to the 1st – 2nd c. AD and decorated with white circular enamel inalys on the chest. The bird that has a trefoil comb is more stilized, though its wings are clearly visible. The fragmentary piece is similar in size too (67 mm).[39] A further find, that could be related to a similar, peacock – shaped, bronze object comes from *Richborough*, where a bronze fragment in form of a peacock's feather survived.[40]

In Italy, three fragmentray peacock–shaped candle holders are kept in the Musei Capitolini in Rome.[41]

Further analogous objects

There is an other group of similar, though much larger bronze objects, depicting cockerels with a large hole on the back and decorated with elaborate and rich email inlays. Most of them had hollow bodies, which were slotted over by the separately made back. Even though, they look different from the Aquincum piece and are most probably had different functions too (purely ornamental or votive objects) they are still worth to list here:[42] a significant number of these were

the piece.

[26] Kaufmann–Heinimann 1994. 143., fn. 12.

[27] Agustoni 2005. 15., fig. 2. and 11.

[28] Agustoni 2005. 15., fig.5.

[29] Bouble–Piccot 1975. 281-282. Cat. no. 478., Pl. 211.; Agustoni 2005. fig. 3.

[30] Agustoni 2005. fig. 4.

[31] Small, bronze candle holders also appear in form of other birds, like cockerels: Toynbee 1964. 128., Pl. XXXVa.

[32] He identifies it as an oil lamp: Jütting 1995. 176-177.; Garbsch 1999. 91-97.

[33] Kaufmann–Heinimann 1994. 142., nr. 248, Taf. 90.

[34] Kaufmann–Heinimann 1994. 142.

[35] Kaufmann–Heinimann 1994. 143., nr. 249, Taf. 90.

[36] Kaufmann–Heinimann 1994. 142.

[37] Agustoni 2005. fig. 9.

[38] Kaufmann–Henimann 1994. 142.

[39] In a private collection: http://www.the-saleroom.com/en-gb/auction-catalogues/timeline-auctions-limited/catalogue-id-srtime10041/lot-a7153bd1-5cf2-4d09-adc4-a533011122be (07.11.2015.)

[40] Cunliffe 1968. 96., nr. 137., Taf. 38. (he also suggests it could either be a shell)

[41] Only listed by Kaufmann–Heinimann 1994. 143., fn. 4. Unpublished pieces.

[42] For the summary of these finds, see fn. 16.

Fig. 10. Cockerel-shaped bronze ornamental/votiv object with email decoration from Corinium (after Symonds 2013. 32).

10. kép. Páva alakú, bronz votív tárgy (mécses?), email díszítéssel Coriniumból (Symonds 2013. 32 nyomán)

Fig. 11. Cockerel-shaped bronze votiv ornamental/object with email decoration and inscribed base from Buchten (photo courtesy Restaura, the Netherlands)

11. kép. Páva alakú, bronz votív tárgy (mécses?), email díszítéssel és karcolt, feliratos bázissal Buchtenből (Fotó: Restaura, Hollandia jóvoltából)

found in Britain (*Cirenchester,*[43] *London,*[44] *Slyne* – with – *Hest,*[45] *Drayton Bassett,*[46] *Copley*[47]) while further pieces were discovered in the german Rhein region (*Köln*[48], *Bonn*[49]), the Netherlands (*Buchten*[50], *Ezinge*[51]) and northern Belgium (*Tongeren*). (*Figs. 10-11.*)

Some others are known from other areas of the Empire: *Porolissum, Iberia, Athen*[52]. According to S. Hoss and her colleagues, these could have been personal objects, most probably manufactured in Britain and brought to the Continent either by soldiers or merchants.[53]

There are several other bird – shaped lamps or candle holders in the form of a cockerel, peacock, dove or water bird, though mainly from later contexts. They are classified by Agustoni as group 1. (see above). Without claiming completeness, we would like to present a few of them: a cock–shaped, detailed oil lamp of unknown provenance (kept in *Lyon*) with a hole for the wick in the craw, hanged by chain, dated to the late antique period.[54] An elaborated, intact piece depicting a peacock from *Mainz* (also with two holes) and a nearly complete lamp of the same type from *Orbe* can also be mentioned.[55]

Even though not significantly larger than the Aquincum piece, a bronze lamp found in *Savaria* and depicting an ibis with incised wings and eyes can also be listed here.[56] Its technical design is very similar to the Aquincum piece: it has a hole in the craw (filler) while another hole for the wick was formed at the tail. Its date is uncertain. A significantly larger, dove–shaped bronze oil–lamp was found in *Silifke* (Anatolia). The figurative lamp has its filling hole on the back of the bird, while the nozzle is placed in the tail. The lamp is dated between AD 300 and 500.[57] A further example can be cited from the Byzantine period (AD 5th – 6th c.): a bronze lamp with similar stucture as that of the Silifke piece,[58] depicting a rooster

[43] With further reading: Symonds 2013. 32-33.; McSloy–Watts 2013. 1.

[44] Hoss et alii 2015. 166.

[45] Fragmentary. PAS nr. LANCUM-361F75, https://finds.org.uk/database/search/results/q/SOM+745EA2 (14.11.2015)

[46] Fragments of head and neck: PAS nr. WMID-D965B4. See previous fn.

[47] Fragmentary: PAS nr. SOM-745EA2, see fn. 35 and Worrel–Pearce 2011. 419-421.

[48] Menzel 1986. 59-60.

[49] Datable to the end of the 2nd c.at earliest by Menzel 1986. 60.

[50] Hoss et alii 2015. 159-164.

[51] Hoss et alii 2015. 165.

[52] Menzel 1986. 60.

[53] Hoss et alii 2015. 170-171.

[54] Boucher 1979. 158., cat.no. 263.

[55] Agustoni 2005. fig. 6-7.

[56] Sosztarics et alii 2013. 115., Cat no. 8.56.

[57] LMP – 4014: Online Encyclopedia of Archaeological Small Finds http://artefacts.mom.fr/en/result.php?id=LMP-4014&find=silifke&pagenum=1&affmode=vign25.05.2015.

[58] Namely, with filling hole is placed in the back of the bird and the nozzle is in the tail.

with incised feathers, exhibited in the *Dumbarton Oaks Museum* (bought from Beirut). Unfortunately, its precise find circumstances are unknown.[59] There are a few peacock – shaped[60] lamps as well as lamps in the shape of other birds (crow, goose, duck).[61] The are coming from Egypt (all kept in the *British_Museum*) and datable to the late Roman period (6th – 7th c. AD.) A rather exceptional piece is known from *Zeugma*: the oil lamp is in form of an ityphallic, bearded male figurine, dated to middle of the 3rd c. AD.[62]

Function, dating and distribution area

As seen above, based on the form of the find, its size and the analogies (number of holes on the body), the Aquincum piece is most likely a lighting, as an oil lamp. Similar forms and sizes with only one hole could have been used as candle holders: both the candle holders and the oil lamps look very similar, even though email decoration is more frequent and richer on oil lamps.[63] Attention has also been drawn to the dangers of the use of these type of objects (problem of stability, thus danger of fire) – particularly of the candle holders.[64]

If we want to look at the relation between the function and find circumstances of the peacock – shaped lamps and candle holders, the informations is unfortunately very scarce: only the Aquincum Civil Town piece and the one from Morat were documented to have been found inside buildings (on the terrazzo pavement of a strip building and a *villa rustica*), and can thus safely be considered as having been used for lighting, while the find spot of most of the others are unknown. No further finds were discovered together with the Aquincum piece (or they were not reported) to shed some light on the function. Unfortunately, traces of burning or melting have not been noted on any of these type of finds, nevertheless, the missing email decorations on the craw of the Aquincum piece might be a result of the heat. Based on the bottom of the pedestal of the lamps and candles, most of them were probably attached to some other objects: remains of iron suggest a rod or even turned wooden leg or other part of the furniture.[65]

In case of the the larger, richly decorated bronze figurines (both peacocks and cockerels), a sacral use is also possible.[66] The bird depictions (peacock, cockerel) could have a religious meaning by themselves, as the peacock was the favourite and attribute of the goddess Iuno symbolizing beauty and immortality and also playing significant part in mythology, while the cockerel was associated with Mercury, interpreted as messenger of the god.[67]

The relatively higher number of oil lamps compared to that of the candle holders might be explanied by the oil lamps higher brightness and decorativeness.

However, they also occur in North Africa, Asia Minor and even in Germania Magna too.[68] (*Fig. 12.*) Even though, no workshop for such objects has been discovered yet, Britannia is a likely candidate for the production of the objects, based not only on the concentration of finds (mainly the larger lamps, but also the small ones) but also on the numerous, high - quality email decorated jugs, vessels, cups etc. that indicate the presence of specialist workshops for the decorating of metal objects with email. Such workshops could have also operated in the Rhein region (or the lamps were only imported here).[69]

The export of these lamps and candle holders to other provinces (namely Pannonia Inferior) could be related to the moving of the army and people travelling with them, such as family members, merchants and craftsmen. The relative rarety of the peacock – shaped oil lamps might be explained by their being personal objects brought along in the baggage of the people listed above, while regular trade in these lamps is less likely.[70] The accidental presence of two such very similar lamps from Aquincum does not necessarily contradict this, as Aquincum was a large city with a lot of connections to Britannia.

If we look at the dating of the small, peacock – shaped oil lamps (and candle holders) in the Roman Empire, different dates are proposed mainly based (where possible), on their archaeological

[59] Inv. no: BZ. 1964.4. http://museum.doaks.org/Obj27342?sid=17759&x=347553&port=2607 (25.05.2015) and Handbook 1967. 33., no. 117.

[60] Bailey 1975. 20-21., cat.no. Q3605-3607.

[61] Bailey 1975. 20-21., cat. no. Q3600 MLA, Q3601, Q3602 WAA, Q3603 MLA, Q3604 MLA.

[62] Dieudonné–Glad et alii 2013. 166., 380., fig. 941.

[63] On the function of these bronze figurines: Kaufmann–Heinimann 1994. 142-143.; Agustoni 2005. 15.; Garbsch 1999. 94.

[64] Garbsch 1999. 92.

[65] See prev. fn.

[66] The Cirenchester piece was found in a child's grave, possibly designed to guide the soul of the deceased to the afterlife, while the one from Buchten bears an inscription referring to godess Arcanua: Symonds 2013. 33.; Hoss et alii 2015. 164.

[67] Symonds 2013. 33.

[68] The large, email decorated pieces did not even spread beyond the Alps. See fig. 12.

[69] On the location of the possibly workshops: Hoss et alii 2015. 171.

[70] Similar opinion of S. Hoss: see pervious fn.

Fig. 12. Geographical distribution of bird-shaped oil lamps (both small and big ones) and candle holders (map by K. Kolozsvári).
12. kép. A páva (és egyéb madár) alakú mécsesek (kis és nagy méretűek) és gyertyatartók földrajzi megoszlása (Rajz: Kolozsvári K.)

contexts. The range of dates is thus great great: between the 1st/ early 2nd c.AD,[71] or the mid-2nd c.AD at the earliest (Eining, Morat)[72] as well as „late" date (Banasa)[73] and even 4th – 5th c.AD (Poetovio).[74] The larger, email decorated votive objects have an even wider range of dates: from the first half of the 2nd c.AD (Cirencester)[75] until well into the Early Byzantine period (see the Dumbarton Oaks piece).[76]

How the oil lamp functioned: production technology and practical issues

The peacock is an object cast of a copper alloy, that is bronze or brass. It was made using the ancient 'lost wax' casting technology, using a beeswax model.[77] Since the wax model always melts and gets lost during the casting process, we can only suppose how it was made through the examination of the traces of the finished object or through logical deductions. The photo taken from our bird's interior (*Fig. 13.*) shows the traces typical of objects cast with a lost form, namely the remains of the wax model.

Although ancient sources do not give a detailed description of the technique, the Medieval treatise of Teophilus provides accurate information about the process.[78] We have to note that most phases of the process must have been similar in Antiquity, as they can only be done in a single manner, hence they have been unchanged for thousands of years.

We also do not have detailed information from ancient sources on the different Roman casting technologies, consequently it seems to be reasonable to look for the Medieval sources mentioned above and parallel evidence from ethnographic research as well. In his study, D. Lambert de-

71 Kaufmann–Heinimann 1994. 143.
72 Garbsch 1999. 92.; Agustoni 2005. 15.
73 Boube–Piccot 1975. 282.
74 Vomer Gojković–Žižek 2008. 124.
75 Symonds 2013. 33.
76 Lafli–Buora 2014. 441-442.
77 Finegold-Seitz 1983. 237-243.
78 Theophilus LXI and LXXXIV

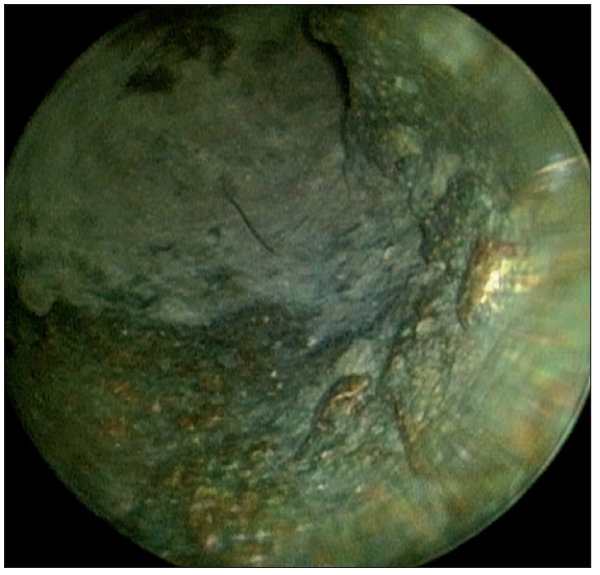

Fig. 13. Interior of the peacock lamp, with typical traces of lost wax casting (photo courtesy of B.G. Mende).
13. kép. A páva alakú mécses belseje, a viaszveszejtéses eljárás tipikus nyomaival (Fotó: Mende B.G.)

Fig 14. Forming the peacock's hollow belly (photo by D. Erőss).
14. kép. A páva üreges hasának kialakítása (Fotó: Erőss D.)

Fig 15. Parts of the peacock lamp (photo by D. Erőss).
15. kép. A páva alakú mécses részei (Fotó: Erőss D.)

scribes a casting process used recently in Burkina Faso.[79] Based on his studies, it is obvious that the traditional casting process can only be carried out in a certain manner, thus one can state there are no major differences between the modern and ancient technologies here.

Experimental reconstruction and practical considerations

Making a duplicate in the same manner as the original was made centuries ago provided a lot of information for us and also was a perfect way to prove our theories on the original Roman technology. In addition, our experience was integrated into our technological analysis of the lamp.

The tools we have used for the wax modelling were a range of spatulae, needles and applicators. Metal tools could be heated for melting the wax parts together and smoothing the surfaces. Cold metal and wooden tools are suitable for carving.

Using molten fluid beeswax, a wax sheet of about 1 mm thick was cast. As it was too rigid, it then was rolled out with a heavy cylindrical rod and thus obtained a fabric-like structure, which allowed some careful bending and streching.

The peacock can be easily modelled of several parts built of wax sheets. (*Fig. 14.*) These parts are the head and the neck, the body, the legs, the crest, the tail and the base. First of all, the body was formed from a cylinder. It was then pulled on a finger and it was smoothed using warm metal tools to create the hollow belly of the peacock. (*Fig. 15.*) The belly would be the fuel container of the lamp. (*Fig. 16.*) The tail was made of a slightly conical hollow cylinder that was opened towards the back of the bird.

[79] Lambert 2002. 252-263.

Fig. 16. Forming the body parts from wax sheets (photo by D. Erőss).
16. kép. A test kialakítása viaszlapokból (Photo: Erőss D.)

Fig. 17. The body parts are joined and fused together (photo by D. Erőss).
17. kép A test részeinek összeállítása és - olvasztása (Fotó: Erőss D.)

Fig. 18. The finished wax model (photo by D. Erőss).
18. kép. A kész viaszmodell (Fotó: Erőss D.)

The neck and the head were made of a rolled up piece of wax, bent at the top for the head, and pinched by the thumb and the index finger for shaping the beak and the flat area of the eyes. Then the legs were formed from two narrow cones that widen on the top for the tighs. The feet and claws were also used to fasten the peacock onto a base. To make them, two balls of wax were warmed almost to melting temperature and then were inserted between the bottom of the legs of the peacock and the base. In this manner, the two wax balls were flattened and the two parts were fused together with them at the same time. The claws were outlined by making two simple incisions on the feet.

The crest was cut out of a plate of wax and attached onto the head. The parts of the object were fused together by melting the wax in the joints locally with hot metal tools. (*Fig. 17.*) The peacock was roughly finished after these steps and only needed to be touched up a little to get it done. The wings were formed by adding a thin, elongated piece of wax to both sides of the body. The head was turned slighly to the left, which provides a more natural look and also gives more stability. Because the Roman peacock lamp had a bulge around its tail, we have added a piece of wax to the joint between the tail and the body. The reason for this bulge was presumably to strenghten the joint. The circular hollows for the eyes, the crest and the belly of the peacock were carved into the wax model before casting. Because of their small size, the five tiny holes on the tail must have been drilled into the finished cast. (*Fig. 18.*)

Based on our experiment we can state that after some practice, the peacock could be made fairly quickly with a couple of simple tweaks. Therefore it does not seem to be very likely that the making of duplicates would have relied on making a mould. Such moulds are not always easy to produce, they are not suitable for hollow objects and their use is not cost and time efficient unless one decides to make a large number

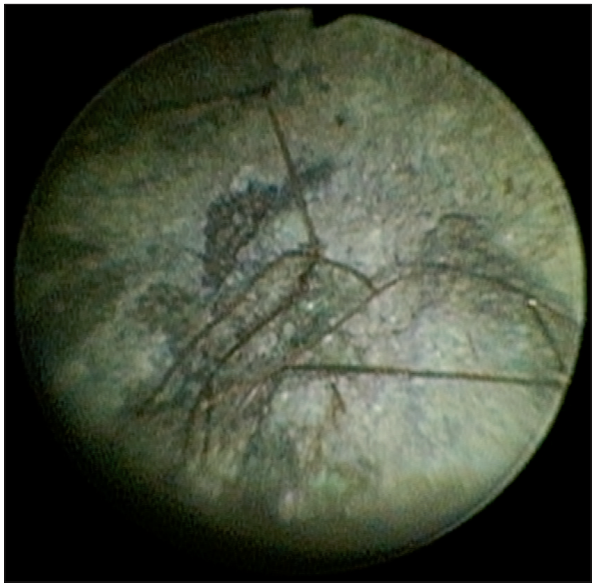

Fig. 19. Traces of organic fibres inside the lamp (photo courtesy of B.G. Mende).
19. kép. Organikus rostok a mécses belsejében (Fotó: Mende B.G.)

Fig. 20. The finished reconstruction with the fuel and wick (photo by D. Erőss).
20. kép. A kész rekonstrukció töltőanyaggal és kanóccal (Fotó: Erőss D.)

Fig. 21. The reconstructed peacock lamp (photo by D. Erőss).
21. kép. A rekonstruált páva alakú mécses (Fotó: Erőss D.)

Fig. 22. Lamp placed on a pedestal (photo by D. Erőss).
22. kép. A mécses állványon (Fotó: Erőss D.)

of casts.[80] Modelling another examples by hand could have been far more fast and efficient. This would explain why the peacock-shaped oil lamps found in Aquincum look quite alike, but are not exactly indentical.

Using the lamp

In order to use an oil lamp, one needs a proper wick and fuel to burn. The purpose of the wick is to deliver oil to the flame. Wicks are made of fibrous material, usually cotton, and they are twisted, braided or even knitted. The stiffer the construction of the wick is, the slower and more consistently it burns. Different wick sizes draw different amont of fuel to the flame, affecting the light and the amount of oil burnt.

We have found some fibruous remains in the peacock's belly that are likely to have belonged to the original wick. (*Fig. 19.*) These fibres are subject to further analysis. The endoscopic picture from the inside of the bird also reveals the raw, unworked interior surface of the cast, which also proves the use of the 'lost wax' method of casting. Although the opening on the peacock's belly would be also suitable for inserting the wick there, the flame would reach the head and damage it, as we have experienced it to burn very unevenly. Therefore, it is evident that the wick was in the tail's opening where the flame can burn undisturbed.

For the reconstructed peacock lamp we have used olive oil as fuel and a wick made of organic fibres which originated from a 19th century kerosene lamp. (*Fig. 20.*) An amount of approx. 2 cm^3 of oil was enough for 20 minutes of continuous lighting. The luminuous intensity (and the oil consumption) of such simple lamps depends on the wick's diameter. The wick we have utilized was more thick (approx. 3 mm^2) than the ones used for candles, consequently it provided a surprisingly intensive light. (*Fig. 21.*) After the wick was lit, the lamp's body became warm within a short time, but cooled down after use, which caused some thermal expansion. This could have been the reason for the small cracks of the glass inlays but it could not have caused their destruction.

As the wick was placed into the tail, this was the part most prone to overheating. The heat was also conducted by the metal to the other parts of the lamp and the small peacock could have become too hot to be held by hand. The solder remains under the rim of the base demonstrate that it was soldered on a pedestal (*Fig. 22.*), which may have conducted the heat away from the lamp and provided a handle.

SUMMARY

A zoomorphic bronze object was discovered in one of the strip buildings in the north – eastern part of the Aquincum Civil Town in 1972. According to the other finds and stratigraphic observations, the find could be associated with the latest phase of the building and dated to the first half of the 3rd c. AD. Based on the known analogies and the shape of the figurine, it is an oil lamp in form of a peacock, decorated with email inlays. The find has several analogies, both in form of smaller or larger oil lamps, candle holders or large ornamental objects in the Roman Empire, the closest analogy being from Aquincum itself. While the find location of most of the comparable finds are unknown, some were documented from settlements (namely from houses, e.g. *Aquincum, Morat*) and a few could have had sacral context (*Buchten, Cirenchester*). These decorated lamps can be associated with workshops in either Britain or the Rhein region and could have been exported as personal belongings of soldiers or their relatives to other regions like Aquincum.

An experimental reconstruction of the lamp gave us the opportunity to make some important observations. It seems to be likely that these lamps, made by lost wax casting, were individually modelled.

[80] Finegold-Seitz 1983. 243-244.

BIBLIOGRAPHY

Agustoni 2005	Agustoni, C.: Ex pavone lux. In: Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d' études sur le luminaire antique (ed.: L. Chrzanovski) Montagnac, 2005. p. 15-16.
Bailey 1975	Bailey, D. M.: A catalogue of the lamps in the British Museum IV. London, 1975.
Boucher 1979	Boucher, S.: Bronzes romains figurés du Musée de Beaux - Arts de Lyon. Lyon, 1979.
Boube–Piccot 1975	Boube–Piccot, Ch.: Les bronzes antiques du Maroc II. Rabat, 1975.
Bónis–Sellye 1988	Bónis, É. – Sellye, I.: Római kori emailmunkák = Roman period enamel works. Budapest, 1988.
Cunliffe 1968	Cunliffe, B. W.: Fifth Report of the Excavations of the Roman Fort in Rischborough, Kent. Oxford, 1968.
Dieudonné-Glad et alii 2013	Dieudonné, N. - Glad, M. - Feugère, M. – Önal, M.: Zeugma V. Les objets. Lyon, 2013.
Finegold–Seitz 1983	Finegold, R. - Seitz, W.: Silversmithing. Iola, 1983.
Garbsch 1999	Garbsch, J.: Ein römischer Kerzenleuchter von Eining. In: Dedication Herman Damheimer zum 70. Geburtstag . Eining, 1999. p. 91-97. (Katalog der prähistorischen Staaatsammlung, 5.)
Gáspár 2008	Gáspár D.: Pannonia kereszténysége a mai Magyarország területén 1. = Christianity of Pannonia in the territory of modern Hungary 1. Budapest, 2008.
Hampel 1901	Archaeologiai Értesítő 21. (1901). J. Hampel (szerk.), inner cover page
Handbook 1967	Handbook of the Byzantine Collection. Thacher, J. S. (ed). Washington D.C., 1967.
Hoss et alii 2015	Hoss, S. – Kempkens, J. – Lupak, T.: Bronzen beeldje van een haan met voetstuk. In: Een Romeins heiligdom. en een vroegmiddeleeuws grafveld bij Buchten (L.). (eds.: Derks, T. – de Fraiture, B.) Verslag van een archeologisch noodonderzoek (1976). Amersfoort, 2015., p. 159-171.
Jütting 1995	Jütting, I.: Kleinefunde aus dem römischen Lager Eining – Unterfeld. Bayerische Vorgeschichtsblätter 60. (1995), p. 143-220.
Kaufmann–Heinimann 1994	Kaufmann–Heinimann, A.: Die römischen Bronzen aus der Schweitz V. Neufunde und Nachträge. Mainz, 1994.
Lafli–Buora 2014	Lafli, E. – Buora, M.: Roman, Early Byzantine and Islamic Bronze Lamps from Southern Anatolia. Archiv Orientalni 82. (2014), p. 431-458.
Lambert 2002	Lambert, D., Moulage et fonderie d'art – Du modèle au bronze final. Paris, 2002.
Láng 2012	Láng, O.: Urbanistic problems in the Civil Town of Aquincum: the so – called „Northern stripe". ELTE Faculty of Arts, PhD School of History Science, Archaeological PhD. Unpublished PhD dissertation. Budapest, 2012.
Láng 2013	Láng, O.: Urban problems in the Civil Town of Aquincum: the so-called „northern band". In: Dissertationes Archaeologicae Ser. 3. No. 1. (2013), p. 231-250.
Láng 2014	Láng, O.: Is it the *basilica*? New data on Building no. I. in the Aquincum Civil Town. Carnuntum Jahrbuch 2013–2014., p. 99-115.
McSloy–Watts 2013	McSloy, E. R. – Watts, M.: Excavations at Bridges Garage, Tetbury road, Cirencester: interim report. Glevensis 46. (2013), p. 32-36.
Menzel 1986	Menzel, H.: Die römischen Bronze aus Deutschland III. Text und Tafelband. Mainz, 1986.

Póczy 1976	Póczy, K.: 112. Szentendrei út 139. In: The works of rescue and planned excavations conducted by the Historical Museum of Budapest in the years 1971-1975. BudRég 24. (1976), p. 423-424.
Póczy 2004	Póczy, K.: Aquincum, Budapest római kori történelmi városmagja = The Roman historical city core of Budapest. Budapest, 2004.
Póczy–Hajnóczi 1973	Póczy, K. – Hajnóczi, Gy.: Nr. 63. RégFüz 26. (1973), p. 34-35.
Póczy–Zsidi 2003	Póczy, K. – Zsidi, P.: Lokales Gewerbe und Handel. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002. (hrsg: P. Zsidi). Budapest, 2003., p. 185-206.
Sosztarics et alii 2013	Sosztarics O. – Balázs P. – Csapláros A.: Iseum Savariense. A savariai Isis szentély. Szombathely, 2013.
Symonds 2013	Symonds, M.: Corinium's dead. Excavating the Tetbury Road Roman cemetery. Current Archaeology 281. (2013), p. 28-34.
Theophilus	Theophilus: De diversis artibus. Translated by C. R. Dodwell. London, 1961.
Toynbee 1964	Toynbee, J. M. C.: Art in Britain under the Romans. Oxford, 1964.
Vomer Gojkovič–Žižek 2008	Vomer Gojkovič, M. – Žižek, I.: Roman everyday life in Poetovio. Exhibition Catalogue. Ptuj, 2000.
Worrel–Pearce 2011	Worrel, S. – Pearce, J.: Roman Britain in 2010. II. Finds reported under the Portable Antiquities Scheme. Britannia 42, 11. (2011), p. 399-437.
Zsidi 2002	Zsidi, P.: Aquincum polgárvárosa = Civil Town of Aquincum. Budapest, 2002.

„MADARAT TOLLÁRÓL": PÁVA ALAKÚ OLAJMÉCSES AQUIMCUM POLGÁRVÁROSÁBÓL

Az aquincumi polgárváros észak-keleti negyedének egyik hosszúházának padlójáról bronzból készült, zoomorf tárgy került elő 1972-ben. A tárgy kialakítása és analaógiái alapján pávát mintázó mécses lehetett, email berakásokkal díszítve. A kísérő leletanyag és a stratigráfiai megfigyelések alapján az épület utolsó perióduához kapcsolható mécses, a Kr. u. 3.század első felére keltezhető. A tárgynak számos analógiáját találjuk – akár mécses, akár gyertyatartó formában - a birodalom más provinciáiban, sőt Aquincumból is ismert még egy (azóta sajnos elveszett) hasonló darab. Az ábrázolt állatalak általában páva, vagy kakas, de ismertek más madáralakok, sőt emberi ábrázolások is. A különböző méretekben készült világítóeszeközök az antikvitás végig népszerűek maradtak. Lelőhelyük sokszor sajnos ismeretlen, de két esetben biztosan lakóépületből kerültek elő (*Aquincum, Morat*) és van szakrális kontextusú is (*Buchten, Cirenchester*). A római kori, páva alakú, email – berakással díszített mécsesek esetében a kutatás britanniai, vagy rajna vidéki műhelyet feltételez, ahonnan a hadsereg (illetve hozzátartozók, iparosok, kereskedők) révén juthatott el a birodalom távolabbi városaiba is, elsősorban személyes tárgyként. Relatíve ritka előfordulásuk miatt nagykereskedelmi forgalomba feltehetően nem kerültek.

A készítéstechnikai vizsgálatokhoz kapcsolódóan műtárgymásolat is készült. Ennek kapcsán számos megfigyelést tettünk és valószínűnek tűnik, hogy ezeket a viaszvesztéses eljárással készült mécseseket egyedileg mintázták meg.

Fényes Gabriella

AZ AQUINCUMI POLGÁRVÁROSI NAGY KÖZFÜRDŐ FŰTÉSRENDSZERÉNEK MŰKÖDÉSE ÉS A DÉLI SZÁRNY ENERGIAFELHASZNÁLÁSA

A polgárvárosi nagy közfürdő kutatása és helye a polgárváros topográfiájában

Az aquincumi polgárvárosi nagy közfürdő felszínen látható maradványairól először Németh Sándor számolt be 1823–ban a Tudományos Gyűjtemény lapjain. Az épületegyüttes legnagyobb részét 1881. június és július folyamán Hampel József tárta fel, eredményeit a Budapest Régiségei 1890–es kötetében publikálta. Az itt közzétett alaprajz némileg eltér attól az 1881–ben készített, eddig publikálatlan alaprajztól, amelyet az Aquincumi Múzeum Ókortörténeti Osztálya őriz (*1. kép*).[1] Az épület déli, önálló részét Torma Károly tárta fel 1882–ben, majd Kuzsinszky Bálint publikálta szintén a Budapest Régiségei 1890–es kötetében.[2] A hosszú ideig szabadon álló és pusztuló falak műemléki helyreállítására Hajnóczi Gyula 1962–es tervei alapján került sor.[3] A romterületen a helyreállítást megelőzően, illetve azzal párhuzamosan 1960 és 1965 között régészeti periódus-kutatások folytak. A rendelkezésemre álló adatok szerint a nagy közfürdőben a „*laconicum*" és a „C" utca közötti helyiségek (boltok, műhely, raktár?) feltárására került sor, a fürdőhelyiségeket érintő egyéb kutatásra dokumentált adatot nem találtam.[4]

A nagy közfürdő a polgárváros keleti felében, a város központjában, a *forum* körzettel szemben, a főutcák („C" és „D" utca) találkozásában feküdt (*2. kép*). A fürdőt keletről, északról és nyugatról utca határolta, délről Fortuna Augusta szentélykörzete csatlakozott hozzá. Az épületet északról és nyugatról oszlopsor övezte. Hampel József megfigyelései szerint a fürdő a Kr. u. 2. század első felében épült, majd egy vagy több alkalommal átalakításokat hajtottak végre rajta, utoljára a Kr. u. 3. század második felében. A fürdő maradványaira is jellemzőek Nagy Tibornak és Póczy Klárának a műemléki helyreállításokat megelőző periódus-kutatások idején a korábbi kutatásokról tett megállapításai.[5] A fürdő 1881–es és 1882–es feltárásai során az ásatók az épület falait követték, elsősorban az épület legkésőbbi periódusára koncentráltak, a korábbi periódusokat nem dokumentálták, a maradványokat egy egységes alaprajzba vonták össze, az előkerült leletanyagból csak a szebb, jelentősebb darabokat tették el, illetve publikálták ömlesztve, pontosabb lelőhelyük megadása nélkül a fürdőről szóló tanulmányok végén. Ráadásul a sokáig szabadon álló maradványok tovább pusztultak, így az épület sok részletét már csak Hampel József és Kuzsinszky Bálint publikációi őrizték meg számunkra. Ezért a nagy közfürdő egyes helyiségeinek rendeltetése és építési periódusainak meghatározása több esetben ma is bizonytalan. Sok kérdés megválaszolására nincs módom, de a fürdőhelyiségek használata és elsősorban a fűtésrendszer működése alapján szeretnék az épület romjainak meghatározására néhány javaslatot tenni.

A hypocaustum rendszer

A polgárvárosi nagy közfürdőből a lepusztult falak, küszöbkövek, egyes esetekben a padló borítása és főleg a padló alatti részek, a fűtésrendszer

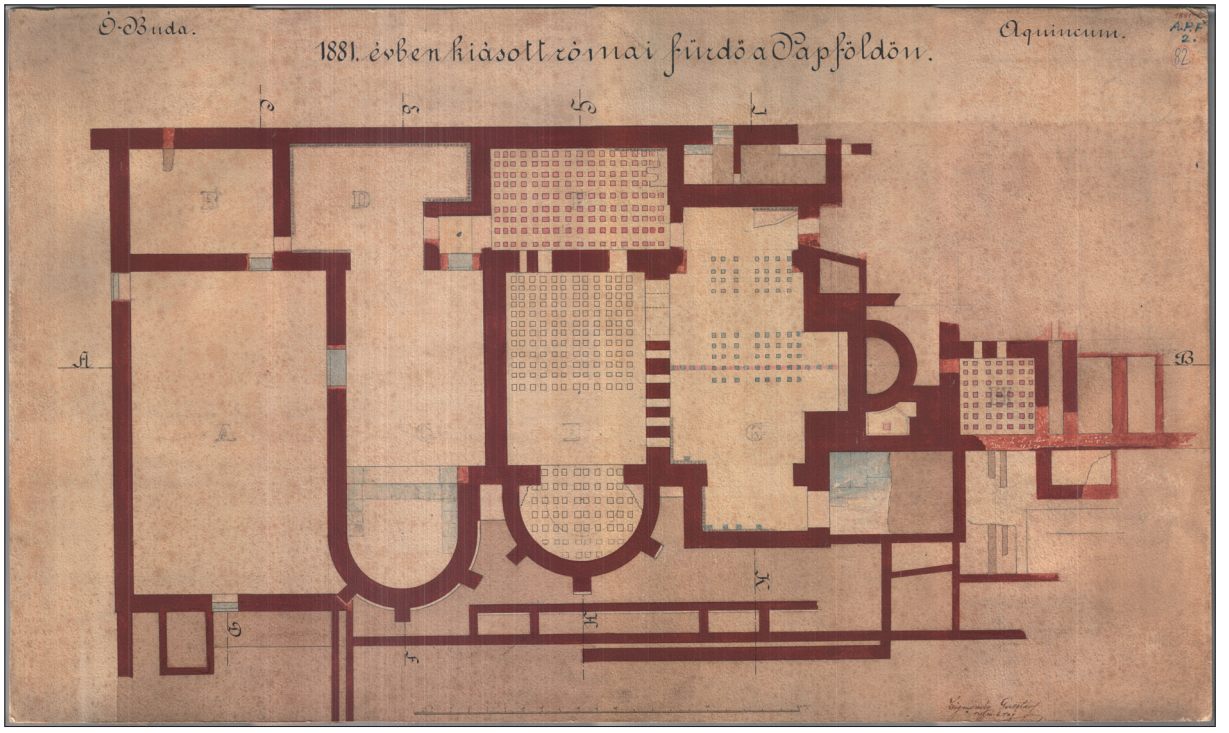
[1] Az alaprajz létére Havas Zoltán hívta fel figyelmemet, ezt ezúton is köszönöm neki. Ez az alaprajz a fürdőt még nem teljesen feltárt állapotában ábrázolja, de vannak rajta részletek, amelyeket a későbbi alaprajzok már nem jelölnek.

[2] A fürdő felszínen látható romjait már Németh Sándor megemlítette: Németh 1823. 9. A fürdő feltárásáról: Hampel 1890; Kuzsinszky 1890a; a fürdő rövid ismertetése: Kuzsinszky 1890b; 1900; Nagy 1942. 544–546.; Póczy–Hajnóczi 1960. 12–19.; Hajnóczi 1974. 69–72., 91–92.; Zsidi 2002. 71–72.; Zsidi 2006. 67–68.

[3] Hajnóczi Gyula a romok műemléki helyreállítására vonatkozó tervét a fennmaradt maradványok felmérésével a Budapesti Történeti Múzeum Adattára őrzi: Dokumentációs Gyűjtemény 1177–80.

[4] Póczy Klára ásatási dokumentációja: Budapesti Történeti Múzeum Adattár Dokumentációs Gyűjtemény 388–77. Az üzlethelyiségekről beszámol: Póczy 1970. 183.; Póczy 1971. 386.

[5] Nagy 1964. 9–10.

1. kép. A nagy közfürdő első, 1881-ben készített, publikálatlan alaprajza
Fig. 1. First unpublished layout of the Great Public Bath from 1881

maradványai és szennyvíz elevezető csatornák maradtak fenn (*1. és 3. képek*). Ezek egyes elemei még ma is tanulmányozhatók a helyszínen, de a feltárás utáni publikáció és az 1881–es alaprajz is megőrzött még fontos részleteket. Ezekből a fürdő épületgépészetéről sok minden megtudható.

A római fürdők jellegzetes, bár nem csak fürdőkben előforduló fűtésrendszere a *hypocaustum* rendszer volt. Ez annyit jelent, hogy a fűtött helyiséget alulról fűtötték. Lehetett egy egyszerű csatornás fűtés, ahol a padló alatti csatornában áramlott a forró füstgáz és az általa felmelegített levegő, de lehetett teljes felületű *hypocaustum* is, valamint ezek kombinációja. A teljes *hypocaustum* fűtésnél (*4. kép*) a fűtött helységnek dupla padlója volt. Az alsó padlón téglából vagy lehetőleg magas hőmérsékletnek ellenálló kőből készült pillérek vagy oszlopok álltak, amelyek a lebegő padlót (a *suspensurá*t) hordozták. A pillérek tetejére nagyobb kő vagy téglalapokat helyeztek, erre átlag 20–30 cm vastag terrazzoréteg került. Utóbbit igényesebb kivitel esetén mozaikkal vagy márványlapokkal is burkolhatták. A padló alatti üreges tér a *hypocaustum*.

A fűtött helyiség padlószintje alatt az egyik oldalon tűzhely nyílt, amit *praefurnium*nak vagy görög eredetű szóval *propnigeum*nak vagy *hypocausis*nak neveztek. De ezeket a kifejezéseket az egész kazánházra is használhatták. A tűzhely lehet egy egyszerű, lehetőleg magas hőmérsékletnek ellenálló anyagból falazott, vízszintesen lefedett vagy boltíves nyílás a falban, amelyet kívülről fűtöttek. Ilyen volt a polgárvárosi nagy közfürdőben a 4. helyiség *praefurnium*a (*5. kép*). A *praefurnium* lehetett falazott csatorna is, ami benyúlt a fűtött helyiség padlója alá. Így az égéshez szükséges levegő célzottan a tüzelőanyagon áramlott keresztül, a fa égésénél a fa gáztartalmú része a szűk térben jobban el tudott keveredni a levegővel és hatékonyabb égést tett lehetővé. Hampel József leírása alapján feltehetően így épült a nagy közfürdő 7. helyiségének (a feltehetően száraz szaunának, azaz a *sudatorium*nak) fűtése.[6] A fűtőnyílás kis kazánházba nyílt, ahol a fűtő *(fornacator)* dolgozott és ahol kisebb mennyiségű tüzelőanyagot (fát vagy faszenet) is tároltak. Az is előfordult, hogy a *praefurnium* a kazánházba benyúló fűtőcsatorna volt. Ez nemcsak nagyobb mennyiségű tűzifa felhasználását, hanem a parázs szétterítését is lehetővé tette, így a beáramló levegő a tüzelőanyag nagyobb felületével érintkezésbe kerülhetett, és az égés során keletkező fűtőgázok jobban el tud-

[6] Hampel 1890. 58., 64.

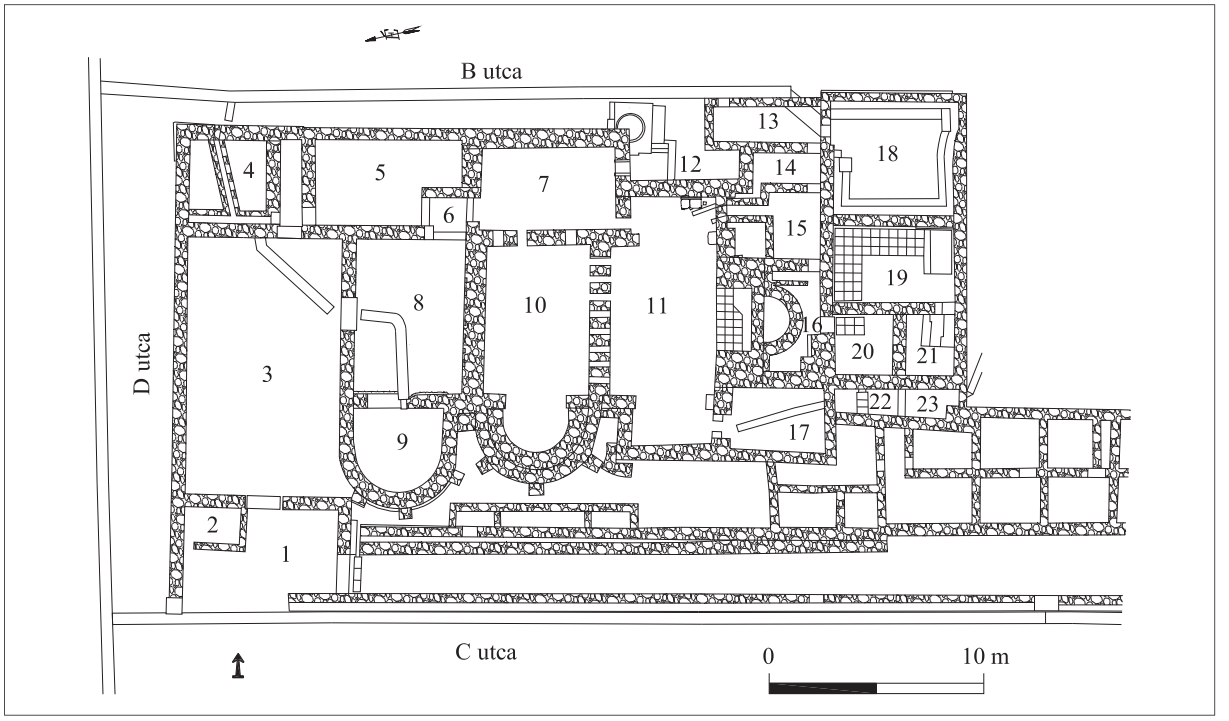

2. kép. Az aquincumi polgárváros alaprajza a nagy közfürdő bejelölésével
Fig. 2. Layout of the Aquincum Civil Town with the Great Public Bath

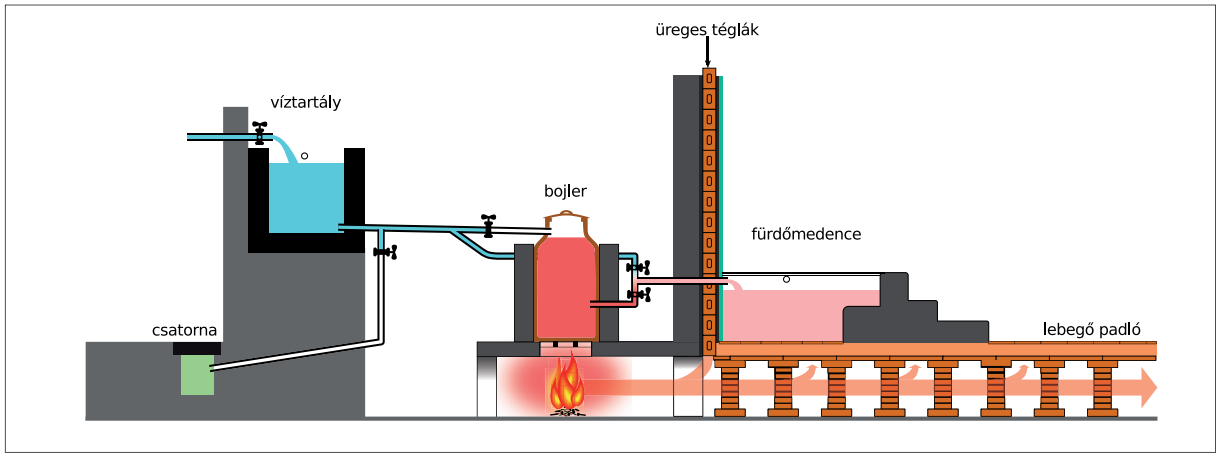
tak keveredni a levegő oxigénjével, ami fokozta a fűtés hatékonyságát. A maradványok alapján ilyen *praefurnium* csatorna volt a polgárvárosi nagy közfürdő déli épületrészének 21. helyiségében (*11. kép*). A fűtőcsatorna tetejére bronz bojler is kerülhetett, amit körülfalaztak. Ez akkor fordult elő, ha a *praefurnium* meleg vizes medencével rendelkező fürdőhelyiséget szolgált ki. Így a helyiség fűtésével együtt a vízmelegítést is megoldották. Az is előfordul, hogy a *praefurnium* a kazánházba is és a fűtött helyiség padlója alá is benyúló fűtőcsatorna volt. Ez fokozta a hosszabb fűtőcsatorna előnyeit. Ilyen *praefurnium* volt a nagy közfürdő 11. helyiségének délkeleti sarkán, de feltételezhetően a délnyugatin is ilyen lehetett. Ezekre minden bizonnyal bojler is kerülhetett, hiszen egy forró vizes fürdőhelyiséghez, azaz *caldarium*hoz tartoztak és valószínűleg medencék alá nyíltak. A polgárvárosi nagy közfürdő *praefurnium*ai trachitból készültek, vízszintes trachit lapokkal voltak lefedve, és padlóikat is trachit kőlap alkotta.[7]

A tüzelőanyag égéséhez levegőre van szükség. Az égéshez szükséges levegő a *praefurnium*

[7] A 7. helyiségben Hampel József említi (HAMPEL 1890. 64.), a 21. helyiségben helyreállítva ma is megvan.

3. kép. A nagy közfürdő alaprajza
Fig. 3. Layout of the Great Public Bath

4. kép. A hypocaustum fűtés szerkezete és működése (Rajz: Németh István)
Fig. 4. Structure and operation of the hypocaustum heating system (drawn by István Németh)

nyíláson keresztül érkezett. A fűtött helyiségben megfelelő helyeken kéményeknek kellett lenniük. A kémények a fal mentén, vagy annak kis fülkeszerű beugrásában vagy a helyiség sarkaiban épített függőleges terrakotta csövek vagy *tubulus* sorok voltak. Sajnos ilyenek maradványait a polgárvárosi nagy közfürdőből nem ismerjük, bár biztosan kellett lenniük. Legközelebb a *forum* körzetben, a *curia* épületében tanulmányozhatók. A külső, hidegebb levegő sűrűsége nagyobb volt, mint a *hypocaustum* rendszerben lévő forró füstgázoké, ezért nyomáskülönbség lépett fel. A nyomáskülönbség huzatot eredményezett. A *praefurnium*ban a tüzelőanyag égésével keletkező forró füstgázok és az általuk felmelegített levegő a huzat hatására a fűtött helyiség padlója alatti üreges téren (a *hypocaustum*on) keresztüláramoltak, miközben felmelegítették azt a padlót, azaz a *suspensurát*, de hőt adtak le a *hypocaustum* padlójának is. Végül a kéményeken keresztül elhagyták a fűtésrendszert és a szabadba távoztak. Megfelelő számú és jól elhelyezett kéménnyel a fűtött helyiség

5. kép. A 4. helyiség praefurnium nyílása a B utca felől
Fig. 5. The praefurnium opening of the room no. 4 from the B street

7. kép. A sudatorium praefurnium nyílása a fűtőtér felől
Fig. 7. The preafurnium opening of the sudatorium from the stokery

6. kép. A 4. helyiség praefurnium nyílása és csatornás hypocaustum fűtése
Fig. 6. The praefurnium opening of the 4th room and its channelled hypocaustum heating

8. kép. A caldarium és a tepidarium közötti fal a „hulladékhő" hasznosításra szolgáló meleg áteresztő nyílásokkal
Fig. 8. Wall between the caldarium and the tepidarium with passage apertures for waste heat utilization

padlójának hőeloszlását is lehetett javítani, a padló hőmérsékletét kiegyenlíteni.[8] A kéményeknek nem kellett magasnak lenniük, a fennmaradt kémények és az épületgépészeti számítások is a fürdők kéménymagasságára 3–4 métert adnak meg.[9]

A *hypocaustum* rendszer a tubulatióval is kiegészülhetett. A tubulatio modern kifejezés, amellyel a fűtött helyiségek belső oldalán képzett üreges falat illetik. Ezt üreges téglák, *tubus*ok vagy *tubulus*ok vagy távtartós téglák, *tegula mammatá*k, *tegula hamatá*k képezték. Ezeket a téglákat habarccsal – a *tegula mammatá*kat és *hamatá*kat esetleg vaskapcsokkal is – a helyiség falaira rögzítették, majd felületüket vakolták és falfestményekkel díszítették. Az üreges téglák lefelé, a *hypocaustum* tér felé nyíltak. Az aquincumi polgárvárosi nagy közfürdőben tubulatio már csak a műemléki helyreállítás és kiegészítés után tanulmányozható a 11. helyiség keleti falán, az eredeti, feltárás kori állapotról Kuzsinszky Bálint közölt rajzot.[10] Ha a rajz pontos és precíz, az alsó *tubulus*sor a *suspensura* mellett épült, annak aljától indul felfelé.[11] Ha a tubulatio jól is volt megépítve, a *suspensura* hőtágulása akkor is érzékeny pontja volt a római fűtésrendszernek. Még, ha a *suspensura* hőtágulásának tere is volt, a padló és a fal találkozásnál a padló mozgása miatt repedések támadhattak, amelyeket a vakolat javításaival, és a fürdőkre

[8] A fűtésrendszer legrészletesebb leírása: Lehar 2012. Lásd még továbbá: Nielsen 1993. 14–20., 161–162.; Brödner 1983. 155–162.; Yegül 1992. 356–365.

[9] Kretzschmer 1961.; Kretzschmer 1953. 19.; Lehar 2012. 174.

[10] Kuzsinszky 1892. 30. ábra.

[11] Hans Lehar szerint a *suspensurá*nak a teljes *tubulus*sor alatt kellett lennie, különben a fűtés során a felmelegedő *suspensura* hőtágulása miatt komoly erőt fejt ki a *tubulus*okra. Így azok megrepednek, a repedéseken keresztül pedig a tüzelőanyag égése során keletkező forró és mérgező füstgázok a *hypocaustum*ból a fűtött helyiségbe kerülhetnek. Ez azonban római épületeknél (így Aquincumban is), sőt még a modern római fürdőrekonstrukcióknál is előfordul. Lehar 2012. 76–78.

annyira jellemző habarcsból készített negyedkörív pálcákkal próbáltak elhárítani. A hőtágulás okozta repedések megelőzésének legjobb módja azonban a fürdő folyamatos üzemben tartása, folyamatos fűtése volt.[12] Ha helyesen fűtöttek, megfelelő számú kémény volt és azok jól üzemeltek, akkor a füstgázok megfelelő áramlása is csökkentette azt a veszélyt, hogy a már meglévő repedéseken keresztül a mérgező gázok a fürdőhelyiségbe kerüljenek.

A *tubulus* sorok felső vége kérdéses, ezek az ásatások során általában már nem kerülnek elő. Legvalószínűbb, hogy felül a *tubulus* sorok egy vízszintes gyűjtőcsatornával zártak, amelyből bizonyos helyeken kémények vezették el a füstgázokat oldal irányban vagy felfelé. Vagy az is elképzelhető, hogy voltak csak kéményként működő *tubulus* sorok, közöttük pedig olyan *tubulus* sorok is, amelyek lefelé nyitottak voltak, felül viszont zártak.[13] A kémények végződése tudomásom szerint Aquincumban nem ismert, de általánosan is kevés konkrét maradvány került elő. Nagyon leegyszerűsítve két módot különböztet meg a kutatás. Az egyik megoldás szerint a falak mentén függőlegesen felvezetett kémények a falak tetején, a falon keresztül vízszintesen vagy ferdén oldalra vagy függőlegesen a tetőn keresztül felfelé kivezettek a szabadba. Ezek maradványai néhány helyen fenn is maradtak.[14] Más elgondolás szerint a fürdők üreges boltozatába eresztették be a füstgázokat és a boltozat tetején nyíltak a kémények. Így az üreges terekkel (*hypocaustum, tubulatio*, üreges boltozat) teljesen körbevették a fűtött helyiséget.[15]

A polgárvárosi nagy közfürdő részei és rendeltetésük

Az aquincumi polgárvárosi nagy közfürdőről közölt publikációk szerint az épületegyüttes bejárata eredetileg az északi oldalról nyílt. A publikációk leírása szerint ezt azonban idővel elfalazták és a főbejárat a nyugati oldalra került, ahol a belépődíj szedőnek *(capsarius)* a fülkéje lehetett. (*3. kép 2.*)[16] Mellette széles, lekoptatott küszöbkövön keresztül lehet ma is belépni a fürdőbe. Az 1881–es alaprajz az északi oldal keleti sarkánál is jelöl egy ajtónyílást küszöbkővel (*1. kép*).

Mindkét bejárat a 3. helyiségébe nyílt. (*3. kép 3.*) Ezt régen fedett fogadóteremnek gondolták, a Hampel József publikációjában közölt hosszmetszeti rekonstrukción is így szerepel.[17] Hajnóczi Gyula vetette fel, hogy belső oszlopsorral övezett udvar lehetett, mivel délnyugati sarkán a falsarokban a nyugati fal és a szomszédos helyiség apszisának csatlakozása problémás, így véleménye szerint lefedése nem volt megoldható.[18] Hampel József szerint a feltáráskor a helyiséget egész terjedelmében nagyon kopott, piskóta alakú padlótéglák borították.[19] Oszloptöredékeket találtak itt, de ezek eredeti felállítási helye a feltáró szerint nem volt ismert.[20] A fürdő e része, akár fedett helyiség, akár nyitott, belső oszlopsorral övezett udvar volt, előcsarnokként, várakozóhelyként szolgált, de a fürdést megelőző kisebb helyigényű sporttevékenységekre is lehetőséget nyújthatott. Hajnóczi Gyula *basilica thermarum*nak nevezte.

A 3. helyiségnek a főbejárattal szemközti oldalán csatornás *hypocaustum* fűtéssel rendelkező helyiség nyílt (*3. kép 4.*). A kisebb *praefurnium*

[12] A római fürdők nyilván folyamatosan üzemeltek, legfeljebb javítási, karbantartási munkák idejére álltak le. A hőtágulás okozta repedések éppen a római fürdők modern rekonstrukcióinál okoztak problémát, amelyeket csak idényjelleggel fűtöttek be. Lásd Xanten, Herbergsthermen. Schalles 1999. 204.; Lehar 2012. Abb. 79–83., 88.

[13] Pompeiben a Stabiae–fürdő férfi *caldarium*ában a *tegulae mammatae*val képezték az üreges falakat, ezektől függetlenül voltak függőlegesen felvezető kéménycsövek: Kretzschmer 1953. 19; Jorio 1978–79. 170. Lásd még Lehar 2012. 181–212.

[14] Például ilyenek kémények maradtak fenn Pompejiben, a Stabiae–fürdő férfi szárnyának *caldarium*ában. Kémény nyílások lehettek a *tepidarium*ban a padlószint felett 3 méterrel a falat áttörő vízszintes nyílások, csakúgy, mint a női szárny *caldarium*ában lévők. A Forum fürdő férfi *caldarium*ában pedig feltehetően függőlegesen vezetett ki egy kémény Jorio 1978–79. 167–180., Fig. 9.; Eschebach 1979. 44–45. Ilyen kéményeknek jellegzetes, igaz nem fürdőben fennmaradt emléke a trieri Aula Palatina fűtése és kéménynyílásai. A szorosan egymás melletti függőleges *tubulus* sorokat 9 méter magasságban vízszintes, összekötő csővezetékek zárták le, amelyekből a falat 45°-os szögben ferdén áttörő, téglalap alakú tégla kéménycsövek vezettek ki. Reusch 1955. 189., Abb. 2., 3., Taf. 20,2., Taf. 22.; Kretschmer 1953. 19., Abb. 12, 8. A kéményekről lásd még: Brödner 1958. 110–111.; Nielsen 1993. 15. A modern római fürdőrekonstrukciók közül ilyen kéményekkel épült Sardisban a kis fürdő: Yegül–Coach 2003.

[15] Üreges boltozat van például Leptis Magnában a nagy fürdőben és a Vadászjelenetes fürdőben: Brödner 1958. 112. Lásd még Yegül 1992. 365–366.; Brödner 1983. 156.; Jorio 1978–79. Egyes kutatók (pl. Erika Brödner) ezt a boltozatok fűtésének nevezik. Hans Lehar szerint azonban ez értelmetlen lett volna, mert a meleg levegő felszáll, így a helyiség alsó részében leadott meleg felemelkedik, ezért az általa felmelegített boltozat további fűtése felesleges. Másrészt a boltozatba bevezetett füstgáz hőmérséklete már annyira le is hűlt, hogy fűteni nem lehetett vele: Lehar 2012. 208. Ilyen megoldással épült a xanteni fürdőrekonstrukció: Schalles 1999.; Grassmann 2011.

[16] Hampel 1890. 56.

[17] Hampel 1890. 4. kép.

[18] Hajnóczi 1974. 70., 31.lj.

[19] A piskóta alakú padlótégla borítást már Németh Sándor említette: Németh 1823., 9. A padlótéglák egy részét a Rudas fürdőbe vitték, ahol újra felhasználták. Kuzsinszky 1890b. 14. A padlótégla borítás inkább arra utal, hogy fedett lehetett. Havas Zoltán szíves szóbeli közlése.

[20] Hampel 1890. 67.

nyílás közvetlenül a „B" utcáról volt fűthető (*5. kép*). A fűtőcsatorna a szemközti falnál T alakúan kettéágazott, így ennek a falnak tubuláltnak kellett lennie (*6. kép*). Mind a publikált alaprajzokon, mind a helyszínen a helyreállított épületben úgy tűnik, mintha a déli oldal előtt szélesebb fűtőcsatorna lenne. Ez különös, mivel a délről mellette lévő helyiség eredetileg padlófűtéssel és üreges falakkal rendelkezett, így ennek a falnak a tubulálása értelmetlen lett volna. Ez csak akkor lehetett ésszerű, ha a 4. helyiség vagy fűtése az után épült, hogy az 5. helyiség fűtését megszüntették. Hajnóczi Gyula ezt a helyiséget későbbi beépítésnek tartotta.[21] A 4. helyiségről még azt tudjuk, hogy padlója alatt a *frigidarium* felől jövő szennyvízelvezető csatorna is áthaladt. Padlóját négyszögletes padlótéglák borították.[22] Hampel József öltözőnek tartotta ezt a helyiséget, de a padló alatti csatornák miatt felvetette, hogy illemhelyként is szolgálhatott, ezt az elképzelést a későbbi kutatás is átvette.[23] A helyiség csatornái azonban kétfélék, a rendelkezésre álló adatok szerint a *frigidarium* felől jövő szennyvízelvezető csatorna a helyiség közepét szelte át és a fűtőcsatorna mellett hagyta el a fürdőt, belefolyva a B utca szennyvízelvezető csatornájába. Ha efelett illemhelyek lettek volna, az lett volna célszerű, hogy a szennyvízelvezető csatorna a falak mentén folyik körbe, és efölé helyezték volna az ülőkéket, így ezt a funkciót – legalábbis fűtött helyiségként – kevésbé tartom valószínűnek. A helyiség inkább öltöző *(apodyterium)* lehetett, esetleg fürdőolaj, törülköző egyéb fürdőfelszerelés eladásának, kölcsönzésének a helye. Ha itt illemhely volt, az legfeljebb a fűtött helyiség kialakítását megelőző építési periódusban lehetett.

Az 5. helyiség (*3. kép 5*) eredetileg padlófűtéssel és körben a falakon üreges téglákkal rendelkezett, de nem volt közvetlenül fűtött, a padló alatt áramló forró füstgáz és meleg levegő a dél felől szomszédos helyiség alól, hőáteresztő nyíláson érkezett. Hampel József ezt a hőáteresztő nyílást elfalazva találta.[24] A hőáteresztő nyílás elfalazása után az 5. helyiség fűtetlen helyiségként működhetett. Hampel József a feltárás után tett megfigyelése szerint az 5. helyiségből eredetileg ajtó nyílt a 3. helyiség/udvar felé, amit idővel elfalaztak téglákkal, faragott kövekkel és *hypocaustum* oszlopok töredékeivel. Az 5. helyiség fürdőn belüli elhelyezkedése alapján eredetileg fűtött öltöző, *apodyterium* lehetett vagy a fő fürdőhelyiségek mellett kiegészítő helyiségként szolgálhatott, ahol masszást, kenőcsözést, esetleg kozmetikai vagy orvosi kezeléseket lehetett igénybe venni. Bejárata ekkor közvetlenül a 3. helyiségből/udvarról (is) nyílhatott. Az 5. helyiségből lehetett kis átjárón (6.) keresztül megközelíteni a fűtetlen *frigidarium*ot (8.) és a déli fűtött helyiséget, a *sudatorium*ot (7.). Az 1881–es alaprajzon, Hampel József 1890–es publikációjában és az abban közölt hosszmetszet szerint is az 5. és a 8. helyiség között falnyílás volt, Hampel József szerint ezt téglával burkolták, éppen úgy, mint a két helyiséget.[25] Ha helyes Hampel József megfigyelése és nem későbbi falkiszedésről van szó, akkor figyelembe véve a meleg átereszető nyílás elfalazásának és a 3. helyiségből való bejárat elfalazásának tényét is, arra gondolok, hogy itt a fürdő komoly átépítéséről lehet szó. Ekkor az 5. helyiséget esetleg összenyithatták a 8. *frigidarium*mal. A két helyiség közötti falat elbontották, ugyanakkor a 3. helyiség felől is megszüntették az 5. helyiségbe a közvetlen bejárást. Egy ilyen átépítés magyarázhatná az 5. helyiség fűtésének megszüntetését is. Ezzel egy időben kerülhetett sor a 4. helyiség fűthetővé tételére is, ami ezután átvehette a fűtött öltöző szerepét.

A 6. átjáró eredetileg a meleg, a forró és a hideg helyiségek elkülönítését szolgálhatta.

Az 5. helyiségből a 6. átjáró részen át volt megközelíthető a 7. helyiség (*3. kép 7*). Ez fűtött volt, a meleget közvetlenül a déli oldalán nyíló *praefurnium*ból kapta. Fűtőnyílását délről, az épületen kívülről, az utca szintjénél mélyebben lévő, pár lépcsőn keresztül megközelíthető kis „kazánházból" lehetett megrakni (*7. kép*). A „kazánházban" fűtőcsatornának, esetleg ennek a tetején bojler körülfalazásának, a 7. helyiségben medencének nincs nyoma. A *praefurnium* nyílás erősen átégett trachit kövekből állt, még a műemléki helyreállításkor is felhasználták szétégett, szétmállott fedőlapját és az oldalfalakat alkotó trachit lapokat. A fűtőnyílásból rövidebb, alján és oldalán trachitból, tetején téglából falazott fűtőcsatorna vezetett be a 7. helyiség padlója alá.[26] Ez fűtéstechnikailag kedvezőbb volt, az égéshez szükséges levegő a tüzelőanyagon áramlott át, és a tüzelőanyag hatékonyabb égését eredményezte.[27] A helyiség terrazzóból álló *suspensurá*ját a feltáráskor még megtalált, ma már teljesen hiányzó tégla pillérek és ezeken fekvő trachit lapok tartották. Az 1881–es

[21] Hajnóczi 1974. 70.
[22] Kuzsinszky 1890. 14b.
[23] Hampel 1890. 57.; Hajnóczi 1974. 70.
[24] Hampel 1890. 58., 63. Rajza: Kuzsinszky 1892. 19. ábra.
[25] Hampel 1890. 61., 63.
[26] Ez ma már nincs meg, Hampel József írta le és az általa közölt hosszmetszeten is szerepel. Hampel 1890. 61., 64.
[27] Lehar 2012. 39.

alaprajz szerint külső, keleti falát üreges téglákkal burkolták. A helyiség tehát magas hőmérsékletű, száraz levegőjű izzasztóhelyiség, *sudatorium* lehetett. Fürdőn belüli elhelyezkedése, a *tepidarium*mal való szomszédsága is megfelel ennek.[28] Eredetileg az 5. helyiség is innen kapta a meleget. Ennek a hőátesztő nyílásnak elfalazásával a *sudatorium* hőmérsékletét még jobban fokozták.

Minden bizonnyal a 7. helyiségből volt megközelíthető a 10. helyiség (*3. kép 10*), bár az ajtó pontos helye nem ismert. A 10. helyiség másik ajtaja a délről szomszédos 11. helyiségbe nyílt, ennek helye a fennmaradt küszöbkő alap alapján meghatározható. A 10. helyiség is *hypocaustum* fűtéssel rendelkezett, de nem volt közvetlenül fűtött, a meleg füstgáz és az általa felmelegített levegő a padló alatt, a válaszfalak boltíves hőátesztő nyílásain keresztül érkezett a 7. és a 11. helyiség felől (*8. kép*). Az áramláshoz szükséges huzat miatt ennek a helyiségnek a falain megfelelő helyeken kéményeknek is kellett lenniük. Ezek nem maradtak fenn, sem Hampel József, sem Kuzsinszky Bálint nem említi és az első alaprajzon sincsenek jelölve. Az ásatás eredményeinek közlése során *tubulus*okról itt nem történt említés, fűtéstechnikailag nincs is rájuk feltétlenül szükség.[29] A fürdőhelyiséghez nyugat felől apszis csatlakozott, amelyben minden kutató feltételezése szerint medence lehetett. A lebegő padlót az apszis kivételével téglából épített *hypocaustum* pillérek tartották, az apszisban trachit pilléreken nyugodott a padló. Az 1881–es feltáráskor sok *hypocaustum* pillér még eredeti helyén állt, másoknak a lenyomata még megmaradt a *hypocaustum* padlón.[30] Az apszis idővel átépítésre került, Hampel József szerint bővítették, Hajnóczi Gyula szerint lekicsinyítették. Hampel József szerint a belső lehet az eredeti apszisfal, amit idővel visszabontottak, a helyére is trachit pilléreket állítottak és a nagyobb külső apszisfal köveit *opus spicatum* tecnikával építették. Mindezek inkább az apszis bővítése mellett szólnak. Mivel az 1881–es alaprajzon is látszik, hogy a belső, visszabontott apszisfalra *hypocaustum* pilléreket építettek, inkább Hampel József feltételezését tartom valószínűbbnek, mint Hajnóczi Gyula érvelését, hogy a külső apszis jobban beleillik az alaprajz rendszerébe, tehát az a korábbi.[31] A 10. helyiség fürdőn belüli elhelyezkedése és közvetett fűtése alapján *tepidarium* volt.

A 10. helyiség déli falán átjáró volt a 11. helyiségbe. Ennek a falnak az alsó részén téglával falazott boltíves hőátesztő nyílások sorakoztak (*8. kép*). Ez a fürdőhelyiség közvetlenül fűtött volt, a délkeleti és a délnyugati sarkában lévő *praefurnium*okból fűtötték. A délkeleti oldalon a „kazánházba" nyúló trachitból épült csatorna maradványai ma is megtekinthetők (*9. kép*). Ez a *praefurnium* csatorna a 11. helyiség belseje felé is folytatódott, a jobb hőeloszlás érdekében ferdén, a 11. helyiség közepe felé vezette a tüzelőanyag elégetésével keletkező forró füstgázokat és az általuk felmelegített levegőt (*10. kép*).[32] A délnyugati oldalon nyíló *praefurnium* csatornából a feltáráskor oldalsó átégett trachit lapokat és a *praefurnium* alját képező trachit lapot találtak. A *hypocaustum* térben uralkodó igen magas hőmérsékletnek az elviselésére a *tepidarium* és *caldarium* oldalfalai a *hypocaustum* tér magasságáig görgeteg kövekből voltak rakva, a *tepidarium, sudatorium, caldarium* közötti falpillér alsó része pedig külső szélén téglával volt burkolva.[33] A 11. helyiség padlóját trachit pillérek tartották. Négy–négy pillér tetejére nagyobb trachitlapokat fektettek, majd erre a déli és a keleti oldalon még meglévő maradványok tanúsága szerint kétrétegű, 28–30 cm vastagságú terrazzopadló került. A falak tubulálva voltak, Hampel József megfigyelése alapján a téglacsövek a padlózat alatti *hypocaustum* térbe nyúltak le. Az 1881–es alaprajzon a helyiség keleti, nyugati és a *tepidarium*mal szomszédos északi oldalán is üreges téglák sorakoztak. A helyiségben feltehetően három medence volt. Egy–egy téglalap alakú medence a keleti és a nyugati oldalon, fülkeszerűen helyezkedett el a tubulált falak ölelésében, legközelebb a *praefurnium*okhoz. A Hampel József leírásában is szereplő, illetve a helyszínen is látható erős kődúcok ezek alátámasztására szolgálhattak. Ezek a medencék minden bizonnyal forró vizesek lehettek, számukra a vizet a kazánházba nyúló *praefurnium* csatorna tetején melegítették. A bojlerek helyének, körülfalazásának itt már nem maradt nyoma, de hasonló félkörívben kivájt kőelemben ülhettek, mint amit a nagy lakóház magánfürdőjénél találtak.[34] A harmadik medence a déli oldal

[28] Nielsen 1993. 160.
[29] Lehar 2012. 201–201.
[30] Hampel 1890. 57.
[31] Hampel 1890. 58., 64; Hajnóczi 1974. 71., 32. lj.
[32] A hosszabb fűtőcsatorna lehetővé tette, hogy a tüzelőanyagot nagyobb felületen szétterítsék, így az égéshez szükséges levegő nagyobb felületen érintkezett vele, ami lassúbb és tökéletesebb égést eredményezett. Lehar 2012. 42. A *caldarium* közepe felé bevezetett fűtőcsatornával a forró füstgázok egyenletesebb eloszlását tették lehetővé. Lehar 2012. 121.
[33] Kuzsinszky 1892. 85.
[34] Kuzsinszky 1892. 34. ábra

apszisában lehetett.[35] Ezt az apszist idővel *opus spicatum* módjára rakott téglákkal elfalazták, így kis téglalap alakú fülkét alakítva ki a fürdőhelyiség déli oldalán. Az apszis *hypocaustum* terét is elfalazták. Ebben a fülkében is medence lehetett, a déli fal alján csatorna kerek nyílása maradt fenn. Ez a helyiség fürdőn belüli elhelyezkedése, erős *hypocaustum* fűtése, forró vizes medencéi alapján magas hőmérsékletű és magas páratartalmú *caldarium* volt.

A fürdő egykori látogatói a fent leírt útvonalat járhatták be, az öltözőben történő levetkőzés után a *sudatorium*ot vagy a *tepidarium*on keresztül a *caldarium*ot kereshették fel. A száraz szaunában történt izzadás és/vagy a forró gőzfürdő után a *tepidarium* medencéjének langyos fürdőjében temperálódhattak. A fürdési folyamat akár többszöri ismétlése után a *frigidarium* hideg vizes medencéjében hűthették le magukat és fejezhették be a fürdőzést. A 8., fűtetlen helyiség, a *frigidarium* (*3. kép 8*) nyugati oldalán az apszisban egy nagy, de nem mély, némileg a padlószint alá süllyesztett, félköríves medence volt. A medence alját nagy téglalap alakú kövek borították, néhány az 1881–es feltáráskor még eredeti helyén feküdt. A medencét alacsony mellvédfal választotta el a helyiség többi részétől. A mellvédfal a fennmaradt haránt fekvő nagyobb kőlapokon emelkedett. A medence oldalát a *frigidarium* tört kőből épült külső fala képezte, amelyet Hampel József leírása szerint habarccsal és téglával burkoltak, majd kétrétegű (durvább és egészen finom) terrazzóval fedtek.[36] A medence közepénél csatorna indul, ami a 8., 3. és a 4. helyiségen keresztül vezette el a vizet a B utcai szennyvízgyűjtő csatornába. A *frigidarium*ot a fűtött helyiségek irányából a 6. átjárón keresztül lehetett megközelíteni, de közvetlen bejárata volt a 3. helyiség felől is.

A FÜRDŐEGYÜTTES DÉLI ÉPÜLETE

A „klasszikus" fürdőegyüttestől délre egy önálló épületszárny található. Utolsó építési periódusában és mai helyreállított állapotában két különálló részre oszlik. Keleti fele a 18. helyiség, a közfürdő illemhelye. (*3. kép 18.*) Bejárata 13. előszobán keresztül a „B" utcáról nyílik. A „B" utca alatti szennyvízelvezető csatornáról – amelybe a fürdő hideg vizes medencéjének szennyvizét is elvezették – leágazás van. Ez az előtér alatt a latrina északi fala alatt folyik be, az északi fal előtt kettéágazik, körülfolyik a latrina falai mentén és a déli fal alatt, a délkeleti saroknál hagyja el a 18. helyiséget és folyik vissza a „B" utcai gyűjtőcsatornába.

A déli épületrész nyugati felének elérését elég körülményes módon határozta meg a kutatás, és a műemléki helyreállítás is e szerint történt. A *latrina* előszobáján, a 13. helyiségen keresztül, áthaladva a *caldarium* fűtőterén (15.), a *caldarium* apszisának háta mögött (16.) nyílna bejárat a 20. helyiségbe.[37] A déli épületrész nyugati fele három részből áll (*3. kép 19–20–21.*). A latrina mögötti 19. helyiség padló- és „fal"-fűtéssel rendelkezett és az ásatási megfigyelések szerint két „cementkád" volt benne. Feltárásakor még a lebegő padló is megvolt. Utóbbit téglából épült *hypocaustum* pillérek tartották. Ettől nyugatra egyrészt egy kisebb padlófűtéses helyiség (20.) volt, másrészt egy *praefurnium* csatornával rendelkező fűtőhelyiség (21, lásd *11. kép*). A kisebb helyiség *hypocaustum* tere terrazzóval volt fedve, rajta a *hypocaustum* oszlopok lenyomataival. A fűtőhelyiségben a fűtőcsatorna hatalmas trachit lapjai előkerültek az ásatás során és ezek a helyszínen helyreállítva ma is megtekinthetők (*12. kép*). A 19. helyiség *hypocaustum* teréből nyugat felé, a 20. helyiségbe nyílt két hőáteresztő nyílás (*13. kép*). A 20. kisebb helyiség tehát közvetetten fűtött volt. Hampel József leírása szerint a 20. helyiségből egy további helyiségen keresztül kelet–nyugati irányban csatorna haladt. Ezt a csatornát Hajnóczi Gyula éppen nem szennyvízelvezetőnek gondolta, hanem szerinte ezen érkezett a tiszta víz a fürdő hátsó épületrészébe. Az épületrész melletti omladékban Hampel József ólom vízvezeték csöveket talált,[38] ezek a helyiség medencéibe szállíthatták a vizet. A 21. fűtőtér mögül, a nyugati oldalon szennyvízelvezető csatorna indul ki dél felé, amely a „B" utcai szennyvízelvezető csatornába torkollik.

Ebben az épületrészben fennállása alatt jelentős átépítés történt. Kuzsinszky Bálint is leírta és a helyszíni maradványokon ma is látszik, hogy a 19. helyiség padlója alatt a *hypocaustum* térből a forró füstgázok és az általuk felmelegített meleg levegő eredetileg öt darab, vízszintesen nagy trachit lapokkal fedett hőáteresztő nyíláson a később latrinaként használt helyiségbe tudtak áramolni (*14. kép*). Ennek eredeti *hypocaustum* fűtését Kuzsinsz-

[35] Hajnóczi Gyula ebbe a fülkébe hideg vizes mosdótálat, *labrum*ot gondolt: HAJNÓCZI 1974. 71. Ez elvileg elképzelhető, bár az aquincumi közfürdő építésének idején már nem volt a *caldarium*ok jellemzője. HEINZ 1983. 32; NIELSEN 1993. 158.

[36] HAMPEL 1890. 57.

[37] KUZSINSZKY 1890a. 116–117.

[38] HAMPEL 1890. 66.; HAJNÓCZI 1974. 92.

9. kép. A caldarium egyik praefurnium csatornája
Fig. 9. A praefurnium channel of the caldarium

11. kép. A déli épületrész nyugati fele
Fig. 11. Western half of the southern edifice

10. kép. A caldarium hypocaustum rendszerének részlete a hypocaustum térbe benyúló praefurnium csatorna maradványaival
Fig. 10. Part of the hypocastum system of the caldarium with the remains of the praefurnium channel

12. kép. A déli épületrész fűtőcsatornája
Fig. 12. Heating duct of the southern edifice

ky Bálint említi.[39] Idővel azonban ezeket a nyílásokat tört kövekkel befalazták, így a 18. helyiség fűtését megszüntették. Feltételezem, hogy ez egy időben történt a latrina kialakításával. A latrinát a városi szennyvízelvezető rendszerbe a Severus–korban kötötték be.[40] Ez esetleg támpontot adhat az átalakítás időpontjára is. Az átalakítás miként-jére Hajnóczi Gyula szerint a műemléki helyreállítás előtti 1962–es régészeti kutatás is szolgáltatott adatot. Eszerint a 18. helyiség közepén észak–déli irányban húzódó fal volt és ez lehetett eredetileg az épületszárny keleti zárófala. Azt csak a későbbi átépítéskor bővítették keleti irányba.[41]

Kuzsinszky Bálint nyomán a hátsó épületrész (19–21. helyiségek) nyugati felét a kutatás egyöntetűen *laconicum*nak tartja.[42] Mi is a *laconicum*? A *laconicum* a görög eredetű száraz levegős izzasztóhelyiség. Kisméretű, kör alakú, középen, mélyebben elhelyezve nyílt tűzhellyel, forró kövekkel, parázstartóval. Ezek sugározták szét a meleget. A *laconicum*ot többnyire kupola fedte. Nagyobbakban a külső falon négy fülke is volt, benne ülőkékkel. A kör alaprajz célja az volt, hogy a középről érkező hőt körben a falakon visszaverje. *Laconicum*ok eredetileg a görög *palaestrá*khoz épültek, de a korai római fürdőkben is megtalálhatók voltak. Idővel a *laconicum*okat megszüntették és más helyiséggé, főleg *frigidarium*má épí-

[39] KUZSINSZKY 1890. 117., 119. A kibontott füstgáz átvezető nyílások fotója: SZILÁGYI 1950. 318., 27. kép.

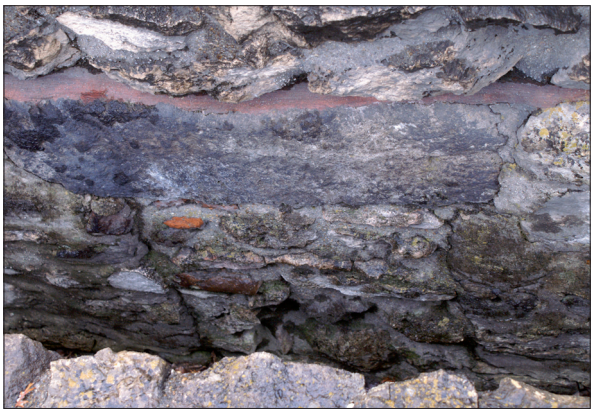
[40] ZSIDI 2006. 65.

[41] HAJNÓCZI 1974. 91., 95. lj. A fal jelölése talán szerepel már Kuzsinszky Bálint cikkének alaprajzán is: KUZSINSZKY 1890a. 21. kép. Az 1960–62–es, illetve 1962–1965–ös perióduskutatásokról szóló jelentésekben és ezekről a BTM Adattárában lévő dokumentációban erről semmi adatot nem találtam.

[42] KUZSINSZKY 1890a. 116. Ugyanígy HAJNÓCZI 1974. 91–92.; ZSIDI 2002. 72.; ZSIDI 2006. 65.

13. kép. Füstgáz áteresztő nyílás a 19. és 20. helyiség között
Fig. 13. Flue gas vent between rooms 19 and 20.

14. kép. Elfalazott füstgáz áteresztő nyílás a 18. és 19. helyiség között
Fig. 14. Masoned flue gas vent between rooms 18 and 19

tették át. A *laconicum* írásos említései, feliratai, a régészetileg ismert emlékek legkésőbb a Kr. u. 1. század elejéről származnak. Ilyen volt a pompeii Stabiae–fürdő *laconicum*a is, amelynek építéséről feliratos emlék is van, és amelyet később a férfi fürdőszárny *frigidarium*ává alakítottak át. A *laconicum* funkcióját a *praefurnium*mal fűtött, *hypocaustum*mal és tubulált falakkal rendelkező *sudatorium* vette át a római fürdők fűtésrendszerének kifejlődése után. Ezek a *sudatorium*ok kör vagy négyszögletes alaprajzúak is lehettek, alaprajzuk nem volt meghatározva.[43] Létezésükre Aquincumban is van példa. Mint fentebb szó volt róla, magának a nagy közfürdőnek is volt téglalap alaprajzú *sudatorium*a az *apodyterium*, a *tepidarium* és a *caldarium* között. A Thermae Maioresben pedig a *tepidarium*okhoz egy kör és egy egyik végén apszisos, téglalap alakú *sudatorium* is kapcsolódott.[44]

A 19. helyiség fűtését egy méretes *praefurnium*ból kapta. A fűtőtérbe, azaz a kazánházba hosszan benyúlt a *praefurnium* csatorna (*9. kép*), így alkalmas volt arra, hogy a víz melegítésére szolgáló bojler is a tetejére kerülhessen. Ebből történhetett a Kuzsinszky Bálint publikációjában említett két kád meleg vízzel történő ellátása. Azt, hogy a 19. helyiség vizes volt, a kádakon kívül a törmelékéből előkerült ólomcsövek is mutatják. Ennek alapján én úgy gondolom, a 19. helyiség *caldarium* volt. A keletre eső 18. helyiség első építési fázisában *tepidarium* lehetett, hiszen padlófűtéses volt, a meleget közvetett módon a 19. helyiség padlója alól a két helyiséget elválasztó fal hőáteresztő nyílásain keresztül kapta. Véleményem szerint ez a déli épület eredetileg egy önálló, igaz talán redukált kis fürdő volt. Bejárata keletről, a „B" utca felől nyílhatott, *tepidarium*mal és *caldarium*mal biztosan rendelkezett. Létezése lehetővé tette, hogy a nagy közfürdő nyitvatartási idejében egyesek külön használhassák. Így akár külön női fürdőként is szolgálhatott. Ezt a kis fürdőt idővel (a Severus-korban?) jelentősen átépítették. A *tepidarium*át leválasztották, abból kialakítva az önálló, a „B" utcáról nyíló *latrinát*. A lekicsinyített fürdő bejárata ekkor vagy a nagy fürdőszárny kazánháza mögött volt elérhető, esetleg – bár erre régészeti adatot nem ismerek – a nyugati oldalon a „C" utca felől keresendő.

A RÓMAI FÜRDŐK FŰTÖTT HELYISÉGEINEK HŐMÉRSÉKLETE

Az ókori források a fürdőhelyiségek hőmérsékletét forrónak adják meg, de hogy milyen magas volt a hőmérséklet, azt számszerűen természetesen nem fejezik ki. Seneca szerint (epist. 86,10) a fürdőkben olyan tűzforró hőmérséklet jött divatba, hogy „abban inkább elítélt rabszolgákat kellene fürösztetni." Szerinte „manapság teljesen mindegy, felgyújtották–e a fürdőt, vagy csak befűtötték" (ford. Kopeczky Rita). Ifj. Plinius egy olyan esetet ír le (epist. 3, 14), hogy egy gazdag ember, Larcius Macedo ellen fellázadtak rabszolgái, jól megverték és, hogy megtudják él–e még, a fürdő forró padlójára lökték. A fürdőkben fapapucsokat használtak, ennek kapcsán is felmerült, hogy azért, mert a padló hőmérséklete mezítláb elviselhetetlen lett volna.[45]

[43] KRETZSCHMER 1961. 9.; NIELSEN 1993. 158–160.; ESCHEBACH 1973. 58.; HEINZ 1983. 34.; BRÖDNER 1983. 12–16.; YEGÜL 1992. 15.

[44] KABA 1991. 24., 26–27.

[45] YEGÜL 1992. 381.

Modern kutatók természetesen a fürdőhelyiségek hőmérsékletét Celsius fokban is igyekeztek kifejezni. Először Fritz Kretzschmer foglalkozott a témával, aki Saalburgban végzett kísérletei és hőtani számításai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a *caldarium*okban a padló hőmérséklete 55–57°C lehetett, a levegő hőmérséklete 50°C volt, amelyhez 95–98 %-os páratartalom járult. A *tepidarium*ban a levegő hőmérséklete 22–25°C lehetett.[46] Erika Brödner a még üzemben lévő régi, középkori eredetű török fürdőket hozta párhuzamként, ahol a *caldarium*ban csaknem 100%–os relatív páratartalom mellett 32–33°C, a *sudatorium*ban 37°C, a *tepidarium*ban 23–25°C volt.[47] Fikret Yegül kísérletképpen Sardisban felépített római fürdőjében a *caldarium* padlójának hőmérsékletét 41–42°C–ra fűtötték fel.[48] Ő más kutató számításai alapján is a *caldarium* padlóhőmérsékletére a 40–42°C–ot, míg a levegő hőmérsékletének a 34–35°C–ot tartotta elfogadhatónak.[49] Hans–Christian Grassmann hőtani számításainál a *caldarium*ban 32°C–ot, a *tepidarium*okban 22–26 °C–ot, a *sudatorium*ban 37°C–ot vett alapul számításaihoz.[50] A xanteni Herbergsthermenben a próbafűtések során 35°C–ra fűtötték fel a *caldarium*ot, a medencében a meleg víz hőmérséklete 40°C–os volt.[51] Hans Lehar úgy gondolta a *caldarium*ban a levegő hőmérséklete 35°C–nál, a medencéjében a víz hőmérséklete pedig 40°C–nál nem lehetett magasabb. Mivel a fürdőzők a *tepidarium*ban is meztelenül tartózkodtak, annak legalább 24°C–osnak kellett lennie.[52] Hőtani számításainknál ez utóbbi értékeket vettük alapul.

A polgárvárosi nagy közfürdő déli részének fűtése

Nézzük meg, hogy az eddig leírtak, hogy valósultak meg konkrétan a polgárvárosi nagy közfürdőben, első lépésként annak déli épületrészében, annak is utolsó építési periódusában. Azaz, hogyan működött ez a fürdőrész. A kutatás célja, hogy meghatározzuk, milyen volt a fűtés hatásfoka, mekkora volt a *caldarium* fűtéséhez szükséges hőmennyiség és ehhez milyen mennyiségű tüzelőanyag kellett.

A kiindulási alapok:

A hő spontán módon mindig a melegebb helyről a hidegebb hely felé áramlik (a termodinamika 2. főtétele). A hőenergia terjedése annál intenzívebb, minél nagyobb a hőmérséklet különbsége. Ha nincs hőmérsékletkülönbség, a hőenergia nem áramlik egyik irányba sem.

A hő terjedésének alapvetően három módja van:

1. Szilárd építőanyagokban a hő hővezetés (kondukció) útján terjed.
2. Gázokban (levegő, füstgáz), folyadékokban (víz) hőáramlás (konvekció) útján terjed.
3. Hősugárzás (radiáció) útján (pl. napsugárzás).

Szilárd test és gáz vagy szilárd test és folyadék határoló felületén úgynevezett hőátadás történik, ami hősugárzás és hőáramlás együttese. Nagy gyakorlati jelentősége van a hőátbocsátásnak is, vagyis annak, amikor a hő légnemű közegből hőátadással szilárd falba jut, azon hővezetéssel keresztülhalad, majd a fal másik oldalán hőátadással ismét légnemű közegbe kerül.

Mit jelentenek ezek a fogalmak egy római fürdő *hypocaustum* fűtésénél? A forró füstgázok a kémények keltette huzat hatására a *hypocaustum* térben és a *tubulatióban* szétáramolnak a kémények felé. Áramlásuk során felmelegítik a szilárd határoló felületeket (hőátadás), azaz a *hypocaustum* tér padlóját, oldalfalait, a pilléreket, a lebegő padlót és a *tubulusokat*. Ezekben a szilárd határoló építőelemekben a hő hővezetés útján terjed tovább. A szilárd építőelemeknek a felületéről ismét hőátadás történik, egyfelől a fürdőhelyiség levegőjébe, másfelől a szabad tér levegője felé. Az előbbi a hasznosuló energia, az utóbbi pedig hőveszteség. Ezen kívül további hőveszteségek jelentkeznek a tűzifa tökéletlen égéséből (a visszamaradó szén), a tűzifa nedvességtartalmának elpárologtatásából (párolgáshő), a kazán falán keresztül, a *hypocaustum* padlóján és oldalfalán keresztül. Veszteség a kéményen át távozó füstgáz maradék hője és a szellőztetéssel távozó hő is. Hőenergiát fordítottak a *praefurnium* felett elhelyezett bojlerben a víz melegítésére is, amely részben hasznosult (meleg víz), részben hőveszteség volt a bojler falán át leadott hő miatt. A *hypocaustum* fűtésen kívül járulékos hőforrás a helyiség hőmérsékletének emelésénél az ablakokon keresztül a napsugárzás, a medencében lévő melegebb víz hőleadása és a fürdőző emberek hőleadása is.

Az aquincumi polgárvárosi nagy közfürdő déli épületrészében lévő 19. helyiség hőtani szá-

[46] Kretzschmer 1961. 17–20., 34–37.
[47] Brödner 1983. 108–109.
[48] Yegül–Couch 2003. 168.
[49] Yegül 1992. 381.
[50] Grassmann 1994. 304.
[51] Schalles 1999., 205. A Hans–Christian Grassmann által leírt és elemzett próbafűtés során, télen 32°C–ra, nyáron 37°C–ra fűtötték fel a fürdőt: Grassmann 2011. 25.
[52] Lehar 2012. 237.

mítását Németh István gépészmérnök végezte el. A számítás adatait, folyamatát és eredményeit a mellékelt táblázatban közöljük. A számítást és a fürdő felfűtéséről való hosszú beszélgetéseket, a fűtési folyamat megértését is neki köszönöm. Számításaink alapjául szolgáló adatok részben az épületrész feltárásából ismertek, részben más aquincumi példákról vettük, részben pedig becsült értékek. Utóbbiaknál felhasználtuk az experimentális régészet eredményeit, elsősorban a saalburgi *hypocaustum*os helyiségben végzett próbafűtések, a xanteni Herbergsthermen fűtésének, valamint a sardisi kis római fürdő építése és befűtése során nyert tapasztalatokat és az ott mért értékeket. Munkánk során elsősorban Fritz Kretzschmer, Heribert Hüser, Hans–Christian Grassmann és Fikret Yegül kiértékeléseit, továbbá Hans Lehar, valamint Tahsin Basaran elméleti számításait vettük alapul.[53]

A 19. helyiség (az én elgondolásom szerint *caldarium*) alapterülete ismert, 5,4×8,4 m. Északi és déli fala 86–90 cm széles, a nyugati 76–78 cm, a keleti 68–70 cm. A felmenő falak magassága ismeretlen. Hans Lehar szerint egy fürdőben a kéménymagasság maximum 3–3,2 m lehetett.[54] Feltételezve, hogy a kémények kivezető nyílásai a falak tetején voltak, a helyiség falainak 3 m–t adtunk meg. A helyiség lefedésének Hajnóczi Gyula javaslata alapján dongaboltozatot feltételeztünk.[55] Mivel Hampel József a nagy közfürdő publikációjában füles téglalapokat is említ, amelyeket szerinte a boltozatok építésére használtak,[56] a kis *caldarium*ban is üreges boltozatot feltételeztünk. A felmenő falak tört mészkőből készültek. A helyiség nyugati falán, annak déli felén nyílt a *praefurnium*, nyílása trachit kőből készült. A *hypocaustum* tér padlóján tégla pillérek sorakoztak. A műemléki helyreállításkor épített tégla pillérek 68–70 cm magasak, ennél azonban eredetileg magasabbnak kellett lenniük, mert a keleti falon lévő hőátereszto nyílásokat így a lebegő padló részben takarja. Igaz, hogy ezek a hőátereszto nyílások funkciójukat csak az első építési fázisban töltötték be, de nem valószínű, hogy a második építési periódusban (hacsak nem volt ok rá) kicserélték a pilléreket. A téglapillérek tetején 60–62 cm oldalszélességű, 10–12 cm vastag trachitlapok sorakoztak. Ezek tetején terrazzopadló lehetett. Ebben a helyiségben ilyen már nem látható, a nagy fürdőrész *caldarium*ában (11. helyiség) még meglévő terrazzopadló alapján vastagságát 30 cm–re becsüljük és két rétegűnek (durvább és finomabb) gondoljuk. A helyiség falait körben tubuláltnak feltételezzük. A *tubulus*ok méretéhez az R 2458 leltári számú, nem innen, hanem a Laktanya utcából származó falfűtés téglát vettük alapul. Ennek pontos mérete és tömege segítségével sűrűségét is megbecsültük. A *tubulus*t mészhabarccsal rögzítették a falra, ennek vastagságát a polgárvárosi nyugati közfürdő 1.7.14.2. leltári számú habarcsos *tubulus* töredék alapján 5 cm–re kerekítettük. A *tubulusok*ból képzett üreges falat vakolták és falfestménnyel díszítették. Szintén a polgárvárosi nyugati fürdőből vett falfestményes *tubulus* töredékek alapján (4–5 cm között mozog, ltsz.: 1.7.13.2., 1.7.12.2., 1.7.11.2.) ezt 5 cm–nek határoztuk meg. A falak külső oldalán lévő vakolatot Kirchhof Anita szíves szóbeli közlése nyomán 5 cm–nek vettük. Kuzsinszky Bálint a helyiség déli oldalán egy 95 cm széles ablaknyílásról is beszámolt, de az ablak magassága ismeretlen. Ugyanő a 19. helyiség bejárataként a nyugati fal északi oldalán egy 80 cm széles nyílást írt le.[57] Az ajtó és ablakmagasságra nem volt adatunk, 210 és 120 cm–esnek vettük.

A *caldarium* célhőmérsékletének az előző fejezetben leírtak alapján 35°C–ot határoztunk meg. A *tepidarium* hőmérsékletének tekintett 25°C–ot szintén az általános elgondolások alapján feltételeztük. A *hypocaustum* rendszer különböző szakaszain a füstgáz hőmérsékletére a próbafűtések során mért értékeket használtuk.[58] Mivel az „Aquincum ókori táj – ókori város" című kötet szerint Aquincumban a 3. század elejétől hűvösebb és nedvesebb lett az idő, amely a mai éghajlattól lényegesen nem különbözött,[59] külső hőmérsékletként szélsőséges, de ma reálisan előforduló értékként –13°C–t vettünk. Mivel Aquincum környékén az ókorban tölgyesek voltak,[60] tűzifaként tölgyfával számoltunk.

A számítás során először meghatároztuk a fűtött helyiség határoló falainak hőátbocsátási tényezőit (oldalfalak, padló, boltozat), mégpedig úgy, hogy a tubulált falaknál külön meghatároztuk a falon keresztül kifelé és a *tubulus* belsejéből

[53] KRETZSCHMER 1961; HÜSER 1979; GRASSMANN 1994; GRASSMANN 2011; YEGÜL–COUCH 2003; BASARAN–ILKEN 2003; LEHAR 2012.
[54] LEHAR 2012. 174.
[55] HAJNÓCZI 1974. 91.
[56] HAMPEL 1890. 72, I. 4.
[57] Kuzsinszky 1890a. 118.
[58] GRASSMANN 2011; BASARAN–ILKEN 2003; YEGÜL–COUCH 2003.
[59] LÁNG–SCHWEITZER 2010, 31. A helyiség hőmérsékletét a déli kis fürdő átépítése utáni állapotában számoltuk ki, akkor, amikor a keletre lévő egykori *tepidarium*ot már átalakították és fűtetlen, önálló illemhely lett belőle. Ezt a városi szennyvízelvezető rendszerbe a Severus–korban köthették be, így a 3. századi éghajlati viszonyokban gondolkodtunk.
[60] SCHWEITZER 2010. 32.

ID	Anyag	Sűrűség r [kg/m3]	Fajhő c [kJ/(kg K)]	Hővezetési tényező l [W/(m K)]	
1	mészkő	2700	0,89	3,38	
2	mészhabarcs	1650	0,92	0,81	
3	égetett agyagtégla	1730	0,88	0,78	
4	trachit kő (= bazalt)	2800	0,92	3,5	
5	tölgyfa	750	2,72	0,22	*
6	levegő	1,205	1,005	0,0257	**
7	durva terrazzo	1690	0,9	0,795	***
8	finom terrazzo	1690	0,9	0,795	***
9	homokfeltöltés	1600	0,84	0,58	
10	kavicsfeltöltés	1800	0,84	0,35	
11	táblaüveg	2800	0,84	0,76	

* levegő 20°C hőmérsékleten, állandó nyomáson

** rostra merőlegesen

*** első közelítésben a mészhabarcs és az égetett anyag tégla átlaga

ID	Hőátadási tényezők tervezési értékei	λ [W/(m2K)]
a	Külső fal külső oldala	24
b	Külső fal belső oldala	8
c	Belső fal külső oldala	8
d	Belső fal belső oldala	8
e	Tubulus-füstgáz	8
f	Hypocaustrum-füstgáz	8
g	Födém külső oldala	8
h	padló	8

Caldarium

Szerkezeti elem	Megnevezés	Jelölés	Mérték-egység	Rétegterv								
				Hőátadás A oldal	Hőátadás B oldal	1	2	3	4	5	6	7
Caldarium északi fal tubulustól kifelé	Réteg megnevezése			tubulus belseje	szomszéd helyiség	tubulus fala	tubulus alatti vakolat	kőfal	külső vakolat			
	Anyag azonosítója			e	c	3	2	1	2			
	Anyag			Tubulus-füstgáz	Belső fal külső oldala	égetett agyag tégla	mészhabarcs	mészkő	mészhabarcs			
	Vastagság	di	m			0,02	0,05	**0,9**	0,05			
	Sűrűség	ρi	kg/m³			1730	1650	2700	1650			
	Egységnyi felület tömege	di × ρi	kg/m²			34,6	82,5	2430	82,5			
	Fajhő	ci	kJ/(kg K)			0,88	0,92	0,887142857	0,92			
	Hővezetési tényező	λi	W/(m K)			0,78	0,81	3,375	0,81			
	Hőátadási tényező	αi	W/(m² K)	8	8							
Azonosító:	Hőellenállás	Ri=di/λi Ri=1/αi	(m² K)/W	0,125	0,125	0,026	0,062	0,267	0,062			
CÉ-tk	Eredő hőellenállás	R=∑Ri	(m² K)/W	**0,666**								
	Hőátbocsátási tényező	U = 1/R	W/(m² K)	**1,502**								

Szerkezeti elem	Megnevezés	Jelölés	Mérték-egység	Rétegterv								
				Hőátadás A oldal	Hőátadás B oldal	1	2	3	4	5	6	7
Caldarium keleti fal tubulustól kifelé	Réteg megnevezése			tubulus belseje	Latrina tere (18)	tubulus fala	tubulus alatti vakolat	kőfal	külső vakolat			
	Réteg azonosítója			e	c	3	2	1	2			
	Anyag			Tubulus-füstgáz	Belső fal külső oldala	égetett agyag tégla	mészhabarcs	mészkő	mészhabarcs			
	Vastagság	di	m			0,02	0,05	**0,7**	0,05			
	Sűrűség	ρi	kg/m³			1730	1650	2700	1650			
	Egységnyi felület tömege	di × ρi	kg/m²			34,6	82,5	1890	82,5			
	Fajhő	ci	kJ/(kg K)			0,88	0,92	0,887142857	0,92			
	Hővezetési tényező	λi	W/(m K)			0,78	0,81	3,375	0,81			
	Hőátadási tényező	αi	W/(m² K)	8	8							
Azonosító:	Hőellenállás	Ri=di/λi Ri=1/αi	(m² K)/W	0,125	0,125	0,026	0,062	0,207	0,062			
CK-tk	Eredő hőellenállás	R=∑Ri	(m² K)/W	**0,607**								
	Hőátbocsátási tényező	U = 1/R	W/(m² K)	**1,649**								

Szerkezeti elem	Megnevezés	Jelölés	Mérték-egység	Rétegterv								
				Hőátadás A oldal	Hőátadás B oldal	1	2	3	4	5	6	7
Caldarium déli fal tubulustól kifelé	Réteg megnevezése			tubulus belseje	Külső tér	tubulus fala	tubulus alatti vakolat	kőfal	külső vakolat			
	Réteg azonosítója			e	a	3	2	1	2			
	Anyag			Tubulus-füstgáz	Külső fal külső oldala	égetett agyag tégla	mészhabarcs	mészkő	mészhabarcs			
	Vastagság	di	m			0,02	0,05	**0,9**	0,05			
	Sűrűség	ρi	kg/m³			1730	1650	2700	1650			
	Egységnyi felület tömege	di × ρi	kg/m²			34,6	82,5	2430	82,5			
	Fajhő	ci	kJ/(kg K)			0,88	0,92	0,887142857	0,92			
	Hővezetési tényező	λi	W/(m K)			0,78	0,81	3,375	0,81			
	Hőátadási tényező	αi	W/(m² K)	8	24							
Azonosító:	Hőellenállás	Ri=di/λi Ri=1/αi	(m² K)/W	0,125	0,042	0,026	0,062	0,267	0,062			
CD-tk	Eredő hőellenállás	R=∑Ri	(m² K)/W	**0,582**								
	Hőátbocsátási tényező	U = 1/R	W/(m² K)	**1,717**								

Szerkezeti elem	Megnevezés	Jelölés	Mérték-egység	Rétegterv								
				Hőátadás A oldal	Hőátadás B oldal	1	2	3	4	5	6	7
Caldarium nyugati fal tubulustól kifelé	Réteg megnevezése			tubulus belseje	Tepidárium és praefurnium felé	tubulus fala	tubulus alatti vakolat	kőfal	külső vakolat			
	Réteg azonosítója			e	c	3	2	1	2			
	Anyag			Tubulus-füstgáz	Belső fal külső oldala	égetett agyag tégla	mészhabarcs	mészkő	mészhabarcs			
	Vastagság	di	m			0,02	0,05	**0,9**	0,05			
	Sűrűség	pi	kg/m³			1730	1650	2700	1650			
	Egységnyi felület tömege	di × pi	kg/m²			34,6	82,5	2430	82,5			
	Fajhő	ci	kJ/(kg K)			0,88	0,92	0,887142857	0,92			
	Hővezetési tényező	λi	W/(m K)			0,78	0,81	3,375	0,81			
	Hőátadási tényező	αi	W/(m² K)	8	8							
Azonosító:	Hőellenállás	Ri=di/λi Ri=1/αi	(m² K)/W	0,125	0,125	0,026	0,062	0,267	0,062			
CN-tk	Eredő hőellenállás	R=∑Ri	(m² K)/W	**0,666**								
	Hőátbocsátási tényező	U = 1/R	W/(m² K)	**1,502**								

Tepidárium

Szerkezeti elem	Megnevezés	Jelölés	Mérték-egység	Rétegterv								
				Hőátadás A oldal	Hőátadás B oldal	1	2	3	4	5	6	7
Tepidarium északi fal tubus nélküli fal bentről kifelé	Réteg megnevezése			belső tér	szomszéd helyiség	belső vakolat	kőfal	külső vakolat				
	Anyag azonosítója			d	c	2	1	2				
	Anyag			Belső fal belső oldala	Belső fal külső oldala	mészhabarcs	mészkő	mészhabarcs				
	Vastagság	di	m			0,05	**1,55**	0,05				
	Sűrűség	pi	kg/m³			1650	2700	1650				
	Egységnyi felület tömege	di × pi	kg/m²			82,5	4185	82,5				
	Fajhő	ci	kJ/(kg K)			0,92	0,887142857	0,92				
	Hővezetési tényező	λi	W/(m K)			0,81	3,375	0,81				
	Hőátadási tényező	αi	W/(m² K)	8	8							
Azonosító:	Hőellenállás	Ri=di/λi Ri=1/αi	(m² K)/W	0,125	0,125	0,062	0,459	0,062				
TÉ-bk	Eredő hőellenállás	R=∑Ri	(m² K)/W	**0,833**								
	Hőátbocsátási tényező	U = 1/R	W/(m² K)	**1,201**								

Szerkezeti elem	Megnevezés	Jelölés	Mérték-egység	Rétegterv								
				Hőátadás A oldal	Hőátadás B oldal	1	2	3	4	5	6	7
Tepidarium keleti fal a szomszéd caldariumtól befelé (azonos a CN-tk értékeivel)	Réteg megnevezése			tubulus belseje	belső tér	tubulus fala	tubulus alatti vakolat	kőfal	belső vakolat			
	Réteg azonosítója			e	d	3	2	1	2			
	Anyag			Tubulus-füstgáz	Belső fal belső oldala	égetett agyag tégla	mészhabarcs	mészkő	mészhabarcs			
	Vastagság	di	m			0,02	0,02	**0,9**	0,05			
	Sűrűség	pi	kg/m³			1730	1650	2700	1650			
	Egységnyi felület tömege	di × pi	kg/m²			34,6	33	2430	82,5			
	Fajhő	ci	kJ/(kg K)			0,88	0,92	0,887142857	0,92			
	Hővezetési tényező	λi	W/(m K)			0,78	0,81	3,375	0,81			
	Hőátadási tényező	αi	W/(m² K)	8	8							
Azonosító:	Hőellenállás	Ri=di/λi Ri=1/αi	(m² K)/W	0,125	0,125	0,026	0,025	0,267	0,062			
TK-tb	Eredő hőellenállás	R=∑Ri	(m² K)/W	**0,629**								
	Hőátbocsátási tényező	U = 1/R	W/(m² K)	**1,591**								

Szerkezeti elem	Megnevezés	Jelölés	Mérték-egység	Rétegterv								
				Hőátadás A oldal	Hőátadás B oldal	1	2	3	4	5	6	7
Tepidarium déli fal bentről kifelé (a praefurnium felé)	Réteg megnevezése			belső tér	praefurnium	belső vakolat	kőfal	külső vakolat				
	Réteg azonosítója			d	c	2	1	2				
	Anyag			Belső fal belső oldala	Belső fal külső oldala	mészhabarcs	mészkő	mészhabarcs				
	Vastagság	di	m			0,05	**0,9**	0,05				
	Sűrűség	pi	kg/m³			1650	2700	1650				
	Egységnyi felület tömege	di × pi	kg/m²			82,5	2430	82,5				
	Fajhő	ci	kJ/(kg K)			0,92	0,887142857	0,92				
	Hővezetési tényező	λi	W/(m K)			0,81	3,375	0,81				
	Hőátadási tényező	αi	W/(m² K)	8	8							
Azonosító:	Hőellenállás	Ri=di/λi Ri=1/αi	(m² K)/W	0,125	0,125	0,062	0,267	0,062				
TD-bk	Eredő hőellenállás	R=∑Ri	(m² K)/W	**0,640**								
	Hőátbocsátási tényező	U = 1/R	W/(m² K)	**1,562**								

Szerkezeti elem	Megnevezés	Jelölés	Mérték-egység	Rétegterv								
				Hőátadás A oldal	Hőátadás B oldal	1	2	3	4	5	6	7
Tepidarium nyugati fal bentről kifelé (a szomszéd helyiség felé)	Réteg megnevezése			belső tér	szomszéd helyiség	belső vakolat	kőfal	külső vakolat				
	Réteg azonosítója			d	c	2	1	2				
	Anyag			Belső fal belső oldala	Belső fal külső oldala	mészhabarcs	mészkő	mészhabarcs				
	Vastagság	di	m			0,05	**0,85**	0,05				
	Sűrűség	pi	kg/m³			1650	2700	1650				
	Egységnyi felület tömege	di × pi	kg/m²			82,5	2295	82,5				
	Fajhő	ci	kJ/(kg K)			0,92	0,887142857	0,92				
	Hővezetési tényező	λi	W/(m K)			0,81	3,375	0,81				
	Hőátadási tényező	αi	W/(m² K)	8	8							
Azonosító:	Hőellenállás	Ri=di/λi Ri=1/αi	(m² K)/W	0,125	0,125	0,062	0,252	0,062				
TN-bk	Eredő hőellenállás	R=∑Ri	(m² K)/W	**0,625**								
	Hőátbocsátási tényező	U = 1/R	W/(m² K)	**1,599**								

Caldarium donga boltozat

Szerkezeti elem	Megnevezés	Jelölés	Mérték-egység	Rétegterv								
				Hőátadás A oldal	Hőátadás B oldal	1	2	3	4	5	6	7
Caldarium donga boltozat tubulustól kifelé a födém fölé	Réteg megnevezése			tubulus belseje	tetőtér	tubulus fala	tubulus feletti vakolat	kő felfalazás				
	Réteg azonosítója			e	g	3	2	1				
	Anyag			Tubulus-füstgáz	Födém külső oldala	égetett agyag tégla	mészhabarcs	mészkő				
	Vastagság	di	m			0,02	0,05	0,5				
	Sűrűség	ρi	kg/m³			1730	1650	2700				
	Egységnyi felület tömege	di ×ρi	kg/m²			34,6	82,5	1350				
	Fajhő	ci	kJ/(kg K)			0,88	0,92	0,887142857				
	Hővezetési tényező	λi	W/(m K)			0,78	0,81	3,375				
	Hőátadási tényező	αi	W/(m² K)	8	8							
Azonosító:	Hőellenállás	Ri=di/λi Ri=1/αi	(m² K)/W	0,125	0,125	0,026	0,062	0,148				
CF-tf	Eredő hőellenállás	R=∑Ri	(m² K)/W	**0,486**								
	Hőátbocsátási tényező	U = 1/R	W/(m² K)	**2,060**								

Szerkezeti elem	Megnevezés	Jelölés	Mérték-egység	Rétegterv								
				Hőátadás A oldal	Hőátadás B oldal	1	2	3	4	5	6	7
Tepidarium sík mennyezet belülről kifelé a födém fölé	Réteg megnevezése			belső tér mennyezet	tetőtér	mennyezet vakolat	tégla lap	levegő réteg	deszka borítás			
	Réteg azonosítója			d	g	2	3	6	5			
	Anyag			Belső fal belső oldala	Födém külső oldala	mészhabarcs	égetett agyag tégla	levegő	tölgy fa			
	Vastagság	di	m			0,03	0,06	0,15	0,03			
	Sűrűség	ρi	kg/m³			1650	1730	1,205	750			
	Egységnyi felület tömege	di ×ρi	kg/m²			49,5	103,8	0,18075	22,5			
	Fajhő	ci	kJ/(kg K)			0,92	0,88	1,005	2,72			
	Hővezetési tényező	λi	W/(m K)			0,81	0,78	0,0257	0,22			
	Hőátadási tényező	αi	W/(m² K)	8	8							
Azonosító:	Hőellenállás	Ri=di/λi Ri=1/αi	(m² K)/W	0,125	0,125	0,037	0,077	5,837	0,136			
TF-bf	Eredő hőellenállás	R=∑Ri	(m² K)/W	**6,337**								
	Hőátbocsátási tényező	U = 1/R	W/(m² K)	**0,158**								

Szerkezeti elem	Megnevezés	Jelölés	Mérték-egység	Rétegterv								
				Hőátadás A oldal	Hőátadás B oldal	1	2	3	4	5	6	7
Hypocaustum térből kifelé	Réteg megnevezése			hypocaustum tér		hypo-caustum alja	talaj					
	Réteg azonosítója			f		7	9					
	Anyag			Hypocaustum-füstgáz		durva terrazzo	homokfeltöltés					
	Vastagság	di	m			0,15	19					
	Sűrűség	ρi	kg/m³			1690	1600					
	Egységnyi felület tömege	di ×ρi	kg/m²			253,5	30400					
	Fajhő	ci	kJ/(kg K)			0,9	0,84					
	Hővezetési tényező	λi	W/(m K)			0,795	0,58					
	Hőátadási tényező	αi	W/(m² K)	8								
Azonosító:	Hőellenállás	Ri=di/λi Ri=1/αi	(m² K)/W	0,125		0,189	32,759					
H-hk	Eredő hőellenállás	R=∑Ri	(m² K)/W	**33,072**								
	Hőátbocsátási tényező	U = 1/R	W/(m² K)	**0,030**								

Szerkezeti elem	Megnevezés	Jelölés	Mérték-egység	Rétegterv								
				Hőátadás A oldal	Hőátadás B oldal	1	2	3	4	5	6	7
Hypocaustum térből befelé	Réteg megnevezése			hypocaustum tér	hypo-caustum padló	trachit kőlap	alsó terrazzo	felső terrazzo				
	Réteg azonosítója			f	h	4	7	8				
	Anyag			Hypocaustum-füstgáz	padló	trachit kő (= bazalt)	durva terrazzo	finom terrazzo				
	Vastagság	di	m			**0,12**	**0,15**	**0,15**				
	Sűrűség	ρi	kg/m³			2800	1690	1690				
	Egységnyi felület tömege	di ×ρi	kg/m²			336	253,5	253,5				
	Fajhő	ci	kJ/(kg K)			0,92	0,9	0,9				
	Hővezetési tényező	λi	W/(m K)			3,5	0,795	0,795				
	Hőátadási tényező	αi	W/(m² K)	8	8							
Azonosító:	Hőellenállás	Ri=di/λi Ri=1/αi	(m² K)/W	0,125	0,125	0,034	0,189	0,189				
H-hb	Eredő hőellenállás	R=∑Ri	(m² K)/W	**0,662**								
	Hőátbocsátási tényező	U = 1/R	W/(m² K)	**1,511**								

Szerkezeti elem	Megnevezés	Jelölés	Mérték-egység	Rétegterv								
				Hőátadás A oldal	Hőátadás B oldal	1	2	3	4	5	6	7
Caldarium tubulusból befelé	Réteg megnevezése			tubulus belseje	belső falfelület	tubulus fala	belső vakolat					
	Réteg azonosítója			e	b	3	2					
	Anyag			Tubulus-füstgáz	Külső fal belső oldala	égetett agyag tégla	mészhabarcs					
	Vastagság	di	m			0,02	0,05					
	Sűrűség	ρi	kg/m³			1730	1650					
	Egységnyi felület tömege	di ×ρi	kg/m²			34,6	82,5					
	Fajhő	ci	kJ/(kg K)			0,88	0,92					
	Hővezetési tényező	λi	W/(m K)			0,78	0,81					
	Hőátadási tényező	αi	W/(m² K)	8	8							
Azonosító:	Hőellenállás	Ri=di/λi Ri=1/αi	(m² K)/W	0,125	0,125	0,026	0,062					
C-tb	Eredő hőellenállás	R=∑Ri	(m² K)/W	**0,337**								
	Hőátbocsátási tényező	U = 1/R	W/(m² K)	**2,964**								

a helyiség belseje felé a hőátbocsátási tényezőket. Ezután a *hypocaustum*nál is meg kellett határozni a *hypocaustum* térből a talajon keresztül kifelé a hőátbocsátási tényezőt. Ehhez használtuk fel az előzőekben ismertetett ténylegesen meglévő vagy kalkulált adatokat (az összes határoló felület rétegződését, vastagságát és anyagát). Meghatároztuk a helyiség célhőmérsékletét (amelyre fel kell felfűteni?), és a külső hőmérsékletet. Hans–Christian Grassmann és Tahsin Basaran számításai segítségével feltételeztük a *hypocaustum*ban, a *tubulus*okban és a szomszédos fűtött és fűtetlen helyiségekben lévő hőmérsékletet. Ezen adatok alapján lehetett egyrészt meghatározni a falakon, a tetőn, a *hypocaustum* padlóján és a nyílászárókon keresztüli hőveszteségeket, amelyhez Hans–Christian Grassmann és Tahsin Basaran alapján némi szellőzési hőveszteséget is számoltunk. Másrészt az ismert és kalkulált adatok felhasználásával kiszámoltuk a helyiség levegőjének fűtéséhez szükséges hőmennyiséget.[61]. A hőveszteségek és a helyiség fűtéséhez szükséges hőmennyiség együtt adta meg a *praefurnium* fűtési teljesítmény igényét. Ez egy időegység alatti energiaigény, egy Wattban kifejezett mennyiség. Összesen a *caldarium* fűtésének hő szükségleteként így 19645 W–ot, közel 20 kW–ot kaptunk. Ezután a tűzifa fűtőértékének segítségével az időegység alatti tűzifaigény is kiszámítható volt. Az elvégzett számítások alapján a déli épületszárny *caldarium*ának fűtéséhez napi 109 kg több évig szárított, 15% nedvességtartalmú tűzifa volt szükséges a leghidegebb téli hónapokban.

Erre a tűzifa mennyiségre a fürdő folyamatos üzemeltetése mellett volt szükség. Egy fürdő felfűtése azonban nagyobb energiafelhasználással (több tüzelőanyaggal) járt és hosszabb időt vett igénybe. Nem véletlenül örült ifj. Plinius, hogy laurentiumi villája közelében három nyilvános fürdő is volt. „Nagy kényelem, ha az ember váratlanul érkezik, vagy olyan rövid időre, hogy nem lehet a fürdőt befűteni." (epist. II, 17, ford. Muraközy Gyula). A xanteni fürdőrekonstrukciót hat nap alatt tudták felfűteni a kívánt hőmérsékletre.[62] Ha már felfűtötték a *hypocaustum* rendszert, az jó hőtárolónak bizonyult, a tüzelőanyag utánpótlásával már könnyebb volt üzemben tartani. A külső hőmérséklet emelkedésével is csökkent értelemszerűen a szükséges tüzelőanyag mennyisége. A xanteni nyári próbafűtés során a felfűtéshez először napi 150 kg tűzifát használtak, amit 100 kg–ra csökkentettek, a célhőmérséklet elérése után pedig 65 kg–ra lehetett redukálni azt.[63] Így nyilván az aquincumi kis *caldarium*ban is nyáron kevesebb tűzifa kellett. A számításaink során kapott számadatok részben valós, ismert adatokon alapulnak, részben becsült számadatokon, tehát csak megközelítő értékek. A számítás tovább pontosítható, de a római fürdők rekonstrukcióiban végzett próbafűtések eredményeivel, illetve a más fürdőkre végzett számításokkal összehasonlítva a kapott értékek reálisnak tűnnek.

[61] Ehhez járul még hozzá a medence vizének fűtéséhez szükséges hőmennyiség is. Azt Kuzsinszky Bálinttól tudjuk, hogy két kád nyomát találták ebben a helyiségben méretük azonban nem ismert. A jelenlegi számításba bojler felfűtését, a kádak vizének melegítését nem számoltuk.

[62] GRASSMANN 2011. 13.

[63] GRASSMANN 2011. 25.

IRODALOM

Basaran–Ilken 2003 — Basaran, T. – Ilken, Z.: Thermal analysis of heating system of the Small Bath in ancient Phaselis. Energy and Building 27. (1998), p. 1–11.

Brödner 1958 — Brödner, E.: Untersuchungen an den Heizungsanlagen der römischen Thermen in Nordafrika. Germania 36. (1958), p. 103–113.

Brödner 1983 — Brödner, E.: Die römischen Thermen und das antike Badewesen. Darmstadt, 1983.

Eschebach 1979 — Eschebach, H.: Die Stabianer Thermen in Pompeji. Berlin, 1979.

Grassmann 1994 — Grassmann, H.–Ch.: Wirkungsweise und Energieverbrauch antiker römischer Thermen. Jahrbuch der Römisch–Germanischen Zentralmuseums Mainz 41. (1994), p. 297–321.

Grassmann 2011 — Grassmann, H.–Ch.: Die Funktion von Hypocausten und Tubuli in antiken römischen Bauten, insbesondere in Thermen. Oxford, 2011. (BAR International Series, 2309.)

Hajnóczi 1974 — Hajnóczi Gy.: Pannonia fürdőépítészete. Építés– Építészettudomány 6. (1974), p. 63–100.

Hampel 1890 — Hampel J.: A papföldi közfürdő. Budapest Régiségei 2. (1890), p. 51–74.

Heinz 1983 — Heinz, W.: Römische Thermen. Badewaren und Badeluxus in Römischen Reich. München, 1983.

Hüser 1979 — Hüser, H.: Wärmetechnische Messungen an einer Hypokaustenheizung in der Saalburg. Saalburg Jahrbuch 36. (1979), p. 12–30.

Jorio 1978–79 — Jorio, A.: Sistema di riscaldamento nelle antiche terme pompeiane. Bulletino della Commissione Archeologica Communale di Roma 86. (1978–79), p. 167–189.

Kaba 1991 — Kaba M.: Thermae maiores legionis II adiutricis. Budapest, 1991. (Monumenta Historica Budapestinensia, 7.)

Kretzschmer 1953 — Kretzschmer, F.: Hypocausten. Saalburg Jahrbuch 12. (1953), p. 7–41.

Kretzschmer 1961 — Kretzschmer, F.: Die Entwicklungsgeschichte des antiken Bades und das Bad auf dem Magdalensberg. Düsseldorf, 1961.

Kuzsinszky 1890a — Kuzsinszky B.: Az aquincumi ásatások, 1881–1884 és 1889. Budapest Régiségei 2. (1890), p. 75–160.

Kuzsinszky 1890b — Kuzsinszky B.: Aquincum és romjai. Budapest, 1890.

Kuzsinszky 1892 — Kuzsinszky B.: Az építkezés Aquincumban. Budapest Régiségei 4. (1892), p. 73–123.

Kuzsinszky 1900 — Kuzsinszky B.: Aquincum és az Ó-budai ásatások. Budapest, 1900.

Láng–Schweitzer 2010 — Láng O.–Schweitzer F., Éghajlati viszonyok. In: Aquincum. Ókori táj – ókori város. H. Kérdő K.–Schweitzer F. (szerk.) Budapest, 2010, 31–32.

Lehar 2012 — Lehar, H.: Die römische Hypocaustheizung. Aachen, 2012.

Nagy 1942 — Nagy L.: Fürdők. In: Budapest története I. Budapest az ókorban II. Alföldi A., Nagy L., László Gy. (szerk) Budapest, 1942.

Nagy 1964 — Nagy T.: Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén. Budapest Régiségei 21. (1964), p. 9–54.

Németh 1823 — Németh S.: Észrevételei az Ó-Budai Határban található és látható Római Régiségek iránt. Tudományos Gyűjtemény 7. évf. 6. sz. (1823), p. 3–20.

Nielsen 1993 — Nielsen, I.: Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths. Aarchus, 1993².

Póczy 1970 — Sz. Póczy, K.: Anwendung neuerer Ausgrabungsergebnisse bei der Ruinenkonservierung in der Bürgerstadt Aquincum. Acta Technica Academiae Scientiarum Hungariae 67. (1970), p. 177–194.

Póczy 1971 — Sz. Póczy K.: Nagy fürdőtől D–re: kis fórum és macellum. In: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1962–1965. évben. Budapest Régiségei 22. (1971), p. 383–401.

Póczy–Hajnóczi 1960 — Sz. Póczy K. – Hajnóczi Gy.: Római fürdők Budán. Budapest, 1960.

Reusch 1955 — Reusch, W.: Die Aula Palatina in Trier (die sogenannte Basilika). Germania 33. (1955), p. 180–199.

Schalles 1999 — Schalles, H.–J.: Die Herbergsthermen in der *Colonia Ulpia Traiana* bei Xanten – ein Versuchsmodell römischer Bädertechnik. In: Baths and Bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Baths, England, 30 March – 4 April 1992. (Eds.) J. DeLaine, D. Johnston, E. Roman. Portsmouth, 1999., p. 199–205.

Schweizer 2010 — Schweizer F.: Talajok és növényzet a domborzat függvényében. In: Aquincum. Ókori táj – ókori város. H. Kérdő K., Schweitzer F. (szerk). Budapest, 2010., p. 32.

Szilágyi 1950 — Szilágyi J.: Jelentés a Fővárosi Ókortörténeti (Aquincumi) Múzeum kutatásairól és szerzeményeiről az 1945–1948. évek folyamán. Budapest Régiségei 15. (1950), p. 303–331.

Yegül 1992 — Yegül, F.: Baths and Bathing in Classical Antiquity. Cambridge – Massachusetts – London, 1992.

Yegül–Couch 2003 — Yegül, F. – Couch, T.: Building a Roman bath for the cameras. Journal of Roman Archaeology 16. (2003), p. 153–177.

Zsidi 2002 — Zsidi P.: Aquincum polgárvárosa. Budapest, 2002.

Zsidi 2006 — Zsidi P.: Az aquincumi polgárváros. Vezető az Aquincumi Múzeum romkertjében. Budapest, 2006. (Aquincumi zsebkönyvek, 1.)

A szövegben idézett ókori szövegek forrásai

Bollók J. – Kopeczky R. – Kurcz Á. – Németh A. – Révay J. – Sárosi Gy. – Takács L. (ford.) Seneca pózai művei. 1. Budapest, 2002.

Borzsák I. – Maróti E. – Muraközy Gy. – Szepessy T. (ford.) Ifjabb Plinius levelek. Budapest, 1981.

THE HEATING SYSTEM OF THE GREAT PUBLIC BATH IN AQUINCUM CIVIL TOWN AND ENERGY CONSUMPTION OF THE SOUTH WING

The public bath examined in this paper is in the western part, in the centre of the city, opposite to the forum district, situated in the crossroad of the two main streets of the settlement (*Fig. 1*). Bordered by streets from the east, north and west, perhaps with a small sanctuary area on the south. The remains of the bath were unearthed in 1881 and 1882. The restoration of the surfaced and only provisionally protected walls took place in the 1960s. According to the leading archaeologist, the bath was built in the first half of the 2nd century AD, was modified on at least one or more occasions, at last in the second half of the 3rd century. The construction periods and the formation and function of the premises are uncertain due to the archaeological techniques and documentation customs of the late 19th century as well as the long decades of decaying process. However, we have more data about the heating system at our disposal as the excavation records preserved some information and the remains can be examined on the spot. Using these data I would like to make a few suggestions to determine the ruins of the building.

The so called Great Public Bath in the Civil Town consists of two main building parts. The bigger part on the north is a classic Roman Bath with cold water pool (*frigidarium*), lukewarm room (*tepidarium*), and rooms with high humidity and hot water pool (*caldarium*), supplemented with dressing room and a dry sauna (*Fig. 2–3*). The street entrance of this bath was on the west side to a courtyard or indoor lobby *(basilica thermarum)*. Opposite to the entrance was the dressing room, which was built later, or at least the heating was implemented after a modification. Several variants of the Roman heating system occur inside the building. The *apodyterium* (*Fig 4*.) mentioned above was heated with a heating channel. In the cal*d*arium, *sudatorium* and *tepidarium*, the floor was supported by highly heat resistant trachit stone or brick pillars. The heating of the *sudatorium* came directly from the small heating chamber (*praefurnium*) on the east side. The *praefurnium* vent was built of trachit sett, the hot flue gases and air heated by them were deflected from the vent in a short canal. The caldarium was heated by two *praefurnium*, coming from a separated heating chamber on the south side. The remarkable remains of the southeast canal are still visible even today. (*Fig. 7–8*.) This was a canal built of trachit sett in the boiling room, with the water heater of the pool on the top of it. The heating duct was passed diagonally underneath the floor of the *caldarium*, deflecting the hot flue gases into the room. The *tepidarium* hadn't got any *praefurnium* on its own, the heat transmission was coming directly from the vaulted openings underneath the septa, from the direction of the *sudatorium* and *caldarium.* (*Fig. 5*.) According to the excavation reports, the walls of the *sudatorium* and *caldarium* were tubular.

The smaller building on the south had two parts. (*Fig. 3., 18-21*.) During the last building period the room no. 18. served as a latrine. The western rooms were determined as *laconicum* by research, which in turn they were most certainly not. The rooms no. 19. and 20. had floor heating, the trachit sett based floor was supported by brick pillars. (*Fig. 11*.) According to the report, traces of two „cement tubs" were found during the excavation of the room no. 19., and also some lead pipes among the debris of the southern wall of the building. This room was heated by the trachit *praefurnium* duct found in the room no. 21. on the west. (*Fig. 10*.) This heating chanel might have been suitable for the water heater to have placed on it. Originally, the eastern (room no. 18.) and western (rooms no. 19-21.) part of the southern wing were cognate. The excavation record reveals, and it is also visible on the venue that underneath the floor level, on the septum separating rooms no. 18 and 19 there were five heat transmission vents, ergo originally the room no. 18 might have been heated as well. These vents were blocked with time and terminated the heating of room no. 18. Based on the information above, the southern part of the Great Public Bath of the Civil Town could have been initialyan independent small bath, with *tepidarium* and *caldarium*. The latrine with a separate entrance was formed from the tepid room.

We have conducted a thermodinamic survey with engineer István Németh at the room No. 19 (which I believe to be a *caldarium*). The dimensions of the base (5,4x8,4 m), the thickness of the walls (0,86-0,90, 0,76-0,78, 0,68-0,70 m), and the material

of the walls (limestone) were known. Based on Gyula Hajnóczi we assumed the existence of a barrel vault, which could have been hollow according to the unearthed T-shaped rectangular tiles. The suspended floor was supported by approximately 0,70 m high brick pillars with trachit tiles and presumably another 0,30 m thick layer of terrazzo on the top. The walls of the room were assumed to be tubular, the sizes of the *tubuli* were taken from an intact *tubulus* found also in Aquincum. The thickness of the mortar, plaster and mural was taken from an another (so called western) bath in Aquincum. Our calculations were based on the experiments and evaluations of Fritz Kretschmer, Heribert Hüser, Hans-Christian Grassmann and Fikret Yegül, and on the calculations of Tahsin Basaran and Hannes Lehar. The targer temperature of the *caldarium* was 35°C, and 25°C of the *tepidarium*. The calculations were done to -13°C outer temperature. As firewood there used were the endemic oak around Aquincum. Judging by the calculations, the heat demand of the *caldarium* was nearly 20kW. For the continuous operation of the bath in the coldest months here was required a daily 109 kg firewood with 15% moisture content, dried for several years beforehand.

Vass Lóránt

IS THAT NOT CHARMING?

FASCINUM IN AQUINCUM – PROTECTION AGAINST EVIL EYE. PHALLIC AMULETS IN A ROMAN CITY

Introduction

Magic as opposite to the official religious beliefs and practices always benefited from a constant attention since it provided an alternative and more personal solutions for daily difficulties. Hence, magic in Roman period became a widely discussed subject in the latest time. Many studies, books, articles are dealing with the well documented part of this obscure world (i. e. magical texts, charms, curse tablets etc.) and there are considerably less which reflect upon simple apotropaic amulets (without any particular magic text or sign) and analyze them as testimonies of the same magical belief.[1] The aim of this paper is to put a group of phallic amulets in context and to examine if a particular amulet group could provide us any relevant information concerning magical practices, patterns in the case of an important Pannonian city and its surrounding area.

The analysis of the phallic amulets from Aquincum would rather reflect on the contextual interpretation of the finds and it intends to contribute to the mapping of magical practices in the Pannonian cities. Meanwhile, it aims to offer a thorough analysis from a multiple perspective. Near the catalogue of the phallic amulets in the collection of the Aquincum Museum I also put great emphasis on the reconstruction of possible pattern of use and function of these objects. By a close observation of the find spots and archaeological contexts, I tried to reflect upon several questions: Were the wear, and thus the protection against malefic forces limited to a particular sex or age? Were these phallic amulets worn as single amulets, jewelry items or they were rather complementary magical tools? Are their use and function related to a certain culture or population?

1. Protection against evil eye or symbol of fecundity?

Beside the magical formulae which implied the knowledge and work of an official expert, magician, the individual protection against evil forces was also very important. Plutarch mentions that envy towards other person's happiness, luck, fortune by the glance of an evil eye may produce harm (death, bad luck) not only to the related person but also to his belongings and beloved ones.[2] According to the ancient perception, the eye which is linked to the soul, fills up easily with envy. The emanation of eye is very strong, and the picture perceived by it is able to provoke joy or pain in the same time. Hence, a simple envious look may harmfully manipulate any individual, even involuntary.[3] Evil eye (*oculus malignus*) which endanger all categories of people, but especially innocent and unprotected little children was often depicted on the walls of public and private buildings, gardens, aqueducts, mosaics etc.[4] The

[1] Among the studies which were focusing on the contextual, social or magical interpretation of the amulets, we should mention the interesting studies of Véronique Dasen (Dasen 2003a; Dasen 2003b; Dasen 2015) which were mainly concentrating on the link between infancy and magical protection in Antiquity. Among the first articles which offer an archaeological analyisis of the phallic amulets and a thorough typology based on morphology the study dedicated to the phallic amulets from Hispania should be noticed (Del Hoyo–Vázques Hays 1996). Other studies about this particular type of amulets were focusing whether on an object from a site (Timofan 2005) or on a larger region (Corti 2001.; Moser 2006).

[2] Moralia. 681 E, 682F–683A.

[3] About the notion of evil eye, see Del Hoyo–Vázques Hays 1996. 445–448.; Corti 2001. 72–73.; Timofan 2005. 205. About the apotropaic significance of the phallic amulets as it is resulted from the texts and pictures, see Moser 2006.

[4] Phallic representation on carvings, or other architectural elements are quite popular in Italy, especially in Pompeii and Herculaneum (Corti 2001. 73). In Pompeii, for instance, a plaque with an erected phallus with the inscription *Hic habitat felicitas* was placed above an oven. According to V. Dasen the inscription and the phallus had a double significance: it provided protection against evil forces and incited the bread to rise (Dasen 2015. 185). Representations of phalli on carvings and in public places was also very common in the Roman Britain and in the province of Hispania. They were mainly reported from military sites in Britain (Parker 2016) while in Hispania they were figured on all types of monuments (walls, bridges, aqueducts etc). See: Del Hoyo–Vázques Hays 1996. 448–449.

iconography of these depictions followed the illustration of the protection against the evil eye. The phallus was considered to be the most efficient weapon in averting the damages provoked by the evil eye. V. Dasen reminds that in the Graeco–Roman world phallus was equated with a weapon in collective imaginary based on linguistic evidences.[5] The efficacy of the erect phallus which was able to block, distract and to avert the stare of the evil eye was explained by ancient authors with the natural obscenity and shocking constitute of the sign.[6] The erect phallus is also a sacred symbol which is one of the main attributes of Priapus, the god of fecundity, fertility, hence it can be related to the official religious practices as well. Beside the protection against malefic spirits the phallus symbolized also the natural procreative power and potency. Meanwhile, in ancient sources phalli are associated with another god, Fascinus. According to Varro he was the protective god of little boys who wore phalli (*turpicula res*) on their neck. Fascinus benefited from a large popularity in Rome as he assured the security in the city. His cult was entrusted in the care of the Vestals who attached the image of the god on the underside of triumphal carriages during processions of imperators in order to protect them against envy.[7] The image of an erect phallus was, as illustrated above, omnipotent in the everyday life of the Romans and they embodied a truly apotropaic character. As part of Priapus cult, they were often placed at the entrances to the gardens (*satyrica signa*) and they were meant to assure protection against thieves.[8]

For averting the aforementioned dangers and unwanted magical power, ancient people wore amulets in the shape of an erect phallus on their neck. They were called in ancient sources *fascinum* as they embodied the virile power of Fascinus, although this term referred mainly to the shape of the pendant.[9] Since innocent and unprotected children were subjected to greater danger of the evil eye, the use of the phallic amulets, alone or together with other magical pendants, was a highly recommended security measure.[10]

2. MAGICAL PRACTICES IN AQUINCUM

Practices and aspects related to magic in the territory of the two settlements of Aquincum were the subject of some papers and studies so far. These were dealing mostly with the better documented side of the Roman magic: the exquisite curse tablets[11] or *lamella* with magical text.[12] Amulets were analyzed only in one broader study which dealt with the late Roman bulla type pendants from Aquincum and which delivered interesting information about the use and function of this amulet type.[13]

In the present paper 18 phallic amulets/pendants manufactured of various raw materials were analyzed. Although this moderate number represent the total amount of such pendants from the two towns of Aquincum and the surrounding settlements (Albertfalva), they were undoubtedly in greater number.[14]

Other depiction of phallus with the same apotropaic significance, except for the pendants, are very few in the analyzed area. Unlike in western provinces and Italy where phallus appear frequently as a guarding element on all type of architectural features (markets, dwelling walls, aqueducts, frescos etc.), in Aquincum or in Albertfalva

[5] DASEN 2015. 185.

[6] "*Perhaps it is from this that a certain indecent object (*turpicula res*) that is hung on the necks of boys (pueris), to prevent harm from coming to them,* ne quid obsit *is called a* scaeuola*, on account of the fact that* scaeua *is good*." – Varro, De lingua Latina, 7.97, apud DASEN 2015. 186.

[7] NATHIST. XXVIII, 7.

[8] NATHIST. XIX, 19. Priapus inflicted the thieves a sexual penalty using his erect phallus (DASEN 2015. 187).

[9] Since majority of amulets were attached to the body, most of the terms used for naming amulets in Antiquity was derived from this issue related to use: *ligatura* ("attached"), *praebia* (term met at Varro, meaning to "provide") or *remedia* ("remedies") which reflect the medical aspect of magical pendants (DASEN 2015. 185). See also CORTI 2001. 74.

[10] The recommendation of ancient authors to protect infants with apotropaic amulets seems that it was a general practice in the Roman period. Most of the uncovered phallic amulets were found in the graves of infants and children all around the Empire. See: DASEN 2003a and 2003b; CRUMMY 2010.; GAGETTI 2007.

[11] There were found three lead curse tablets in the eastern cemetery of the Civilian Town from Aquincum. See: BARTA–LASSÁNYI 2009.; BARTA–LASSÁNYI 2015.

[12] NÉMETH 2006. A gold *lamella* used against migraine was also recovered from the territory of Aquincum. See: KOTANSKY ET ALII 2015.

[13] SZILÁGYI 2005.

[14] In the inventory books of the Aquincum Museum more phallic amulets were identified: two bronze examples from the Roman *vicus* of Albertfalva (inv.no. 57.64.35; and 2001.4.2) and another one from the early settlements of Víziváros (inv.no. 97.1.11064), I did not manage to include them in the present repertory for objective reasons. The inventory numbers of the amulets from the vicus of Albertfalva did not match with the small finds record. The one from Víziváros was recovered from a context dated to the medieval time, and there was no evidence for its Roman date, even if morphologically it resembled well with the Roman items. Lajos Nagy in his monograph about the headquarter of the firemen's association mentions that larger and more „ornamented" bronze phalli were recovered from Aquincum (NAGY L. 1944. 197). Unfortunately he does not comment the find spot and does not give a description either. Since the majority of the material from the old excavations were lost during the WWII, these items had possibly the same destiny.

they were figured only on a couple of utilitarian or cultic objects. (*Fig. 5.*) A small ceramic beaker (*Fig. 5. 2.*) with a spout[15] in the shape of an erect phallus as well as a terra sigillata bowl[16] (Drag 18/31 type – *Fig. 5. 3.*) with an incised phallus under the rim recovered from the Military Town illustrate well the urge to protect the domestic, intimate environment from evil charms and spells. Religious relics or other testimonies related to the cult of Priapus in Aquincum are very rare. K. Szirmai in her work about the Silvanus and Priapus depictions managed to collect only one statue of Priapus which was recovered from the legionary fortress.[17] Another depiction of the god with the typical erect phallus is a fragmentary terracotta statue[18] with unknown provenance. Except for these two cult statues other evidences regarding the worship of the god of masculine virility, are not known. A very interesting object with phallus depiction is a large–sized (over 15 cm long) ceramic phallus. It was recovered from the industrial area of Aquincum Military Town, among kilns which were producing ceramic building material.[19] The unusually large phallus with the detailed depiction of the glans most resembles the ceramic votive phallic objects,[20] but one cannot exclude the possibility either that it was a protective talisman attached to gardens, similar to the priapic signs, or to a public building (workshop), which would provide protection for the individual workers of the kilns or for the business, averting the stare of the evil eye.

3. Phallic pendants from Aquincum — Typology

Delimiting types in the case of phallic amulets is very problematic, or rather uncomfortable. Since the majority follows more or less the same iconographical type: erect phallus with the scrotum and the glans, defining types based on morphology is very hard. However, for an easier administration of the finds, I established a typology based on merely practical aspects. Beside the clear morphological change the main criteria for the delimitation were the position of suspension rings/holes in rapport to the axis of the phallus. The shape, dimension and position of these suspension holes determine the way of use and in particular cases, the function of the objects. Although I established four different types (*Tab. 1*), the pendants from Aquincum and the surrounding settlements does not represent the same variety that one can find in the western provinces.[21]

Three different sized and shaped amulets belong to type 1 (*Fig. 6.; Fig. 9. 1–3.*) which is composed of three subtypes. Amulets of type 1 are usually flat and they depict not only the erect phallus but also the male genital area in a very schematic (trapezoidal or crescent shaped) manner. The representation shows similarities with the shape of votive phalli often found in sanctuaries as a sign of gratitude. The suspension rings of type 1 A (*Fig. 6. 1.; Fig. 9. 1.*) and 1 C (*Fig. 6. 3.; Fig. 9. 3.*) amulets is set perpendicular to the pendant's axis, while in the case of type 1 B (*Fig. 6. 2.; Fig. 9. 2.*), the tiny suspension hole was drilled into the upper side of the genital part. While in the latter two cases the larger dimensioned suspension rings enabled the pendants to hang freely from a necklace or from any other furniture elements, the small drilled hole of type 1 B amulet was designed to be worn as a bead with other necklace elements, as the find context attests (*Tab. 2. 2*). The most interesting object of this group is the small–sized amulet made of animal bone. (*Fig. 6. 2.; Fig. 9. 2*) In contrast to the other examples of type 1, the phallus here is flaccid and instead of getting larger at the glans it is progressively tapering. This amulet also resembles the votive phallic objects which were offered to the healing gods as a sign of gratitude for the cure of impotency. The usage as healing, medical amulet for treating impotency, however seem improbable since it was a composing element of a *crepundia*[22] worn by an infant.

Type 1 C amulet, judging by its shape and size was a harness pendant. The shape of this element is composed of a double crescent form (*lunulae*) which offered a very schematic depiction of the

[15] The beaker has an unknown provenance. Látványraktár 2009. cat.no. 1170.

[16] The terra sigillata sherd with the phallus depiction was initially recorded as a bowl fragment with a Hermes key. The proper interpretation of the sign was given by B. Fehér – Fehér 2010. 8., 7. kép.

[17] Szirmai 2007. 49., cat. no. 11, 12.kép.

[18] Látványraktár 2009. cat. no. 1169.

[19] Facsády 1997.

[20] Similar clay votive phalli (6 pieces) are known from Savaria (Szombathely). – Pompeji 2016. 187. cat. no. 256.

[21] The di–, or triphallic amulets, popular in other parts (Del Hoyo–Vázques Hays 1996. 466), or the phallic amulets in fist and phallus style, a very frequent type in Roman Britain and especially in Colchester (Greep 1996. 139–140) were not reported in Aquincum so far.

[22] The Latin term of *crepundia* initially was the general term for toys or rattles (as the verb itselfs means `to rattle`) used by infants. Later, it bacame the name of the special necklaces composed of different magical amulets which were given to children to protect them against the evil eye or other malefic forces. See: Dasen 2003b.

genital part and as magical symbol it increased the apotropaic power of the talisman even more. Amulets of type 1 are quite well known objects in other provinces too and they were recovered from infant graves, civilian or military contexts.[23]

Amulets of type 2 (*Fig. 7. 4–9; Fig. 9. 4–9.*) are in the greatest number in the collection of the Aquincum Museum and they represent the most popular phallic amulet types in the Roman Empire between the first and third centuries AD. They are depicting an erect phallus with straight (*Fig. 7. 4, 6, 9; Fig. 9. 4, 6, 9.*) or curved body (*Fig. 7. 5, 7, 8; Fig. 9. 5, 7, 8.*) with the scrotum on one of the terminal. Except for the Type 2 B, each amulet has a suspension ring (4–11 mm) attached in the same line with the phallus body. Judging by the dimensions of the suspension rings they were probably hung as singular apotropaic talismans on leather straps or rack as they were placed in the center of gravity of the objects making uncomfortable to wear them on a necklace (at least in the case of the larger examples). Due to the position of the suspension ring once hung they would figure an erect phallus in a natural, anatomical way, on a horizontal level. The glans is well contoured in every situation. In some of the cases the scrotum are overemphasized and they are depicted as two, larger–sized globular projections. (*Fig. 7. 6, 8; Fig. 9. 6, 8.*) They are small to medium size, ranging between 23 and 43 mm in length. In spite of the differing dimensions amulets of type 2 represent a quite standard group which was manufactured using a common iconographic model. All of the pendants from this type are made of bronze and most of them were recovered from Aquincum Military Town and the *vicus* from Albertfalva. Amulet type 2 B (*Fig. 7. 9; Fig. 9. 9.*) is the only pendant which was manufactured from animal bone and had a suspension hole instead of a ring, placed above the scrotum. The unusual short body, the overemphasized glans and meatus, the careless technical execution of the object may argue for an *ad–hoc* manufacture in domestic condition. Type 2 amulets are wide–spread in the provinces of the Roman Empire as well is Pannonia.[24]

Type 3 (*Fig. 7. 10–11; Fig. 9. 10–11.*) displays almost the same morphological features as type 2 amulets. The only difference is that the suspension ring was attached to the end of the phallus with the same line of the body. In both cases, the suspension ring contained other smaller and thinner bronze rings and they were more reduced in size (4 mm). This would indicate that they could be also used as necklace elements since their hanging, "vertical" mechanism would enhance their wear.

Pendants belonging to type 4 (*Fig. 8; Fig. 9. 12–17*) show a totally different iconography and hanging mechanism. In contrast to the former types, the erect phallus is figured in a very schematic manner. The shaft is rhomboidal shaped which is tapering progressively towards the glans. On the other extremity, in the same line with the phallus, the scrotum appears in the form of two flat projections. What is utterly interesting in the iconography, is the way the glans was depicted. At the former types glans appear as a widening, well contoured projection without foreskin. In the case of type 4, especially of type 4 A (*Fig. 8. 12–14; Fig. 9. 12–14.*) the glans is figured as a very reduced, flat and narrow terminal. The rhomboidal shape, the tapering and narrow end resemble the male genital depictions from classic Greek statues, or with certain Priapus representations on Pompeian frescoes.[25] As we know, in Antiquity phimosis, or the inability to retract the foreskin covering the glans, was a known venereal disorder.[26] The tapering narrow end of type 4 A pendants are very similar with the shape of the narrow foreskin of male genitals suffering from this dysfunctionality. If these artifacts were used as healing amulets against

[23] *Type 1 A*: Aquileia, Tarragona, Trier etc. For further analogies, see the online collection of the similar objects offered by *Artefacts. Encyclopédie des petits objects archéologiques* (http://artefacts.mom.fr/en/result.php?id=AMP–4003&find=amp–4003&pagenum=1&affmode=vign). Hispania: DEL HOYO–VÁZQUES HAYS 1996. 452, 466 (illustration, no. 1); Pannonia: Savaria (1st–2nd c. AD.): MRÁV 2013. 126, cat. no. 8.87.; Dacia: Porolissum (2nd–3rd c. AD.): GUDEA 1989. Pl. CCXIX/1–4. *Type 1 B*: Pannonia: unknown provenance – POMPEJI 2016. 185, cat. No. 250–251. *Type 1 C*: Arras (Gallia – inhumation grave), Les Mureaux (Gallia), Srijemska Mitrovica, Sirmium (Pannonia), Verona (Italia). The analogies collected on http://artefacts.mom.fr/en/result.php?id=AMP–4016&find=amp–4016&pagenum=1&affmode=vign, are dated to the 3rd– and first half of the 4th centuries AD.

[24] Aquileia (Italia), Saalburg, Mainz, Trier (Germania), Carlisle, Chester, Colchester, South Shields, Verulamium (Britannia) etc – http://artefacts.mom.fr/en/result.php?id=AMP–4013&find=phallus&pagenum=1&affmode=vign (analogies dated to the 1st–3rd c.). Dacia: Apulum (TIMOFAN 2005.); Porolissum (GUDEA 1989. Pl. CCXIX/5–6); Pannonia: Savaria, Iseum, 2nd c. (MRÁV 2003. 126, cat. No. 8.86, 8.88); Hispania (DEL HOYO–VÁZQUES HAYS 1996. 452, 466, fig. 2–2.1), Limes sector: Saalburg, Straubing (OLDENSTEIN 1976. Taf. 42/403, 406–407). In Braintree. in the province of Britannia there was found a unique golden phallic amulet (JOHN–WISE 2003). For other phallic amulets and for their use in Britannia, see CRUMMY 2010. and PLOUVIEZ 2005.

[25] A good example for this is the famous Priapus depiction from the fresco from the House of Vetti.

[26] For the detailed description of the disorder with references to ancient medical sources, especially to the work of Celsus, see: HODGES 1999.

sexual disorders, intended to cure or avert impotency and to increase sexual, and thus procreative power, is very hard to asset in the lack of evidences. As a hypothesis, however, it should be also taken into account. Another possibility could be that in this case the aesthetic urge has overcome the traditional magical iconography of phallic amulets since these little pendants were used as jewellery items, beads, as the small circular suspension holes from the lateral sides and other pendants from the same graves suggest. Thus the altering shape of the phalli is in fact an intentional schematized figure of the male genital organ adapted to the aesthetic needs of the bead. Although type 4 B pendants (*Fig. 8. 15–16.; Fig. 9. 15–16.*) are depicted in similar style and they were also worn on necklace together with other magical pendants, here the glans are very well contoured; in one case even the meatus is figured. (*Fig. 8. 16.; Fig. 9. 16.*)

Since phallic amulets from type 4 were used mainly as *crepundia* elements or simple jewelry items with magical connotation, designed to be worn on the neck, they were all manufactured of non–metallic raw material. They were made from three different materials: animal bone (*Fig. 8/12, 16; Fig. 9/12, 16*), amber (the only pendant type made of amber (*Fig. 6. 13–14; Fig. 9. 13–14, 17.*) and ceramic (*Fig. 8. 15; Fig. 9. 15.*), magical substances by their own right.

A small bronze phallic amulet (*Fig. 9. 18.*) which does not fit into any of the established types I decided to treat it separately. Recovered from a rich cremation burial of a female individual (*Tab. 2. 18.*), it represents another example for schematization. The phallus as well as the elongated scrotum part is flat, unlike the examples from previous types. It lacks (or it was broken) any kind of suspension device, although it was recovered beside other pendants. No analogies were found for it so far.

4. RAW MATERIAL

The choice of raw material in the case of magical amulets is not necessarily determined by practical reasons, like at other utilitarian objects. The shape and the magical symbol of the object together with the raw material type defined the efficacy of an apotropaic amulet or pendant. In Antiquity different materials had their magical significance. The amber, for instance, was very efficient in the prevention of delirium, and Pliny the Elder reminds that attached to the body as an amulet, it was very benefic for infants.[27] Gold is also recommended by the author for the protection of infants against the malefic powers of sorcery.[28] Different parts of animals, the animal bones, or antler were used as remedies against a lot of diseases.[29]

The phallic amulets from Aquincum and Albertfalva were also manufactured from different materials (*Fig. 1*) which were meant to increase the protective power of the talismans. The majority of the pendants are of bronze, while a considerable part was made of animal long bone or antler. A single ceramic pendant completes the spectrum of materials. While bronze pendants were used in most of the cases as separate talismans, the amber, ceramic, and bone amulets were often worn on the same necklace boosting, hence, the magical protection. Amulets made of bronze benefited from a wide distribution in Aquincum and Albertfalva being recovered from both civilian and military contexts. The amber, bone and ceramic, however were almost exclusively limited to funerary contexts (*Tab. 2*) to female or infant graves which is due to their special form.

5. FINDING SPOT. – A CONTEXTUAL ANALYSIS

Concerning the spatial distribution (*Fig. 4*) of the different phallic amulets recovered from the towns of Aquincum and in other Roman settlements around them, one can observe an interesting pattern (*Fig. 2*). The majority of the amulets (8 examples) were unearthed within the perimeter of Aquincum Military Town or from the cemeteries adjacent to it. The Civil Town is represented by only four object out of which almost all the examples were found in the inventories of different graves at the early cemetery of the civilian settlement. Although it did not belong to the urban *territorium* of Aquincum, and it preserved its distinct status, the auxiliary fort and vicus from Albertfalva has delivered the second most numerous (5 pieces) phallic amulet material from the collection of the Aquincum Museum. If we consider the nature of the find contexts, we can state that most of the phallic amulets, regardless of the material they were manufactured of, or the topographical unit, were found in funerary contexts, as invento-

[27] *"It is beneficial for infants also, attached to the body in the form of an amulet; and, according to Callistratus, it is good for any age, as a preventive of delirium and as a cure for strangury, either taken in drink or attached as an amulet to the body."* (NATHIST. XXXVII, 12).

[28] NATHIST. XXXV, 25.

[29] NATHIST.VIII.50; XXVIII. 49; XXX.47

ries of the cemeteries. In this concern they reflect the general tendencies observed in the other parts of the Roman Empire and it may underline the specific and personal character of these objects as a main protective employment against evil regardless of the social categories.

Although in the special literature, small phallic amulets are frequently discussed as typical military accessories,[30] in the case of Aquincum there are only two items which were clearly recovered from military forts: no. 5 (*Fig. 7. 5.; Fig. 9. 7.*) from the legionary fortress and no. 11 (*Fig. 7. 11.; Fig. 9. 11.*) from the auxiliary fort from Albertfalva. The remaining objects were all recovered either from urban or funerary contexts which claims for a mostly civilian use. Unfortunately, we did not have got any information at our disposal concerning the exact find context from the legionary fort thus the attribution of the amulet to a certain phenomenon, inhabitant is not possible. The same situation is valid for the phallic amulet found in the military camp at Albertfalva since it was recovered from a context related to the defensive structure of the fort.

The relatively high number of phallic amulets from Albertfalva may be partially explained by the current state of art, since the auxiliary fort and vicus from Albertfalva are one of the most intensively researched Roman settlements and military forts in the perimeter of nowadays Budapest. This Roman settlement has been researched from the late 1940's until present time.[31] Due to the intensive field researches, many parts of the military fort and the surrounding vicus have been unearthed and the evolution of the vicus was mostly reconstructed. According to our latest knowledge the auxiliary fort has been built during the reign of Vespasian towards the end of the first century A. D. This is the period when the vicus started to develop, different parcels were measured and delimited by ditches in the northern part and many rectangular semi–sunken pit houses with rounded corners (dwellings or buildings with economic function) have been erected[32]. Only the western part of the vicus seems to be inhabited later, during the reign of Trajan or Hadrian. The vicus has been continuously inhabited until the mid 3rd c. A.D, although the peak of its existence dates to the 1st–2nd c. A. D. The special literature considers the northern segment of the vicus the industrial, economic area where most of the economic buildings and workshops have been placed, while the western and southern part housed the richer stone dwellings and public buildings. However, new researches have pointed out that the northern part of the vicus served also as living area of the inhabitants.[33] The majority of the phallic amulets from Albertfalva were recovered from the northern and western part of the vicus and only one example was reported from the defensive system of the auxiliary fort. Judging by the find context of the objects, we can assume that these amulets had a civilian, personal use. The amulet manufactured of bone (*Fig. 7. 9.; Fig. 9. 9.*) was found in the northern part of the vicus in a typical rectangular semi–sunken pit house with rounded corners which was most probably used as a dwelling as the inventory of the pit house may also suggest (bronze pin, house ceramic ware, terra sigillata fragments, lamps (*Firmalampen*), fragments of *Pannonische Glanztonware* etc).[34] Another amulet (*Fig. 7. 7.; Fig. 9. 7.*) was recovered also around a pit feature belonging to the same chronological unit. Concerning the western, "richer" part of the vicus, we do not have precise information concerning the find context. The only data we have about the find spot of amulet no. 1 (*Fig. 7. 1.; Fig. 9. 1.*) is that it was recovered from the König's property in the late 1940's during the excavations carried out by Tibor Nagy.[35] Without exact indication of the context we can just presume that it was recovered from one of the eight stone buildings (I–VIII), probably dwelling–houses, unearthed in the territory of König's property. So, the civilian use of the apotropaic amulet is again highly probable. The only phallic amulet found in a military context in Albertfalva is an amulet made of bronze. (*Fig. 7. 11.; Fig. 9. 11.*) This object was recovered from a context related to the defensive system of the fort and we have no evidence that it might have

[30] Since in Roman Britain and at the limes sector along the Rhine phallic amulets are very frequent in military forts and sites, these were usually associated with the military. However, J. Oldenstein assets that these phallic amulets, which Kropatschek named "*Limesphalli*", were rather personal apotropaic amulets worn by soldiers or hung on carriages than official elements of the military equipment (OLDENSTEIN 1976. 158–159).

[31] NAGY T. 1948.; SZIRMAI 1995.; SZIRMAI 1999.; BESZÉDES 2005.; BESZÉDES 2007.; BESZÉDES 2009. For a detailed summary of the results and an up–to–date interpretation of th field observation, see: BESZÉDES 2011.

[32] BESZÉDES 2011. 64–65.

[33] BESZÉDES 2011.

[34] I would like to thank József Beszédes for the information and for letting me analyze the unpublished amulets from the newer excavations.

[35] About the result of the excavations, see NAGY T. 1948.

belonged to a soldier or to other person from the military environment.

Compared to the Military Town or the Roman settlement from Albertfalva, Aquincum Civilian Town provides only a few phallic amulets (4 pieces), out of which except for one example, all of them were recovered from graves. The relative small number of amulets in the territory of the Civil Town may be explained by the scarce documentation methods of old excavations carried out in the beginning of the last centuries and by the chaotic political situation during the World Wars when many of the small finds recovered from the urban buildings of the town has disappeared. This inadequate documentation method caused serious headache in the identification of one phallic amulet from the collection. (*Fig. 7. 4.; Fig. 9. 4*) In two publication this artifact was published as a late Roman, 4th c. object recovered from a female grave in the Military Town.[36] However, the same object (with the same size and style) was previously mentioned and described in the monograph of the *collegium centonariorum* excavations in Civil Town carried out by Lajos Nagy in 1931[37] which seems to be the initial correct record of the find. The findspot of this amulet has a great relevance in the interpretation of use. The *collegium centonariorum*, the headquarter of the firemen's guild housed the world famous hydraulic org which took part of the collegium's inventory and which landed in the cellar after the building has been collapsed. According to the archaeological observations, the phallic amulet was recovered from the neighboring room (room V) where a fragment of a statue depicting Minerva was also found.[38] If this room functioned as a *sacellum* is impossible to determine, but the urge to protect the room, or the owner who might lost it in the room, against harmful charms was of a great importance even beside the protection of the goddess.

The other three amulets from the perimeter of the Civilian Town are coming from the early, western cemetery of the town, along the Aranyhegyi Stream. Two amber amulets were recovered from the same grave. (*Tab. 2. 13., 17*) Since this grave was unearthed likewise in the first half of the last century, no documentation or record of the grave or finds is accessible. The only data I could rely on is a picture published by Lajos Nagy in the same monograph of the *collegium centonariorum* where he mentions the amber finds as analogies for the bronze phallic amulet from his excavation.[39] Judging by the pictures the amber phallic amulets were a part of a *crepundia* with other apotropaic elements which formed a protective necklace for the wearer. Information related to the sex, age of the defunct or the date of the burial have not been preserved.[40] We are much luckier with the bone phallic amulet (*Fig. 6. 2.; Fig. 9. 2.*) recovered from the same cemetery but from a new archaeological campaign carried out by Gábor Lassányi in 2005.[41] Due to the up–to–date archaeological methods and recording system, we know that this amulet, among other amber, bone, glass tiny amulets which formed again a *crepundium* was recovered from the cremation grave of a little child of about two years old. Judging by the same style, material and components of the protective necklaces (*crepundia*) from both graves we can presume that

[36] We can observe a clearly confusing situation in the case of the two publications (Látványraktár 2009. cat. no. 409, and Parragi 1993. 318, 4.kép/5.). Györgyi Parragi who published the grave material of the late 4th c. burials from the Vihar Street–Szél Street from the Military Town, excavated by Lajos Nagy, the same person who lead the excavations in the *collegium centonariorum* in 1931 too, might have probably published involuntary wrong the find material already mixed up prior her research (Parragi 1993). The catalogue of the Visual Store from Aquincum took over the same erroneous data from Gy. Parragi. The picture of the object was accidentally reversed with the following phallic amulet (no. 5 in our catalogue) in the catalogue (Látványraktár 2009. cat. no. 409 instead of no. 410).

[37] Nagy L. 1944. 197, no. 4.; Pl. XLII/2. Judging by the 'evidences' and the right chronological order it seems the respective amulet has been unearthed from the headquarters of the firemen from the Civilian Town for several reasons: 1. The excavation as well as the publication of Lajos Nagy with the description and picture of the object was earlier than the aforementioned publication. 2. If Gy. Parragi would have been right, then this amulet would be the only phallic pendant dated to the 4th century in the territory of Aquincum which would contradict to the general chronology of these amulets. 3. Contrary to the intensive documentation work, I did not manage to find two identical (in size and style) phallic amulets in the collection of the museum. The same size and style would be more than a coincidence. 4. There are other small finds published by Gy. Parragi in the same article which appear in Lajos Nagy's monograph (Parragi 1993. 324., 3. kép 11).

[38] Nagy L. 1944. 186., 196.

[39] Nagy L. 1944. Pl. XLIII. I managed to identify in the collection most of the amber amulets of the *crepundium*, however they were recorded wrongly as finds from the western cemetery of the Military Town. On the respective plate three amber phallic amulets can be seen, out of which only two have been preserved, one of them in a fragmentary state.

[40] Lajos Nagy in the brief description of the cemetery along the Aranyhegyi Stream, except for a map of the cemetery, does not mention individual burials or the find material. Since the majority of the finds have been scattered through the last decades, there is almost impossible to identify the small finds from these grave. Nagy L. 1942.

[41] Lassányi–Bechtold 2006. 75., 2. kép.

a common practice concerning the use and wear of apotropaic amulets has existed.[42]

Compared to the former settlements, the Military Town from Aquincum provides not only the most numerous phallic pendant material, but it ranges the most varied find contexts as well. One amulet made of bronze (*Fig. 7. 5.; Fig. 9. 5.*) was recovered from the 2nd–3rd c. legionary fortress AD. but without further indication of the context. In the perimeter of the most inhabited parts of the *canabae* we have only one amulet which has been recovered from the southwestern part of the settlement. The excavations at this spot did not captured any massive Roman layer that could be linked to a well–defined structure, and only different layers mixed with Roman material and a waste pit have been documented.[43] All the other examples were unearthed from the southern periphery of the *canabae* and from different burials, especially from the largest cemetery of the Military Town along the Bécsi Road. The southernmost part of the *canabae* benefited from an intensive landuse, which functioned as a habitual area beginning with the late LaTéne period up until the 4th c. AD.[44] One bone phallic amulet (*Fig. 8. 12.; Fig. 9. 12.*) has come to light in this area from a pit feature which might have been used as a dwelling or garbage pit in the 1st – 3rd c. AD. As mentioned before, the majority of the amulets have come to light from the western cemetery of the Aquincum Military Town along the Bécsi Road. For most of the amulets we do not have enough information regarding the exact find spots since two of the graves were unearthed during an old excavation carried out by Lajos Nagy at 82 Bécsi Road in 1936.[45] The documentation as well as most of the material have not been preserved. Thus Judit Topál in her monograph about the western cemetery of the Military town managed to reconstruct the find contexts only partially.[46] All of the pendants came to light from cremation burials (*Tab. 2*). In one case, two amulets made from different material were found in the grave of an adult woman together with other pendants and grave goods. (*Tab. 2. 10, 15.*) Another phallic amulet manufactured of antler (*Fig. 8. 16.; Fig. 9. 16.*) was recovered from an infant burial in the same cemetery,[47] while a bronze pendant (*Fig. 9. 18.*) of the same type was collected from a very rich female cremation grave in the southernmost part of the cemetery.[48]

6. CHRONOLOGY

Judging by the chronology of the individual finds, it seems that this particular type of pendant benefited from a large period of use. Phallic amulets are present in the material culture of the two cities from Aquincum and the neighbouring settlements beginning with the late 1st up until the 3rd century AD. The different pendant types (*Tab. 1*) established by me do not mark different chronological evolutions, since all the types were used simultaneously from the 1st to the 3rd centuries. However, a certain trend in the use can be still pointed out. Two time sequences can be distinguished when the phallic amulets benefited from the most intensive use: 1. 1st–2nd c. AD and 2. 2nd–3rd c. The proportion between them is nearly equal, so real and utterly delimited periods cannot be established. The wide time range of the objects can be explained by the general dating of the find contexts where the objects were recovered from. The few amulets with a more precise chronology all indicate the 2nd c. AD as the main period of use.

Although no chronological evolution could be established for the different phallic amulet types in Aquincum, it seems that the use of amulets made of a certain raw material was still limited in time. All amulet items manufactured of amber have an early date, being recovered from contexts dated to the 1st – 2nd centuries AD. This could be explained by the vivid amber trade in the earlier periods along the traditional Amber Road which could have even supplied Aquincum with amber products from Aquileia. Taking into account the fact that all of these objects were recovered from cremation burials from the cemeteries of the Civil and Military Town, they could also indicate the cultural influences of the early inhabitants of Ital-

[42] For the information regarding the find contexts, I would like to thank to Gábor Lassányi. The thorough analysis of the crepundia from this grave and from Aquincum will compose the subject of another study. Therefore, in this study I used the information which was relevant for the present subject.

[43] BUGÁN 1999.

[44] HABLE 2003.

[45] The excavations from this period were included in the general monograph of the western cemetery published in 2003. TOPÁL 2003. 89–110.

[46] Many of the objects recovered during this old excavation has been already lost by the time the monograph has been published. TOPÁL 2003. 94, grave 1/1937/12 = 52; and 109, grave no. 1/1937/30 = 70.

[47] The excavations from 2005, at 64 Bécsi Road were carried out by Péter Vámos to whom I would like to express my gratitude for the information and for letting me publish the amulet.

[48] The excavation from 1995 identified earlier (2nd c. AD) burials of the same cemetery with rich graveyards and lavish funerary monuments. The excavation lead by Annamária Facsády unearthed a very rich cremation burial (grave no. 11) of a female defunct. FACSÁDY 1996. 17–18.

ian origins in the two cities from Aquincum. The use of amulets manufactured of other raw materials seems not to be limited in time, the intensity of their use being determined rather by personal choice and the magical significance the material embodied.

The earliest amulet items were recovered from the cemeteries of the two Aquincum towns. The objects recovered from the towns are dated to 2nd–3rd c. AD, the period when the development of both towns was on their peak. More objects dated to the early 1st–2nd c. AD were unearthed from the vicus from Albertfalva. Their earlier date could be linked to the general chronological evolution of the settlement.

The fashion of phallic amulets as apotropaic, protective pendants seems to fade towards the second half of the 3rd c., and there are no pieces which could be dated to the 4th c. AD. This might be explained hypothetically by the religious, cultural changes what Christianity has represented when the protection against evil eye lost its relevance.

7. Use and function

Since the border between the magical and purely utilitarian use of amulets is impossible to delimit, the exact use and function of pendants depicting an erect phallus is very hard to determine. Judging by their shapes and their attaching methods most of the amulets might have been used as pendants, worn on necklaces (type 1–3) or attached to different furniture/carriage elements. (type 1C – *Fig. 6. 3.; Fig. 9. 3.*) One cannot exclude the possibility that certain phallic amulets, such as type 4 (cat. no. 12–17.) might have had an additional aesthetic value as well and they were worn also as jewelry elements.

In the reconstruction of many of the aforementioned issues the only sources we can rely on are the data provided by different burials which mark only the final stage of an objects bias or they just indicate an imaginary representation of the defunct. Judging by a thorough analysis of the funerary contexts, and the association of grave goods with sex and age (*Tab. 2*), it could be stated that phallic amulets were worn mainly by women and children in Aquincum. At least, as the burial context may suggest it. Unfortunately, all of the objects were found in cremation burials, and thorough anthropological analyses could not be made. Hence, the sex and the age of the infant deceases are not known (*Tab. 2. 16*). Judging by the accompanying grave good, the wear of phallic amulets, regardless of the material they were manufactured of, was not limited to a certain social stratum. The majority of the cremation burials contain hardly any other grave goods (*Tab. 2*) that could be relevant from a social perspective. In one case, in the cremation burial of a possible female person from the western cemetery of the Military Town (*Tab. 2. 18*) the rich accompanying finds (silver fibula with gold inlay, golden lunula etc.) may suggest that individuals with better financial conditions might have worn the same amulet types.

As many of the grave finds indicate, phallic amulets were not worn as singular apotropaic elements or jewelry items. In three cremation burials (*Tab. 2. 2., 13., 17., 18.*) the amulets were parts of a *crepundia* among other amulets made of the same (*Tab. 2. 13, 17.*) or other materials (*Tab. 2. 2*). The different shaped pendant (barrels, axes, fish, money bags etc.) that formed the same necklace with the analyzed phallic amulets had their own well defined significance and represented different attributes of divinities or the encompassed divine powers. It seems that in these cases the apotropaic power of the phallic amulets, as the main protection against evil eye, mentioned by the sources, were completed and increased by other amulets, probably for the best effect. It needs to be mentioned that different pendants of the same *crepundium* were manufactured sometimes (*Tab. 2. 2., 18*) from different raw materials (stones, glass, bone, amber etc.) also with magical powers which aimed again to increase the efficacy of protection. In the cremation grave of a child (*Tab 2. 16*) from the western cemetery of the Military Town the phallic amulet manufactured of antler was found next to two bear tooth imitation made of antler. The three items could have formed a common necklace for protecting the child against the evil eyes where the bear tooth, *pars pro toto* would emphasize the protective character of the apotropaic necklace.[49] In the grave of a female adult from the same cemetery there were placed even two phallic amulets (*Fig. 7. 10.; 9. 10.; Fig.8. 15.; Fig. 9. 15.*), one of bronze and the other one from ceramic and they represent two different types in our typology. Except for this example and another one (*Fig. 9. 18.*), in the cemeteries from Aquincum, phallic amulets made of metal are very rare.

[49] About the protective character of bears as guards of infant burials, see Crummy 2010.

The majority of phallic amulets recovered from non–funerary contexts are manufactured of bronze (mostly type 2). The depiction of the phallus is usually very detailed and they have a large suspension ring. The size and the position of the rings could enable a multiple use: they could be ranged on a necklace, leather strap, but they could be also fastened on clothes or any furniture elements. Thus, beyond the personal protection, these items could also assure defense against malefic forces for the room. The bronze phallic amulet (*Fig. 7. 4.; Fig. 9. 4.*) recovered from one of the rooms of the headquarters of the firemen association (*collegium centonariorum*) might have served hypothetically the same purpose. Taking into consideration the fact that this building was a public place where various individuals met, the sources of black forces might have potentially increased. Protecting the room against all kind of evil charms was crucial in this concern.[50]

Many of the phallic amulets were unearthed from features interpreted as dwelling–houses which suggest again the civilian, personal character of these pendants and the urge to protect the wearer and its surrounding. Evidences concerning the military use of these amulets in Aquincum or in the neighboring area are almost inexistent. The only pendant which can be indirectly linked on the basis of its function to the military is cat. no. 3 (*Fig. 6. 3.; Fig. 9. 3.*) pendant interpreted as a harness ornament. Unfortunately we lack all kind of information related to the findspot, as it was catalogued as an object with unknown provenance. Even so, this object illustrates very well the urge to protect even the carriages or horses as the personal belonging of a person and which were equally displayed to the malefic powers of the evil eye as it was already mentioned by Pliny the Elder.

CONCLUSIONS

Although the number of the analyzed phallic amulets from the two cities from Aquincum and the neighbouring settlement (Albertfalva) is not high (18 pieces), they are fair enough to draw some general conclusions regarding their use and fashion, and to provide new data to the research of the Roman domestic magic.

The 18 phallic amulets were delimited in four types and more subtypes based on morphological and technical criteria. Although the number of the types may suggest a variety of shapes and function, the pendants from Aquincum seem to be rather standardized. Many types which are popular and widespread in western provinces (di–phallic, tri–phallic, winged pendants, or amulets of fist and phalli types) are missing though. Other cultic or domestic representations of phalli are also in a much reduced quantity (*Fig. 3*). This stands again in contrast to the general trends from the western provinces and Italy where the phallic representations are very frequent on public buildings, carvings or other architectural elements, especially in the province of Britannia, or Hispania. The scarce number of phallic representations and amulets may indicate that in the protection against malefic spirits or evil eye, the people from Aquincum and Albertfalva used other magical practices and talismans beside the traditional phallic amulets.

In spite of the scarce number of phallic representations, the types, the chronology, the used raw materials as well as the find contexts of the phallic amulets reflect the same tendency and use patterns as anywhere else in the Roman Empire. They benefited from a large period of use from the 1st to the 3rd centuries AD. However, the period between the 2nd–3rd c. AD. should be considered the peak of their usage. This time sequence corresponds with the most flourishing period of the two towns from Aquincum as well.

The amulets were recovered mostly from urban context (including the finds from the vicus of Albertfalva as well), from different dwellings and other features, or from the cemeteries belonging to these settlements. It is very interesting that no phallic amulets were found in rural contexts, or in the villa area in Aquincum's foreground. This could have had, in my opinion, two explanations: 1. Malefic spirits, spells, charms, or the evil eye might have represented greater danger in crowded urban contexts, hence the private homes or residences of associations (like the headquarter of the firemen's association from the Civilian Town) required increased protection. 2. The fashion of phallic amulets as well as the magical practice based on these objects was introduced in Aquincum and in the surrounding region by the first Roman settlers which would have followed the legion (legio II Adiutrix) in this area (in the Military Town) at the end of the first century AD. The earliest phallic pendants were recovered from the western cemetery of Aquincum Military town and from the early cemetery along the Arany-

[50] This scenary might have been only valid if the respective amulet was a part of the headquarters equipment and if did not belong to one of the members.

hegyi Stream of the Civilian Town, dated to the 1st–2nd centuries, so from the early phase of urban development. The Roman character[51] of this pendant type is also supported by the early amulets made of amber, which were typical Italian products, imported mostly from Aquileia. Representations of phallus as well as the magical, religious character associated with it, is not familiar in the culture of the indigenous Celtic population. In the territory of Aquincum and its larger foreground no phallic amulets were attested in the early Celtic settlements. In the vicus at Albertfalva, where in the early phase of the settlement the cohabitation of the Celtic population could be pointed out, the phallic amulets were recovered from contexts which contained utterly Roman material.

Judging by the findspots and find contexts, the phallic amulets from Aquincum could have had mainly a civilian character. Although in Britannia[52] or at the limes sector along the Rhine phallic amulets and other phallic representations are very popular in military contexts, being named as *Limesphalli*,[53] in Aquincum we have only two objects which were recovered from military features. (*Fig. 7. 5., 11.*; *Fig. 9. 5., 11.*) Meanwhile, we cannot exclude the possibility that the fashion of the phallic amulets were initially introduced in Aquincum by the legionary and auxiliary soldiers and which has spread among the accompanying civilian population as well.

The analyzed pendants were most probably used as protective charms against evil eye and bad luck, but they could be also worn as healing amulets against sexual disorders (type 4) or apotropaic pendants that would have conferred fecundity and procreative power to the owner. The occurrence of these amulets in female burials might be related to this latter function (*Tab. 2*).

According to the testimonies of the cemeteries the phallic amulet from Aquincum and Albertfalva were worn whether as apotropaic pendants, or as jewelry elements on the neck (type 4) mainly by infants and women. The same use of pattern and relation between age and sex has reconstructed Magdolna Szilágyi as well in the case of the bulla type of amulets from Aquincum.[54] This would testify the existence of a common habit of the magical apotropaic practices in the settlement which will be clarified and understood better only after future researches carried out on other types of amulets.

[51] The Roman character of the phallic amulets is supported also by J. Plouviez who has got to this conclusion after the similar finds from Suffolk (Plouviez 2005. 161.)

[52] Parker 2016.

[53] Oldenstein 1976. 158–159.

[54] Szilágyi 2005. 155.

BIBLIOGRAPHY

Aquileia–Aquincum	Aquileia. Aquincum (szerk.) Szabó K. Budapest, 1995.
Aquincum 1995	Istenek, katonák, polgárok Aquincumban. Kiállításivezető = Gods, soldiers, citizens in Aquincum. Guide to the exhibition. (ed.): Zsidi, P. Budapest, 1995.
Barta–Lassányi 2009	Barta A. – Lassányi G.: Sötétfohászok. Gondolatok a római átokszövegekről egy új aquincumi ólomtábla kapcsán. Ókor 3–4. (2009), p. 63–69.
Barta–Lassányi 2015	Barta A. – Lassányi G.: Az elgörbült nyelv. Új adatok egy aquincumi átoktábla rítusához. Ókor 1. (2015), p. 70–74.
Beszédes 2005	Beszédes J.: Kutatások az albertfalvi vicus nyugati részén. AqFüz 11. (2005), p. 114–122.
Beszédes 2007	Beszédes J.: Kutatások az albertfalvi vicus északi részén. AqFüz 13. (2007), p. 205–215.
Beszédes 2009	Beszédes J.: Feltárás az albertfalvi auxiliáris tábor védműveinél. AqFüz 15. (2009), p. 124–129.
Beszédes 2011	Beszédes J.: Az albertfalvi római tábor és település kutatásának eredményei Nagy Tibor tevékenysége után. BudRég 44. (2011), p. 58–74.
Bugán 1999	Bugán A.: Bp., III. ker. Kiscelli utca–San Marco utca sarok = Corner of Kiscelli and San Marco Streets, Disctrict III, Budapest. AqFüz. 5. (1999), p. 136–138.
Corti 2001	Corti, C.: Il fascincum e l'amuletum. Tracce di pratiche magico–religiose in alcuni in sediamenti rurali di epoca romana del Modenese e del Reggiano. In: Pagani e christiani. Forme ed attestazioni di religiosita del mondo antico nell'Emilia centrale. (Ed.) Corti, C; Neri, D.; Pancaldi, P. Bologna, 2001., p. 69–85.
Crummy 2010	Crummy, N.: Bears and Coins : The Iconography of Protection in Late Roman Infant Burials. Britannia 41. (2010), p. 37–93.
Dasen 2003a	Dasen, V.: Les amulettes d'enfants dans le monde gréco–romain. Latomus 62:2. (2003), p. 275–289.
Dasen 2003b	Dasen, V.: Protegér l'enfant : amulettes et crepundia. In: Maternité et petite enfance dans l'Antiquité romaine. Catalogue de l'exposition Bourges, Museum d'histoire naturelle 6 novembre 2003 – 28 mars 2004. (eds) Gourevitch, D., Moirin, A., Rouquet, N. Bourges, 2003., p. 179–183.
Dasen 2015	Dasen, V.: Probaskania : Amulets and Magicin Antiquity. In: The Materiality of Magic. (Eds.) Boschung, D., Bremmer, J. N. Paderborn, 2015., p. 177–205.
Del Hoyo–Vázquez Hoys 1996	Del Hoyo, J. – Vázques Hoys, A. M.: Clasificación funcional y formal de amuletos fálicos en Hispania. ETF 9. (1996), p. 441–466.
Facsády 1996	Facsády A.: Kutatások a katonai territórium déli részén: Budaújlak (Bp., II. ker.) a római korban (Bp. II. ker., Lajos u. 4–6. – Cserfa u. – Bécsi u. 3) = Research on the southern part of Aquincum military territorium: Budaújlak in the Roman Period (Bp. Disctrict II, 4–6 Lajos street – Cserfa street – 3 Bécsi street). AqFüz 21. (1996), p. 14–21.
Facsády 1997	Facsády A.: Ipari emlékek az aquincumi katonaváros délnyugati részén (Bp. II. ker., Bécsi út 12. – Ürömi út 11.) = Industrial monuments in the southwestern section of the Military town (Budapest District II, 12 Béécsi Street – 11 Ürömi Street). AqFüz 3. (1997), p. 14–17.
Fehér 2010	Fehér B.: Aquincumi autogramok 1. Orpheus Noster II. 2. (2010), p. 1–10.

Gagetti 2004	Gagetti, E.: Il bambino con il talismano. In: La vita dietro le cose. Rifflesioni su alcuni corredi funerari da Brixia. (a cura di) Rossi, F. Milano, 2004., p. 56–57.
Greep 1996	Greep, St.: Phallic amulets usually associated with the Roman Army. In: Colchester Archaeological Reports 2 : The Roman small finds from excavations in Colchester 1971–9. (ed.) Crummy, N. Norfolk, 1996., p. 139–140.
Gudea 1989	Gudea, N: Porolissum. Un complex daco–roman la marginea de nord a Imperiului roman. I. ActaMP 13. (1989), p. 1–1178.
Hable 2003	Hable T.: Két ásatás az aquincumi canabae déli szélén (Budapest, III. ker., Lajos utca 71–89., Hrsz. 14641–50) = Two excavations in the southern part of the Aquincum canabae (Budapest III, 71–89 Lajos Street; Lrn.: 14641–50). AqFüz. 9. (2003), p. 33–47.
Hodges 1999	Hodges, F.M.: Phimosis in Antiquity. WJU 17. no. 3. (1999), p. 133–136.
Johns–Wise 2003	Johns, C. – Wise, Ph. J.: A Roman Gold Phallic Pendant from Braintree, Essex. Britannia 34. (2003), p. 274–276.
Kotansky et alii 2015	Kotansky, R. – Kovács, P. – Prohászka, P.: A Gold Lamella for Migraine from Aquincum. JAJ 6. (2015), p. 127–142.
Lassányi–Bechtold2006	Lassányi G. – Bechtold E.: Újabb feltárások az Aranyhegyi–patak menti temetőben (Budapest, III. ker., Keled utca, Hrsz.: 19600/3) = Recent excavations in the cemetery along the Aranyhegyi Stream (Budapest, III, Keled Street, Lrn.: 19600/3). AqFüz 12. (2006), p. 73–78.
Látványraktár 2009	Aquincumi Látványraktár : A BTM Aquincumi Múzeumának állandó kiállítása = Visual Store at Aquincum. Permanent exhibition of the Aquincum Museum. Budapest, 2009.
Moser 2006	Moser, Cl.: Naked Power: The Phallus as an Apotropaic Symbol in the Images and Texts of Roman Italy. University of Pennsylvania, online publication 2006: http://repository.upenn.edu/uhf_2006/11/
Mráv 2013	Mráv Zs.: Bronzplasztika, fémedények és ékszerek. In: A savariai Isis szentély 1. Isis savariai otthona. Kiállítási katalógus. (szerk.): Sosztarits O., Balázs P., Csapláros A. Szombathely, 2013., p. 89–127.
NatHist	Pliny the Elder, The Natural History (eds. Bostock, J. M.D., F.R.S., H.T. Riley, Esq., B.A.).
Nagy L. 1942	Nagy L.: Temetők és temetkezés. Családi és társadalmi élet. Kereszténység–kontinuitás. In: Budapest története 2. Budapest az ókorban. (szerk.) SzendyKároly. Bp., 1942., p. 464–485, 525–578, 765–778.
Nagy L. 1944	Nagy L.: Az aquincumi polgárváros tűzoltóságának székháza (Schola collegii centonariorum). Budapest, 1944.
Nagy T. 1948	Nagy T.: Az albertfalvi római telep. Előzetes jelentés az 1947. évi ásatásról. Antiquitas Hungarica 2:1–2. (1948), p. 92–114.
Németh 2006	Németh Gy.: K3 Aquincumban. Egy mágikus amulet feliratának értelmezése. Ókor 5:2. (2006), p. 49–52.
Oldenstein 1976	Oldenstein, j: Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. BRGK 57. (1976), p. 21–284.
Parker 2016	Parker, A.: Averting evil in Roman Britain. Current Archaeology 135. (2016), p. 40–42.
Parragi 1993	Parragi Gy.: Későrómai sírok az aquincumi canabae északnyugati részén. BudRég. 30. (1993), p. 317–326.
Plouviez 2005	Plouviez, J: Whose good luck? Roman phallic ornaments from Suffolk. In: Image, Craft and the Classical World. Essays in honour of Donald Bailey and Catherine Johns. (ed.) N. Crummy. Montagnac, 2005., p. 157–164. (Monographia Instrumentum, 29.)
Pompeji 2016	Pompeji – Élet és halál a Vezúv árnyékában. (szerk.) Gabler D. A Móra Ferenc Múzeum kiállításának vezetője. Szeged, 2016.

SZILÁGYI 2005 SZILÁGYI M.: Késő császárkori bullák és amulett kapszulák az Aquincumi Múzeumban. BudRég 39. (2005), p. 151–171.

SZIRMAI 1995 SZIRMAI K.: Az albertfalvi auxiliáris tabor vicusának 1994. évi feltárása. AqFüz 1. (1995), p. 10–14.

SZIRMAI 1999 SZIRMAI K.: Albertfalva, vicus (1994, 1996). In: Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonfrencia előadásai, Bölcske 1998. Szekszárd, 1999., p. 225–241.

SZIRMAI 2007 SZIRMAI K.: Silvanus, Priapus ábrázolások a BTM Aquincumi Múzeumában. BudRég 41. (2007), p. 45–56.

TOPÁL 2003 TOPÁL, J.: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi Road 2. Budapest, 2003. (Aquincum Nostrum)

TIMOFAN 2005 TIMOFAN, A.: Un fascinum descoperit în Colonia Aurelia Apulensis. Oculus malignus şi rolul apotropaic al amuletelor falice. Sargetia 33. (2005), p. 205–215.

HÁT NEM ELBŰVÖLŐ? FASCINUM AQUINCUMBAN – VÉDEKEZÉS A GONOSZ SZELLEM ELLEN

Phallikus amulettek egy római városban

A különböző mágikus praktikák, rituálék, mint a kiszámíthatatlan gonosz erők vagy mások rontása elleni leghatékonyabb, egyéni védekezési stratégiák mindig nagy érdeklődésnek örvendtek úgy az ókori emberek, mind a mai kor tudományos kutatói részéről. Bár számtalan tanulmány, könyv és értekezés foglalkozik a mágiának a jobban „dokumentált" emlékeivel – mint az átoktáblák, mágikus szövegekkel ellátott amulettek, varázsgemmák –, az egyszerű, jel nélküli amulettek viszonylag kevés kutató érdeklődését keltették fel. A két aquincumi városban (a katona– és polgárvárosban) zajló mágikus praktikáról többek között három átoktábla, egy a migrén elűzésére szolgáló lamella és számtalan, az Aquincumi Múzeum gyűjteményében található egyéb bajelhárító amulett tanúskodik. Jelen tanulmány egy olyan mágikus tárgytípus elemzését kínálja, amelyet az ókori források is a gonosz szem, és ez által a szemmel verés elleni védekezés leghatékonyabb fegyverének tartottak. Az aquincumi két településről valamint az albertfalvi vicusból és táborból összesen 18 phallikus amulettet sikerült összegyűjteni (*1. táblázat*), amelyeket a morfológiai jellegzetességek, illetve a függesztő fül formája és elhelyezkedése alapján négy fő típusba soroltam. Az amulettek típusai illetve használati ideje (Kr. u. 1–3. század) a birodalom többi tartományában megfigyelt általános tendenciákat tükrözi, amit a bőséges párhuzamok is alátámasztanak. A csüngők legnagyobb része bronzból készült, de borostyánból, és állatcsontból faragott egyedek is megtalálhatóak. Ez utóbbiak főként crepundia elemekként jelentkeznek különböző gyerek és női sírokban. Ezek az amulettek vélhetően a szemmel verés elleni védekezésben segítették viselőjüket (főként az 1–3. típusok), emellett azonban termékenységet elősegítő talizmánként és gyógyító amulettként is viselhették őket. Talán a phallus termékenység szimbólumával magyarázható a phallikus amulettek női sírokban való előfordulása is (*4. típus*). A 4. A. típusba tartozó phallusok szokatlan kiképzése (rombusz alak, elszűkülő makk) talán szexuális zavar (fitymaszűkület, impotencia) gyógyítását is elősegíthette. Legalábbis kognitív szinten.

Az amulettek előkerülési helyei főként a csüngők civil és egyéni felhasználását (*4. kép*) igazolják, bár a phallikus amulettek tipikusan római hagyományát valószínűleg Aquincum és Albertfalva esetében is a katonaság, illetve az őket kísérő római telepesek honosíthatták meg. Erről tanúskodnak a katonaváros és a polgárváros korai temetőiben talált phallikus amulettek is. Még a legkorábbi keltezésű egyedek is római leletanyagot tartalmazó rétegekből kerültek elő. Valószínűleg a bennszülött kelta népesség számára ez a fajta mágikus hagyomány és védekezés a gonosz erők ellen idegen volt. A phallikus amulettek a kutatási jelenlegi állása alapján hiányoznak a vidéki, rurális környezetből vagy a városokon kívüli villákból.

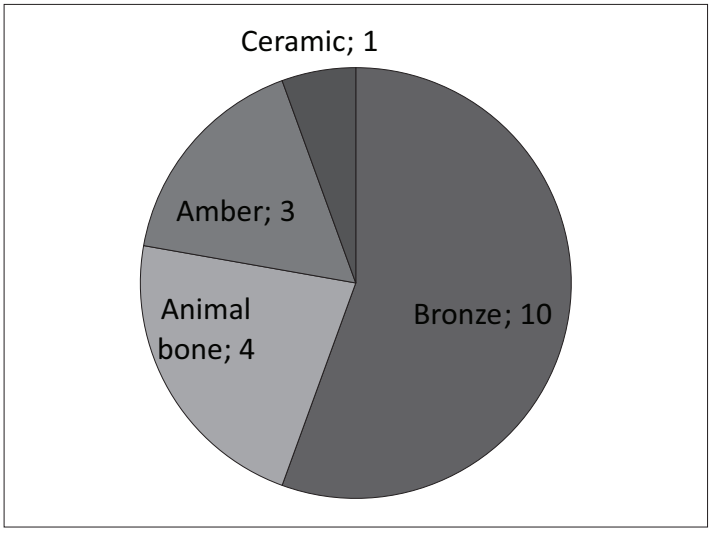
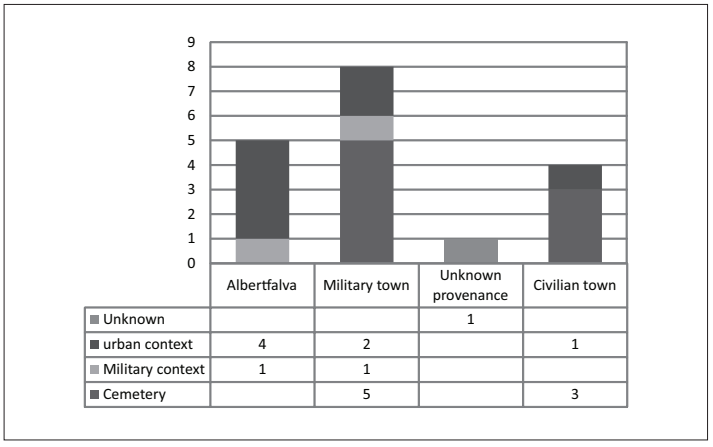

Fig. 1. Distribution of amulets according to the raw material
1. kép. Az amulettek megoszlása a nyersanyag függvényében

	Albertfalva	Military town	Unknown provenance	Civilian town
Unknown			1	
urban context	4	2		1
Military context	1	1		
Cemetery		5		3

Fig. 2. Spatial distribution of the amulets
2. kép. Az amulettek területi megoszlása

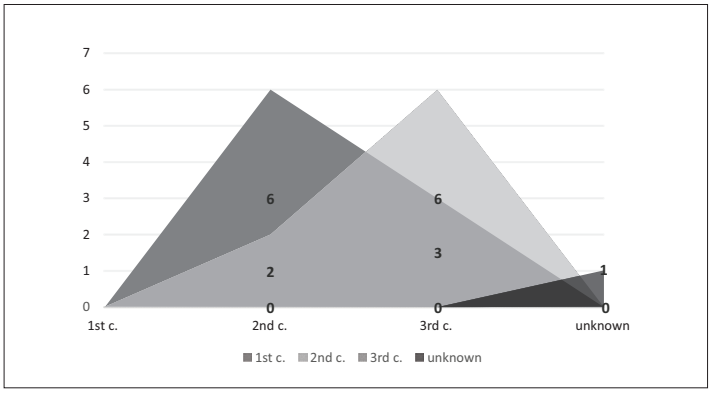

Fig. 3. Chronology of finds
3. kép. A tárgyak keltezése

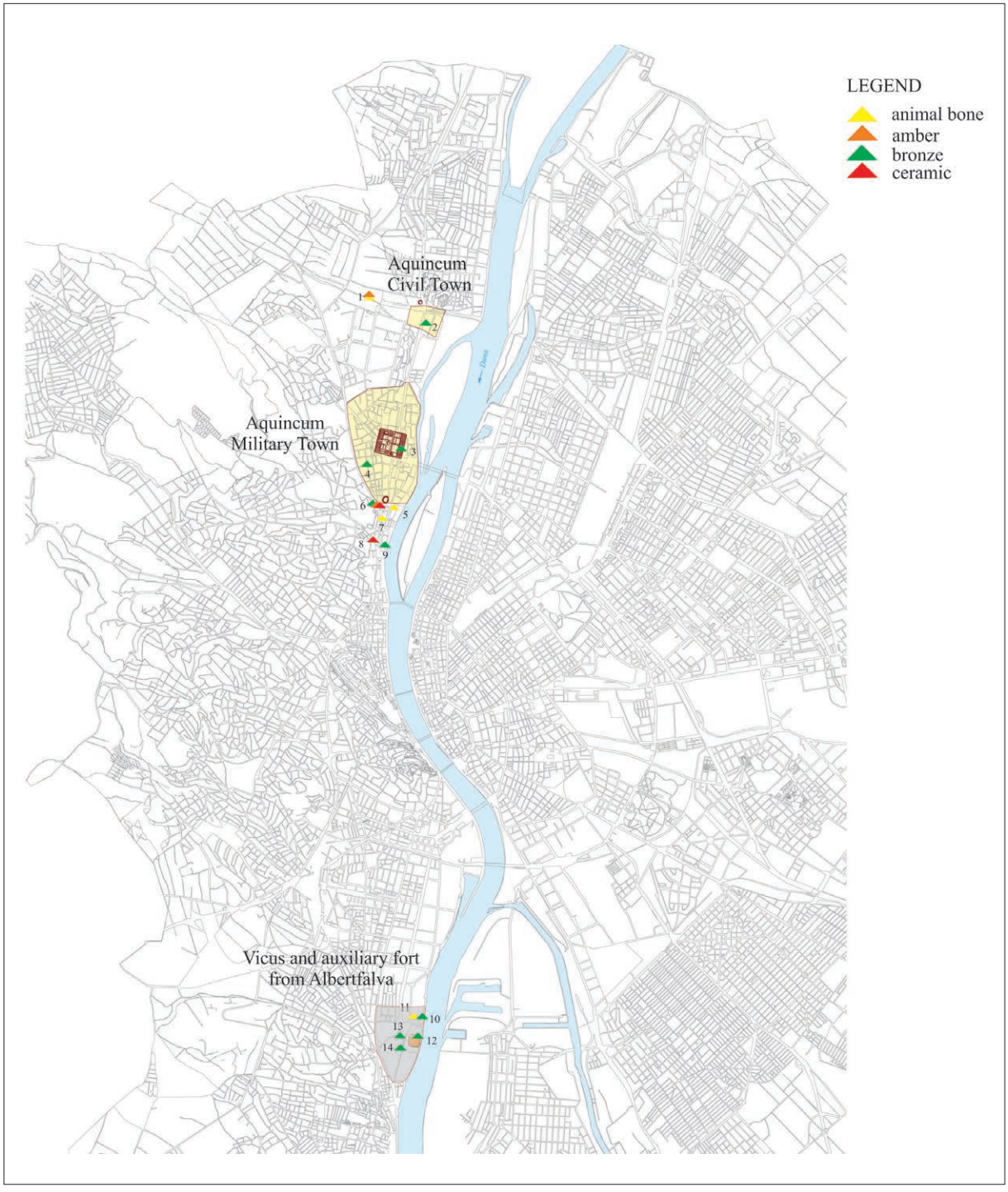

Fig. 4. Distribution map of the finds. 1. Cemetery along the Aranyhegyi Stream; 2. Headquarter of the collegium centonariorum; 3. Legionary fortress - Szentlélek Square; 4. San Marco Street 52 - Kiscelli Street 74; 5. Lajos Street 71-89; 6. Bécsi Road 82; 7. Bécsi Road 64.; 8. Bécsi Road 12 - Ürömi Street 11; 9. Lajos Street - Cserfa Street; 10-11. Albertfalva, Hunyadi János Road 16.; 12. Albertfalva, auxiliary fort; 13. Albertfalva, König property (1949); 14. Albertfalva, Szerémi Street- Hunyadi János Road intersection.

4. kép. A leletek előkerülési helyei: 1. Az Aranyhegyi patak menti temető; 2. A collegium centonariorum székháza; 3. Legiotábor – Szentlélek tér; 4. San Marco utca 52.; 5. Lajos utca 71-89; 6. Bécsi út 82.; 7. Bécsi út 64.; 8. Bécsi út 12 – Ürömi utca 11.; 9. Lajos utca – Cserfa utca; 10-11. Albertfalva, Hunyadi János út 16.; 12. Albertfalva, segédcsapattábor; 13. Alberfalva, König földje (1949); 14. Albertfalva, Szerémi utca – Hunyadi János út kereszteződése.

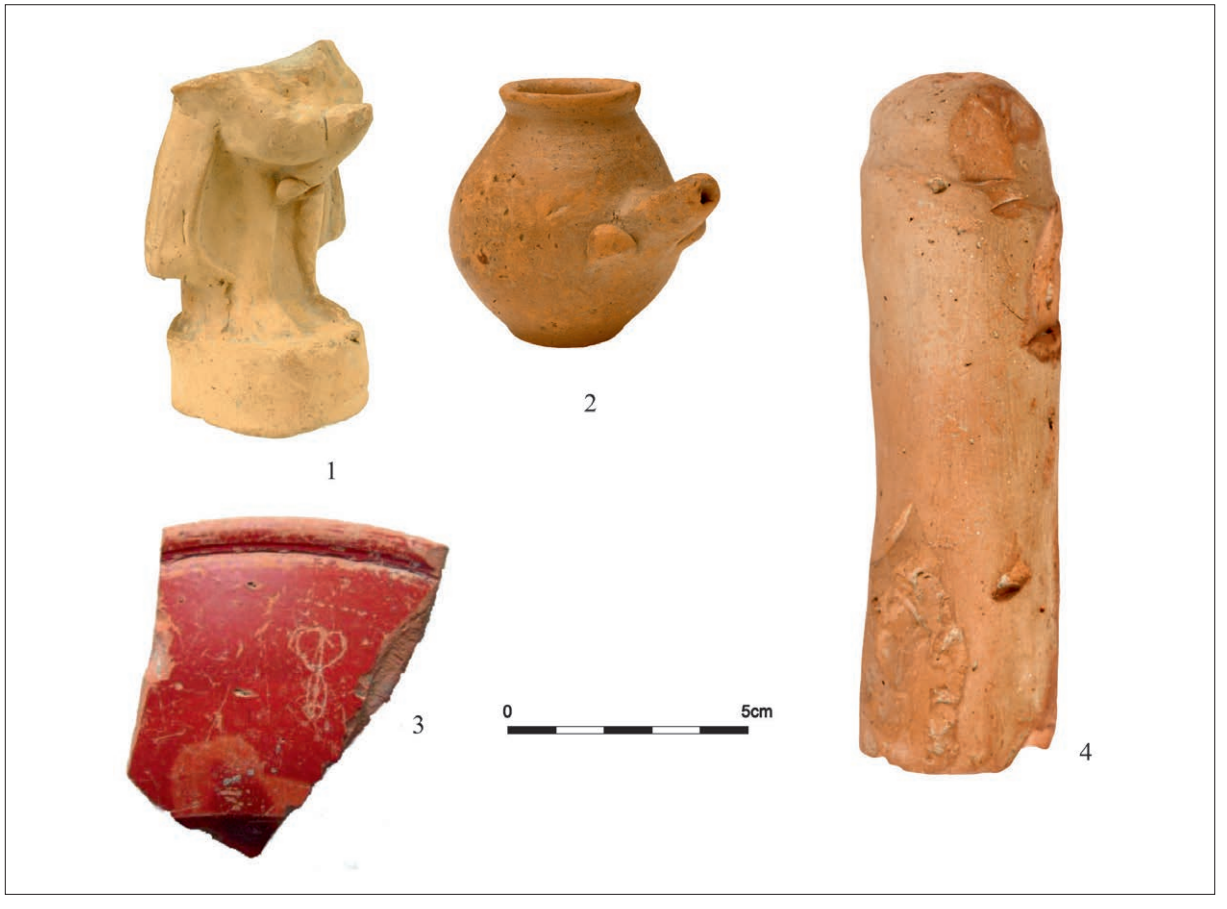

Fig. 5. Representation of phallus in Aquincum (photos by Péter Komjáthy): 1. Terracotta statue of Priapus; 2. Ceramic beaker with phallus depiction.; 3. A terra sigillata bowl with an incision in the form of a phallus from the 6 Vályog Street; 4. Ceramic votive (?) phallus from the industrial area of the Military Town.
5. kép. Phallos ábrázolások Aquincumból (fotó: Komjáthy Péter): 1. Priapus terrakotta szobra; 2. Kerámia bögre phallos ábrázolással; 3. Egy terra sigillata tál bekarcolt, phallus alakú motívummal, Vályog utca 6.; 4. Kerámia votív (?) phallos a katonaváros ipari negyedéből.

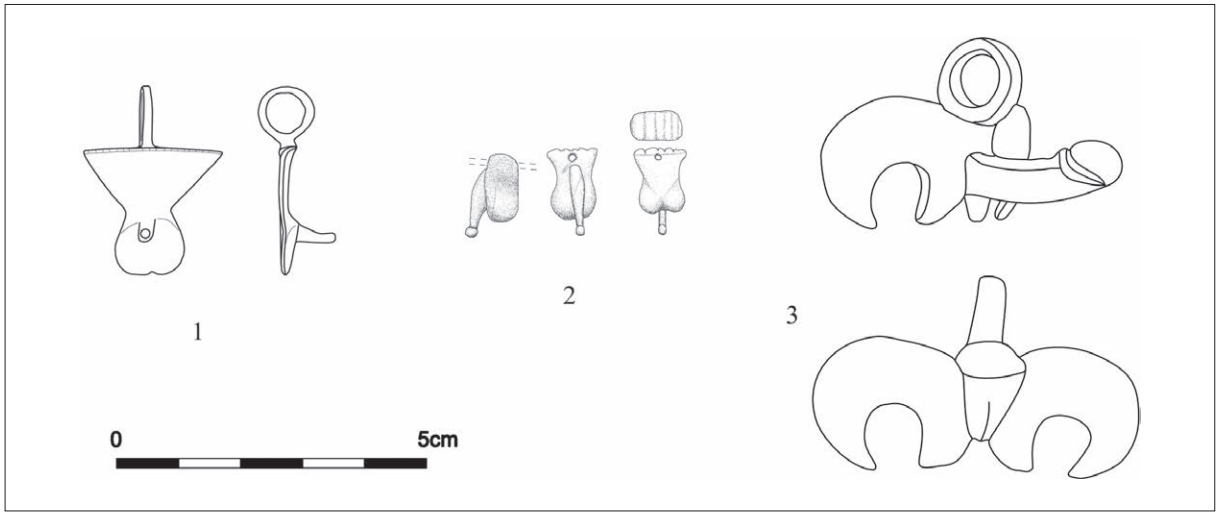

Fig. 6. Phallic amulets: Type 1 A: 1.;Type 1B: 2; Type 1C: 3 (Drawings by Tamás Lajtos and Lóránt Vass)
6. kép. Phallikus amulettek: 1 A. típus: 1; 1 B. típus: 2; 1 C. típus: 3 (rajz Lajtos Tamás, Vass Lóránt)

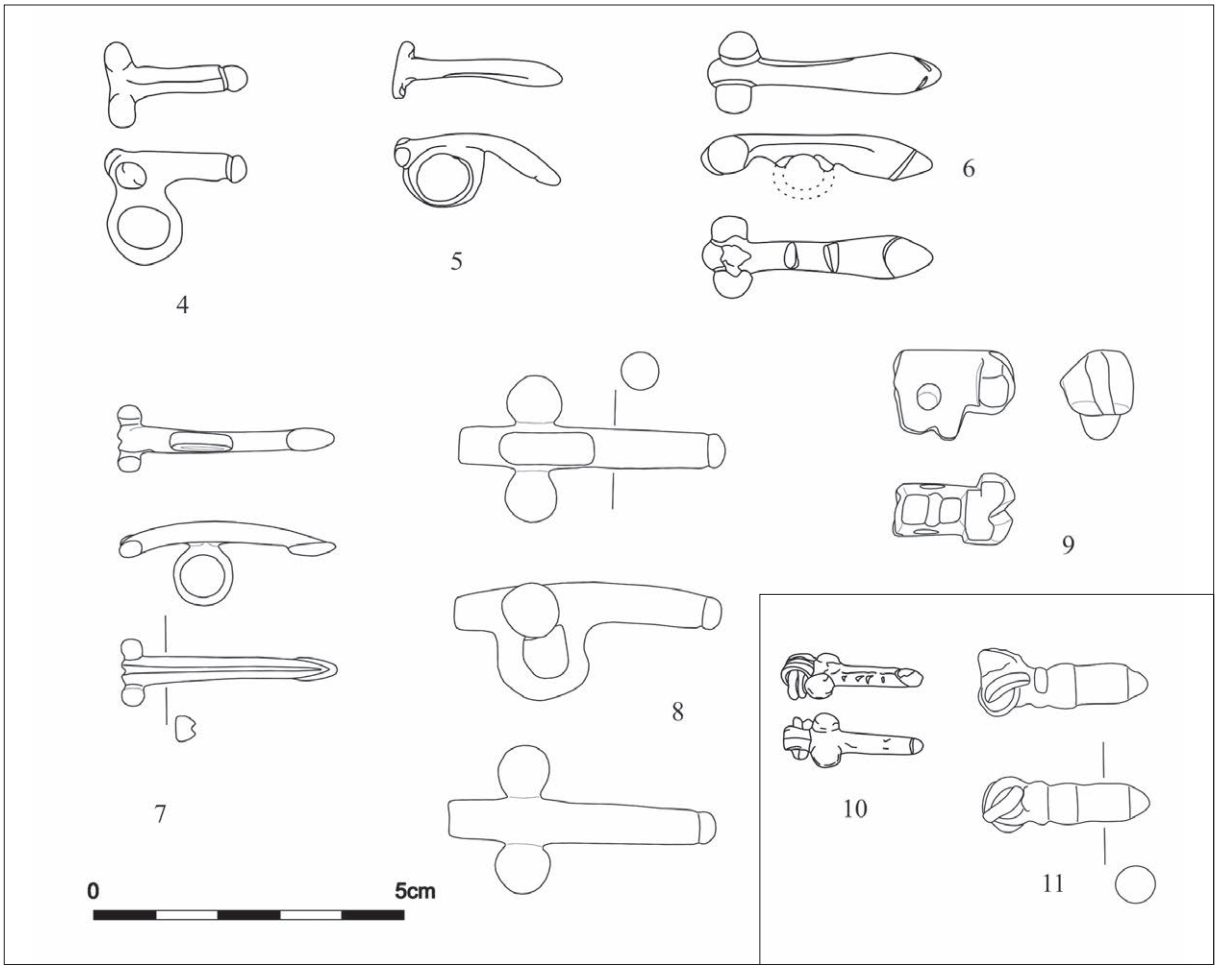

Fig. 7. Phallic amulets: Type 2 A: 4-8; Type 2 B: 9; Type 3: 10-11. (Drawings by Tamás Lajtos and Lóránt Vass)
7. kép. Phallikus amulettek: 2 A. típus: 4-8; 2 B. típus: 9; 3. típus: 10-11 (rajz Lajtos Tamás, Vass Lóránt)

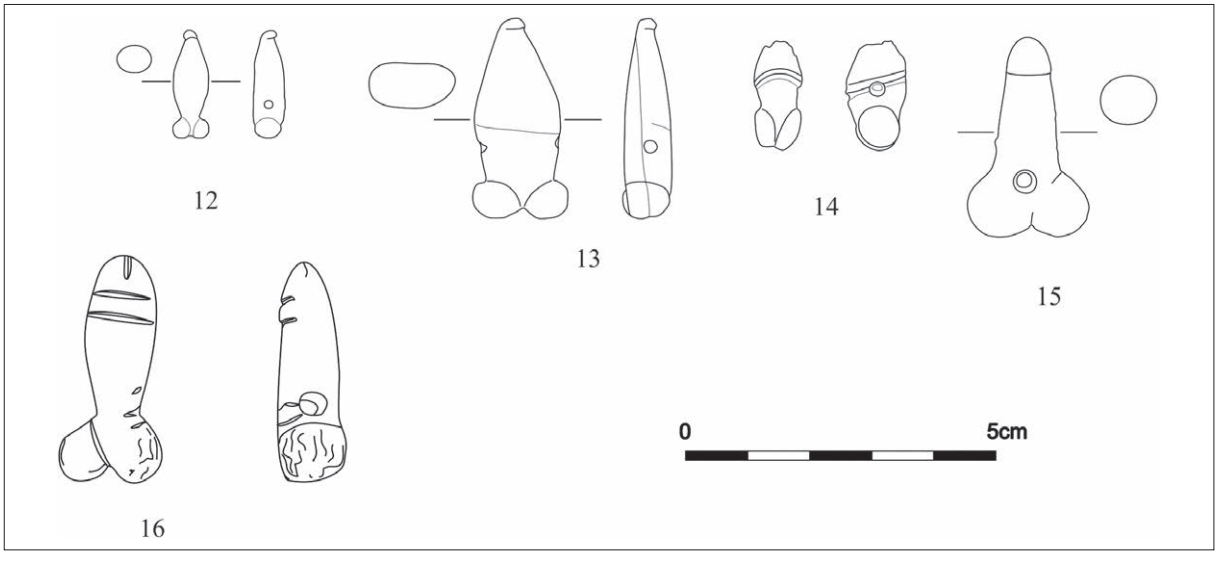

Fig. 8. Phallic amulets: Type 4 A: 12-14; Type 4 B: 15-16 (Drawings by Tamás Lajtos and Lóránt Vass)
8. kép. Phallikus amulettek: 4 A. típus: 12-14; 4 B. típus: 15-16 (rajz Lajtos Tamás, Vass Lóránt)

Fig. 9. Phallic amulets, photos: Type 1: 1-3; Type 2: 4-9; Type 3: 10-11; Type 4: 12-17; Varia: 18 (Photos by Péter Komjáthy)
9. kép. Phallikus amulettek, fotók: 1. típus: 1-3; 2. típus: 4-9; 3. típus: 10-11; 4. típus: 12-17; Egyéb: 18. (fotó: Komjáthy Péter)

Type	Subtype	Description	Objeczt (cat.no)	%
1	A	Amulet with a trapezoidal male genital part and erect phallus	1	**17**
	B	Amulet with a trapezoidal male genital part and flaccid phallus	2	
	C	Amulet with double crescent shaped male genital part and erect phallus	3	
2	A	Amulet depicting an erect phallus and with suspension ring below the main axis, and scrotum.	4-8	**33**
	B	Bone amulet depicting an erect phallus with the suspension hole gauged between the shaft and scrotum	9	
3		Amulet depicting an erect phallus with a suspension ring placed behind the scrotum	10-11	**11**
4	A	The body of the phallus is rhomboidal shaped; the scrotum and glanses are in the same axis, suspension whole on the transversal side.	12-14; 17	**33**
	B	Amulet depicting an erect phallus. The scrotum, glans and body are in the same axis.	15-16.	
Varia		Amulet depicting a schematic phallus.	6	**18**

Tab. 1. Typology of the amulets
1. táblázat. Az amulettek tipológiája

Cat. no	Cemetery	Grave no./burialtype	Sex/age	Accompanyinggravegood	Date	Reference
2	Western cemetery of the Aquincum Civil Town along the Aranyhegyi Stream	Cremation burial	infant	- ***necklace/jewelry/crepundia:*** additional 18 amber and bone amulets of different shapes: animal, comb, two other phallic amulets, moneybag,	2nd half of the 2nd c. AD.	Lassányi-Bechtold 2006, 75, 2. kép
13	Western cemetery of the Aquincum Civil Town along the Aranyhegyi Stream	no information	no information	- ***necklace/jewelry/crepundia*** composed of 17 additional amber amulets of different shapes: 1 phallic amulet (today missing), 7 moneybags, 3 barrel, 2 axes, 3 fish, 1 amphora.	1st-2nd c. AD.	Nagy L. 1944, 198, Pl. XLIII.
17	Western cemetery of the Aquincum Civil Town along the Aranyhegyi Stream					
14	Western cemetery of the Military town, Budapest, III Bécs iRoad 82	grave no. 12 (52), cremation/ inhumation grave	no information	- ***ceramic vessels:*** two-handled cup (North-Italian import). - ***jewellry/necklace*** consisted of 8 cylindrical amber beads with the phallic pendant	late 1st – early 2nd c. AD.	Topál 2003, 94, grave 52.
10	Western cemetery of the Military town, Budapest, III Bécsi Road 82	grave no. 30 (70), cremation burial	Adult female	- ***ceramic vessels:*** red jug, handled mug - ***glass vessels:*** unguentum and a perfume bottle - ***jewelry/necklace:*** cylindrical ivory bead, ribbed glass bead with the phallic amulets - ***pedant:*** perforated coin of Domitianus - ***coin:*** bronze sestertius of Antoninus Pius	late 2nd – early 3rd c. AD.	Topál 2003, 101, grave 30, Pl. 216
15	Western cemetery of the Military town, Budapest, III Bécsi Road 82					
16	Western cemetery of the Military town, Budapest, III., Bécsi Road 64	grave no.43, cremation burial	infant	- ***jewelry/crepundium:*** two bear tooth imitation made of antler	2nd-3rd c. AD.	unpublished
18	Budapest, III. Lajos street - Cserfa Street	grave no. 11, cremation burial	female	- ***ceramic vessels:*** bowl covered with a lid containing pork ribs - ***dress accessories***: silver fibula with gold inlay - ***personal belongings:*** bronze and bone distaffs, stick with bird depiction - ***jewelry/necklace/crepundium*** composed of different shaped pendants made of amber, stones, glass and bone.	2nd c. AD.	Facsády 1996, 17-18., 4.-5. kép

Tab. 2. Synoptic table of the find context and grave goods from the cemeteries at Aquincum.
2. táblázat. Összefoglaló táblázat: az aquncumi temetőkből származó amulettek leletkörnyezete és a sírban előforduló egyéb mellékletek.

Nos.	Inventary number	Description	Material	Dimensions	Site/Context	Date	Reference	Illustration
1	57.50.822	Complete pendant with a flat triangular and semicircular body depicting the male genital part with a projecting erect phallus. The flat pendant has on its upper part a suspension hole set perpendicular to pendant axis.	bronze	L: 31 mm; L phallus: 8 mm; W: 22 mm; W scrotum: 11 mm; Dm hole: 7 mm; Th: 1 mm;	Albertfalva, Budapest XI, western part of the vicus, König's property, 1949.	1st-3rd c. AD.	Unpublished	Fig. 6/1; Fig. 9/1
2	2005.40.660	Complete pendant with a flat trapezoidal body with rounded corners depicting the male genital part with a flaccid slightly arched phallus. The glans is portrayed as a small projection at the end of the narrow penis. The upper edge of the genital part was notched in a wavy style. The suspension hole was set above the phallus, at the upper terminal.	bone	L: 15 mm; W: 8 mm; Th: 3-6 mm, Dm hole: 1 mm.	Western cemetery of the Civilian Town, Budapest, III. Cemetery along the Aranyhegyi Stream, infant grave	2nd half of the 2nd c. A.D.	LASSÁNYI-BECHTOLD 2006, 75, 2. kép	Fig. 6/2; Fig. 9/2
3	50788	Double crescent shaped amulet/harness element with a large suspension hole set perpendicular to the axis of the object. The erect phallus is placed in the middle of amulet. The glans on the slightly curved phallus is depicted very naturally.	bronze	L: 61 mm; H: 34 mm; L phallos: 26 mm; Th: 3.3; Dm hole: 10 mm	Unknown	Unknown	AQUINCUM 1995, kat. 419; LÁTVÁNYRAKTÁR 2008, kat. 1166.	Fig. 6/3; Fig. 9/2
4	56.116.4	Phallic amulet with short, straight shaft and projecting glans. The scrotum was set perpendicular to the shaft axis. The unusually tall, circular suspension hole was placed above the scrotum, at the end of the amulet.	bronze	L: 23 mm; W scr.: 14; Th: 5; Dm hole: 8 mm.	Civilian town, Budapest, III. Aquincum Museum Park, the headquarters of the firemen association (*collegium centonariorum*), room V, 1931.	2nd – 3rd c. AD.	LÁTVÁNYRAKTÁR 2009, kat. 409.NAGY L. 1944, 197, no. 4; XLII/2; PARRAGI 1993, 318, 4. kép/5.	Fig. 7/4; Fig. 9/4
5	56.161.30	Phallic amulet with curved shaft and a large circular suspension hole placed at the scrotum. The curved shaft terminates in a flat glans.	bronze	L: 28 mm; W: 4 mm; Th: 3 mm; W scrotum: 10 mm; Dm hole: 3.8 mm	Military Town, Budapest, III., Szentlélek Square (1941), legionary fortress	2nd-3rd c. A.D.	LÁTVÁNYRAKTÁr 2009, kat. 410.	Fig. 7/5; Fig. 9/5
6	98.27.271	Phallic amulet with long shaft and two very well contoured, globular testicles on one terminal. The long shaft gets a rhomboidal shape towards the tip. The suspension hole was broken.	bronze	L: 41 mm; Th: 7.7 mm; W scrotum: 14 mm	Military town, Budapest, III. ker, San Marco Street 56. - Kiscelli Street 74, 1997.	2nd-3rd c. A.D.	LÁTVÁNYRAKTÁR 2009, kat. 411.	Fig. 7/6; Fig. 9/6
7	2006.23.18207	Phallic amulet with slightly curved body and projecting glans. The scrotum is composed of two circular, flat elements that join the shaft. In the middle of the amulet a circular suspension hole was placed. The outer surface of the shaft is decorated with a long incised groove.	bronze	L: 36 mm; W: 4 mm; W scrotum: 11 mm; Dm hole: 8 mm; Th: 4 mm.	Albertfalva, northern part of the vicus, Budapest, XI. Hunyadi János Road 16, 2006, southwest from feature no. 2.	1st – 2ndc. A.D.	Unpublished	Fig. 7/7; Fig. 9/7
8	95.1.991	Large-sized phallic amulet with long, straight shaft, slightly projecting glans. The testicles in the shape of two globular projections are very well contoured. The large, circular suspension hole was placed right above the testicles.	bronze	L: 46 mm; W: 7 mm; Dm testicles: 9 mm; Dm hole: 11 mm.	Albertfalva, western part of the vicus, Budapest XI, Szerémi Street – Hunyadi János Street intersection, 1994.	1st – 2ndc. A.D.	Unpublished	Fig. 7/8; Fig. 9/8

Nos.	Inventary number	Description	Material	Dimensions	Site/Context	Date	Reference	Illustration
9	2006.23.18156	Phallic amulet carved from one piece of animal bone. The depiction of the glans is much emphasized, the meatus being represented by a deep incised groove. The scrotum is parallel and placed in the same line with the shaft. The circular suspension hole is placed right above the scrotum. Chisel marks on the surface.	bone	L: 20 mm; W: 14 mm; W scrotum: 11 mm; Dm hole: 4 mm; Th: 4 mm;	Albertfalva, XI., Hunyadi János Road 16, 2006, northern part of the vicus, rectangular house (feature no. 84)	1st – 2nd c. A.D.	Unpublished	Fig. 7/9; Fig. 9/9
10	1937/30 R=2438	Phallus with straight stiff body margined at one terminal by the scrotum. Behind the scrotum a suspension hole was attached with the remains of other attaching elements (wire, ferules)	bronze	L: 22 mm; W: 3 mm; W scrotum: 8.6 mm; Th: 3 mm; Dm hole: 4 mm.	Western cemetery of the Military Town, Bécsi Road 82, 1936, grave 30, adult female.	late 2nd c. – 3rd c. A.D.	Látványraktár 2009, kat. 412. Topál 2003, 101, grave 30, Pl. 216/ 7/8.	Fig. 7/10; Fig. 9/10
11	2008.5.1517.1	Phallic amulet in a bad state of preservation. The straight body with profiled shaft is tapering to the glans. Scrotum was placed on the terminal of the object. Suspension hole was broken or missing.	bronze	L: 27 mm; W: 7.5 mm; W scrotum: 10 mm; Th: 6 mm	Albertfalva, XI. Budapest, 2008, auxiliary fort, area no. 2, dark brown, small pebble layer.	1st c. – mid 3rd c. AD.	Unpublished	Fig. 7/11; Fig. 9/11
12	2002.7.13740.1	Small-sized pendant. The phallus is composed of a rhomboidal body tapering at the glans. The scrotum is situated on the same line with the rest of the body. Tiny attaching hole drilled above the scrotum. Working traces (chiseling, rasping) onthe surface.	animal bone	L: 17 mm; W: 5.7 mm; W scrotum: 5 mm; Dm hole: 1.2 mm	Military Town, III. Lajos Street 71-89., 2002, house/ garbage pit	1st – 3rd c. A.D.	Unpublished	Fig. 8/12; Fig. 9/12
13	56.185.94	Rhomboidal shaped, schematic phallic amulet tapering at the glans. The tiny suspension hole was drilled on the lateral side of the shaft.	amber	L: 21 mm; W: 10 mm; Dm hole: 2.6 mm	Western cemetery of the Civilian town, Budapest, III, cemetery along the Aranyhegyi Stream	1st-2nd c. A.D.	Nagy L. 1944, 198, Pl. XLIII	Fig. 8/13; Fig. 9/13
14	no inv.no.	Small-sized phallic amulet with short shaft and very well contoured, projecting glans. The scrotum is composed of two circular, flat elements situated at the narrower end of the object. The thin suspension hole was placed right next to the glans.	amber	L: 17 mm; W: 10 mm; L scrotum: 7 mm; Th: 6; Dm hole: 1.6 mm	Western cemetery of the Military town, Budapest, III Bécsi Road 82, 1936, grave 12.	Late 1st- early 2nd c. AD.	Topál 2003, 94, grave 52, no. 2.;Aquileia-Aquincum, cat. No. 254.	Fig. 8/14; Fig. 9/14
15	1/1937	Brownish-orange ceramic pendant in the shape of an erected phallus. The straight body is tapering towards the glans. The attaching hole was drilled right above the scrotum on the frontal side.	ceramic	L: 32 mm; W: 9 mm; W scrotum: 19 mm; Dm hole: 4.3 mm	Western cemetery of the Military Town, Budapest, III. Bécsi Road 82, 1936, grave no. 30, adult female	late 2nd c. – 3rd c. A.D.	Topál 2003, 101, grave 30, Pl. 216/ 7/3.	Fig. 8/15; Fig. 9/15

Nos.	Inventary number	Description	Material	Dimensions	Site/Context	Date	Reference	Illustration
16	l.sz.n.	Phallic amulet with a slightly rhomboidal body. The scrotum is situated in the same line with the shaft. The transversal suspension hole was placed above the scrotum. The rim of the glans as well as the meatus are depicted with schematic incised grooves.	bone (red deer antler)	L: 35 mm; W: 15 mm; L scrotum: 19; Th: 10 mm; Dm hole: 4 mm.	Western cemetery of the Military town, Budapest, III., Bécsi Road 64, 2006, grave no. 43, infant grave	2nd – 3rdc. A.D.	Unpublished	Fig. 8/16; Fig. 9/16
17	56.185.94	Phallic amulet with a slightly rhomboidal body. The object was broken above the scrotum. The tip of the phallus is also missing. It was modelled in the same style as object no. 13. The suspension hole can be found also on the transversal side of the object.	amber	L: 21.5 mm; W: 11 mm; Th: 7.4 mm; Dm hole: 2 mm.	Western cemetery of the Civilian town, Budapest, III, cemetery along the Aranyhegyi Stream	1st – 2ndc. A.D.	NAGY L. 1944, 198, Pl. XLIII.	Fig. 9/17
18	95.12.1966	Small-sized very schematic phallic amulet with a slightly curved, thin shaft and a wider scrotum (?) part. There are no traces of suspension hole .	bronze	L: 22 mm; W: 7 mm; W scrotum: 12 mm; Th: 3 mm	Budapest, III. Lajos street - Cserfa Street, 1995, grave no. 11, cremation grave of a female	2ndc. A.D.	Unpublished	Fig. 9/18

Tab. 3. Catalogue of the finds
3. táblázat. Leletkatalógus

Szigeti Judit

CSEPEL „ÓFALU" TERÜLETÉN VÉGZETT TELEPFELTÁRÁS EREDMÉNYEI 1. (10–13. század)
Csepel, Szabadkikötő út 1–3. Ferroport Kft.

Bevezetés

2007 őszén a Szabadkikötő területén a Ferroport Kft. átrakodó csarnok építését tervezte, melyet próbafeltárás előzött meg, az ún. *Petroleum öböltől* északra.[1] A tervezett csarnok pilléralapjainak egy részét megkutatva, első évben egy Árpád–kori ház részlete, egy szabadon álló kemence, és egy késő–középkori ház környezete jelentkezett. 2008 tavaszán már megelőző feltárást végezhettünk, mely az építendő csarnok kijelölt pilléralapjait, illetve a teljes csarnok területén a talaj felső 30 centiméterét érintette. Hat hónap alatt 40 szelvényt nyitottunk, amelyekben 3 házat, és 160 egyéb objektumot dokumentáltunk, továbbá sikerült tisztázni az egykori Duna partjának lejtős vonalát.[2] (*1–2. kép*)

2015 május – július hónapokban a Ferroport Kft. újabb csarnok építését kezdte meg. Ismereteink szerint annak a *temetőnek* a területén, amelyből sírok kerültek elő az 1950–60–as évek építkezései folyamán. Az előzetes megfigyelési munkák alkalmával igazolódott a feltételezés, így megkezdhettük a temető feltárását.

A feltárás napvilágra hozott két temetőrészletet, melyek Ny–K–i irányban húzódtak az 5. rakodó darupályái mellett, illetve alatta, mintegy 150 m hosszan. A temető helyén a II. Katonai felmérésen két ÉK–DNy–ra elnyúló kisebb domb látható. Ennek nyomát a temetkezések szintadatai igazolták, a hajdani dombok tetejét pedig egy nagy sírnélküli folt jelzi, amit a 20. század elején, a kikötő kiépítésekor elhordhattak. Az általunk feltárt 143 sír nem a teljes sírszámot takarja. Megfigyeléseink szerint a sírmezőknek csupán a keleti végét, illetve É–K–i sarkát tudtuk tisztázni. A többi irányban a temetők folytatódnak, amit a felette lévő jelenkori burkolat, illetve az építkezés érintetlensége miatt nem állt módunkban feltárni. A keleti kisebb dombon (I. temető) a 10. század végétől a 11. század utolsó harmadáig temetkeztek, míg a nyugati nagyobb emelkedésen (II. temető) a 11. század elejétől, a 11–12. század fordulójáig temetették halottaikat.[3] (*4–7. kép*)

A keleti kisebb temetőrészlet (I. temető) északkeleti sarka mellett, az utolsó sírsortól mintegy 25 méterre a 10–13. századra keltezhető *falu* 3 háza, egy szabadon álló kemence, hat gödör, és egy árokrendszer öt kisebb szakasza bontakozott ki. Jelenleg a területen daru, és vasúti sínpályák haladnak keresztül, ezek alatt a feltárást nem tudtuk elvégezni, így a falunak e részlete csak részben feltártnak tekinthető. Az objektumok a mai felszíntől 100–135 cm mélyen jelentkeztek. (*1–3. kép*)

Kutatástörténeti áttekintés

A Csepel–sziget ezen része a 20. század elején nyerte el mai arculatát, amikor elkezdték kitermelni a mesterséges öblök vonalát. Első ütemben épült meg a legdélebbi rövid (*Petroleum Királyi–medence)*, és az első hosszú öböl *(1. Vámmentes / Kereskedelmi kikötő).* Később még két kereskedelmi öblöt alakítottak ki, ezek az ásatási területünktől északra helyezkednek el. Az első hosszú mesterséges öböl később még szélesítésre került, és egészen a Csepel–sziget középtengelyéig elért (közel a mai Szabadkikötő útig). A század elején a térképek ezt a területet *„Ó–falu"* elnevezéssel jelölik. (*1–6. kép*)

Csepel–sziget első említése egy 1019–es keltezésű hamisított oklevélből származik, de az elnevezés a 11. század végén már létezett, bár forrásaink ritkán használták ezt a megjelölést.[4] A szigetet egészen a 14. század végéig többnyire Nagyszigetként (Magna Insula) nevezték. II. Géza 1148. évi oklevele Szent László király (1077–1095) adományára hivatkozva a király szigeteként jelöli meg a Nagyszigetet (magna insula regis), amely arra utal, hogy az már az államalapítást követően királyi tulajdonban lévő uralkodói uradalom

[1] A Petróleum öböl/medence épült meg először a 20. század elején. A legrövidebb, és déli irányból nézve az első öböl.
[2] Terei 2015. 578–579.
[3] Szigeti–Horváth–Terei 2017. 106-116.
[4] ÁMF IV. 198.; DHA I.91.

volt.[5] Csepel–sziget remek adottságai lehetővé tették, hogy a királyi ménest itt őriztessék, gazdag vadállománya miatt kedvelt vadászterület is volt, a 12–13. század fordulójára erdőispánságot szerveznek rajta. Ettől kezdve a sziget az 1259–ben először említett ispán joghatósága alá került, és az egész középkoron át királyi, majd királynéi birtok maradt, királyi udvarházzal, amelynek ellátásáról a 13. századtól a nagyszigeti ispán gondoskodott.[6]

Az első részletes leírás Csepel–szigetről Anonymus művében olvasható, aki a 12. századi királyi tulajdonjogot, és a kor viszonyait vetíthette vissza a honfoglalás korára, a „Duna–szigete" című fejezetében.[7]

Csepelen a királyok tartózkodása IV. Béla király uralkodásától adatolt, oklevelei között van olyan, melynek kelethelye Csepel. Ennek alapján feltételezhető, hogy a királyi udvarház a sziget Csepel nevű falujában állhatott, bár az udvarház helyére és építésének pontos idejére nem állnak rendelkezésre sem régészeti, sem történeti bizonyítékok.[8] Egy 19. század végi leírás szerint a „Morast" dűlőben a német lakosság említése alapján, Niederkirchner Józsefnek a 3193/1. számú parcellájában (1882–es kataszteri leírás) említ egy épületmaradványt,[9] mely Mátyás király nejének Beatrix kastélyának maradványa volt.[10] Egy még korábbi beszámoló szerint a 18. század végén a „valóban érdemes épület" kőmaradványai még láthatóak voltak, tisztes kíméletet érdemeltek volna, azonban a helyi lakosság a köveket széthordta.[11] Egyelőre régészeti adatok híján az említett romokat nem tudjuk a királyi udvarházzal azonosítani, csupán felvethető a gondolat, hogy a 19. században még látható épületmaradványok esetleg a hajdani sokszorosan átépített udvarház maradványai lehettek. A csepeli udvarház fontosságára a 90–es évek végén Irásné Melis Katalin hívja fel a figyelmet,[12] de az 1983–ban általa is említett romokat nem köti az udvarházhoz, azt írja, annak topográfiai helyzete teljesen ismeretlen.[13] *(4. kép)*

A Csepel helynevének többféle magyarázata ismert, a török nyelvben a *csepel* „piszkos, sötét, rossz idő, vihar" jelentésű szó, melyből személynév alakulhatott. Magyarázható azonban a magyar tájnyelvi *csepel* „bozót, növendékerdő" szóból is.[14] Anonymus az egyetlen, aki a szigetet a szokásos *Nagy–sziget* (*Insula Magna*) mellett *Csepel–szigetnek* (*Insula Sepel*) is nevezi.[15]

A sziget központja a középkorban feltehetően Csepel falu lehetett, mely a 16. században már mezőváros.[16] A török uralom alatt valószínűleg a falu teljesen elnéptelenedett, mert 1690–ben mint *elhagyott helyet*, 1695–ben pedig mint *pusztát* említik.[17] A régi falu helyének újbóli benépesülése a 18. század elején történt meg. Erre egy 1712–ben kelt szerződés lehet a bizonyság, eszerint a Svábföldről érkező telepesek engedélyt kaptak az uradalomtól a Szigetcsúcson lévő puszta („das Öed gelegene Dorf") benépesítésére, ott ahol a „Lust Haus" romjai állnak.[18] A telepesek a régi, középkori falu helyén telepednek le, az említett romok a török időkben elpusztult falu, és/vagy udvarház maradványai lehettek. Ennek a falunak a helyét a korabeli térképek mind a mai Szabadkikötő területén jelölik „Ófalu" elnevezéssel.[19] (*4–5. kép*)

[5] DHA I. 308.; BTOE I. 3. 1. sz.

[6] GYÖRFFY 1997. 84.; ÁMF IV. 191.

[7] *„Azután Árpád fejedelem elindult arról a vidékről, ahol most Bodrog vára áll, és a Duna mentén egészen a Nagyszigetig vonult. A sziget magasságában letáboroztak, a fejedelem és előkelői a szigetre vonultak, majd a Duna vizétől védett hely termékenysége és gazdagsága láttán azt elmondhatatlanul megszerették, és úgy határoztak, hogy a sziget a fejedelemé legyen, s mindegyik előkelő tartson itt udvart egy faluval. Árpád fejedelem azon nyomban mesterembereket hívott egybe, és pompás fejedelmi épületeket építetett velük. A hosszú úttól elcsigázott lovaikat oda terelték, és parancsára legeltették, lovászainak mesterévé pedig egy kunt (Cumanus), egy Csepel nevű igen bölcs férfiút tett meg. Az itt időző Csepel lovászmesterről nyerte a sziget a Csepel nevet, s így hívják mind a mai napig. Árpád fejedelem és előkelői mindkét nembeli szolgálóikkal itt maradtak békében és erejük tudatában április hónapjától októberig."* Anonymus, Gesta Hungarorum. Caput 44.: ANONYMUS–KÉZAI 1999. 37–38. (Veszprémy László fordítása).

[8] GYÖRFFY 1997. 174.; ÁMF IV. 198–200.

[9] PERÉNYI 1934. 18. megjegyzi, hogy mások szerint a romok a Niederkircher József által Hevessy Lajosnak eladott földön voltak a 3145.,3146.,3147/1–2.,3148/2. ksz. telkeken. Kataszteri térkép alapján beazonosíthatóak a telkek. A telkek a Szabadkikötő területén vannak: négy telek egymás mellett, a mi ásatási területünk északi részén, illetve a Gabonaház mellett.

[10] PERÉNYI 1934. 16–17., II. térkép: Csepel átnézeti térképe 1882. évben.

[11] BOGNÁR 1843. 120.

[12] MELIS 1998. 309.; 1999. 291–292.; Ugyanő 1983–ban már említ nagy, erős falakat, melyeket Csepel faluval hoz kapcsolatba. A falu helyét a térképen azonban északabbra jelöli, nem a Szabadkikötő területére. MELIS 1983. 25., 95., 25.ábra

[13] MELIS 1999. 291–292.

[14] GYÖRFFY 1997. 67.

[15] *"Amint megtelepedtek és szinte mindegyik szomszéd országot megbódították, visszatértek a Duna mentén az erdő felé, hogy vadászhassanak. A vitézek hazatérhettek, a fejedelem és előkelői azonban tíz napig az erdőben maradtak. Innen Attila király városába jöttek és Csepel szigetén szállásolták el magukat, ahol a fejedelem asszonya és a többi előkelő felesége várt rájuk"."Miután a követek bevonultak Csepel szigetére és üdvözölték Árpád fejedelmet, másnap előadták Ménmarót üzenetét"* Anonymus, Gesta Hungarorum. Caput 51. ANONYMUS–KÉZAI 1999. 45. (Veszprémy László fordítása)

[16] PERÉNYI 1934. 19.

[17] KUBINYI 1959. 229.

[18] KUBINYI 1959. 229. Kubinyi értelmezésében a *Lust Haus*: középkori romok, emlékek.

[19] 1786–os I. Katonai felmérés, Pest és környéke áttekintő térkép 1775, Pest–Buda–Óbuda áttekintő katonai célú várostérképe 1810–20/1823. OSZK Térképtár. Szabadkikötőt területére lokalizálja Csepel falut MELIS 1998. 309.

A II. katonai felmérésen (1819–1869) a falut már a sziget belsejében ábrázolják, a régi falu helyén pedig gyümölcsöst, erdőt, két kisebb templomot és temetőt jelölnek. Az átköltözött falu központja a mai Szent Imre tér, és annak közepén álló Kisboldogasszony katolikus plébánia templom. 1838–ban a falu áttelepítését egy szomorú esemény előzte meg, a március nagy árvíz a régi falu 114 házából 106–ot azonnal megsemmisített. A község vezetői ekkor az uradalomhoz fordultak, hogy újabb árvízi pusztítást elkerülendő, jelöljenek ki területet a falu átköltöztetésére. A régi falut sorsára hagyták, csak néhány ellenálló család kezdte újjáépíteni házát.[20] (*3. kép*)

A falutól délre *rév* működött, mely a szemközti Budafok területére vitt. Az első két katonai felmérésen ugyanazon a helyen van jelölve, azaz az „Ó–falutól" kissé délre. Ez azonban a 19. század végén, és a 20. század elején már Észak–nyugati irányba áthelyeződött, nagyjából az Ófalu területére, amit ekkor már nem laknak. A Duna túloldalán a rév érkezési helye azonban nem változott. A régi révhelytől délre egy kápolnát jelölnek (*Johannes Capelle/ Szent János kápolna),* ez azonban még az I. katonai felmérésen nem szerepelt. A kápolna még a 20. század elején is jelölve van a térképeken. (*5. kép*)

Csepel–sziget északi részének hiánypótló történeti, és régészeti kutatásának összefoglalását legutóbb Terei György végezte el.[21]

Csepel–Szabadkikötő területén több alkalommal folyt régészeti munka. 1938–ban egy avar kori temető, és település került elő.[22] Az 1950–60–as években a Szabadkikötő több pontjáról *Árpád–kori sírok* maradványait sikerült dokumentálni, és összegyűjteni.[23] 1957–ben 16 sír került elő a kikötő területén, melléklete csupán egyetlen sírnak volt, egy vaskés, a sírok két rétegben jelentkeztek ÉNy–Dk–i tájolással.[24] Egy 1959. júniusi keltezésű jelentésből kiderül, hogy az 5–ös nyílt rakodón 1 m mélységben csontvázak kerültek elő.[25] 1966 áprilisában Zolnay László leletmentést végzett. Leírásából megtudjuk, hogy a sírok a Gabonaraktártól délre eső partszakaszon voltak. A vázak 60–70 cm mélyen feküdtek, ÉNy–DK–i irányba. Az egyik váz nyakcsigolyáin átfúrt Szent István denár volt (CNH1), jobb keze gyűrűs ujján bronz anyagú, sodrott gyűrűt találtak.[26] 1967 áprilisában Schreiber Rózsa leletmentést végzett a területen, a helyszínrajza alapján a Petróleum öböl mellett, északi irányban. A sírok a darualapozáskor kerültek elő 100–120 cm mélységben, mellékletet nem gyűjtöttek be, a csontokat a munkások kidobálták a gödörből.[27] A temető fontosságát a 60–as években tapasztalt helyszíni szemle alapján Irásné Melis Katalin is kiemelte, mint Budapest egyik, feltételezhetően legkorábbi Árpád–kori temetőjét, mely sajnálatos módon a kikötő kiépítésekor elpusztulhatott. Megfigyelései szerint a temető 11 sírsorból állhatott, és 50–60 méternél jóval hosszabban terült el kelet–nyugati irányban. A régésznő úgy vélte a darupálya kiépítésével a temető déli fele teljesen megsemmisült.[28] Irásné Melis Katalin megfigyeléseit a 2015 nyarán az általunk feltárt 143 sír elhelyezkedése pontosítani tudta.

A lelőhely ismertetése

Az általunk feltárt telepjelenségek két helyszínen, egymástól 180–200 méterre a Szabadkikötő Kereskedelmi öblének déli partoldala mellett voltak. A 2007–ben az ásatás helyszíne a Petróleum öböltől északra a Ferroport Kft. területén helyezkedett el. A területen nem állt épület, csupán két kelet–nyugati irányú vasúti sínpályák haladtak át rajta. Mivel ezt beépítették a csarnokba, alatta nem kutathattunk. A csarnok 77 pillérre volt tervezve, az első év próbafeltárásakor ebből 10 pillér alap megkutatására volt lehetőségünk. A kitűzött pilléralapokból választva, a szelvények kijelölésénél, a felszínen gyűjthető leletanyagon kívül, figyelembe vettük, hogy a hajdani Duna partvonaláról is nyerjünk információt, mivel a jelenlegi felszín már egy mesterséges feltöltés eredménye. (*1–3. kép*) A század elején végzett tereprendezés az egész területen látható nyomokat hagyott. Változó vastagságban jelentkezett egy feltöltési réteg, melyen belül homok és kavicsrétegek változatos irányban és vastagságban mutatkoztak. Ez alatt mindenhol megfigyelhető volt az a humuszréteg (igen kemény, és tömött 10–60 cm vastagságban), melyet a Szabadkikötő kiépítésekor ezzel a feltöltéssel „eltemettek". A humuszréteg az ásatási terület keleti részén, a mai járószinten volt, itt jelentős mennyiségű kerámiaanyag jelezte a később

[20] Bognár 1843. 233–234.; Kubinyi 1961.
[21] Terei 2015. 577–578.
[22] Nagy 1998. 180–187.
[23] Melis 1983. 15., 32.
[24] Póczy Klára jelentése: MNM Adattár 487.B.VIII., BTM Adattár 1048–79.
[25] BTM Adattár 1949–79. Pamer Nóra: Leletmentési bejelentés.
[26] BTM Adattár 1950.79. Zolnay László: Jelentés a leletmentésről.; Melis 1997. 59., 77., 2. kép.
[27] BTM Adattár 1950–79. Schreiber Rózsa: Jelentés.; Melis 1997. 59., 77., 21. kép. A lelőhely kutatásának legutóbbi összefoglalása: Bencze–Szigeti 2015.
[28] Melis 2005. 73.; Bencze–Szigeti 2015. 100., 17.kép.

megtalált késő–középkori ház helyét, míg nyugati irányban erősen lejtett a Duna felé, jelezve a hajdani part esését. Ebben a rétegben szinte minden szelvényben találtunk leletanyagot, de az objektumok közel 60 % is ebből a humuszrétegből jött elő (árkok, kemence sütőfelülete, gödrök).[29] A humuszréteg alatt laza futóhomok terült el, melyen több szelvényben kemencék sütőfelülete volt tapasztva. A kemény márgás homokos altalajt csupán 3 szelvényben sikerült megtalálnunk (ennek oka, hogy a területen csupán a pilléralapokban kutathattunk 2 m mélységig, illetve egy részén egybe nyithattuk a szelvényeket, máshol viszont a felső 30 cm szedhettük csak le.) Több esetben a futóhomok alatt kemény sárga altalajnak látszó, 10–20 cm vastag réteg jelentkezett, átvágva azonban látható volt, hogy csupán valamilyen áradási réteg lehetett, mely alatt újabb jelenségek mutatkoztak (10. századi megtelepedés apró nyomát is így sikerült egy kemencebokor kibontásával felfedni).[30] (*1–3. kép*)

2015–ben a korábbi feltárási területtől keleti irányban, a nyílt rakodón a darupályák között kamionparkoló burkolatcseréjét végezték. A jelenkori burkolat eltávolítása után, 20–25 cm vastag tömör kevert réteg jelentkezett, melyet homokos réteg követett, ebben rajzolódtak ki az objektumok foltjai. Az itt megfigyelt szintadatok alapján ez a terület alacsonyabban van, mint a korábban feltárt településrészlet. (*1–3. kép*)

Telepjelenségek ismertetése

Kemence–bokor (8. kép)

A 2008–as ásatási terület Észak–keleti részén, az 1. csarnok alatt, az 1. és 2. ház között helyezkedett el egy kemence–bokor, melynek két korszakát sikerült elkülöníteni. A szelvényben olyan objektumok jelentkeztek, melyek egy szabadon álló, több állandó, illetve néhány ideiglenes tűzhely helyét sejtetik. Már a humuszrétegben (itt igen vastag volt 40–50 cm) több hajdani kemence sütőfelületét (*37., 157. obj.*), és a hozzájuk tartozó gödröket (*39., 50., 156. obj.*) találtunk. A kerámia anyag alapján ezeket az objektumokat a 12–13. századra lehet keltezni. Majd a szelvény mélyítésénél elértük a kemény sárga márgás altalajnak látszó réteget, mely a 10. századra keltezhető kemencék maradványait fedte. Ebben vörös égett foltként bontakozott ki az *58.objektum*, azaz a kemence–bokor első kemencéje. Felmenőfala 10 cm magasságig dokumentálható volt. Sütőfelülete alatt Duna – kavics alapozás volt, csupán a beomlott boltozat betöltéséből, és a sütőfelület déli részénél kibontakozó hamuzó gödréből került elő kerámiatöredék. Rábontva a faszenes hamus foltra, egy nagy, a kemence sütőfelületétől kétfelé induló gödör vonala látszódott a sárgás talajban. (*130. obj.*) Követve a nagy gödör szélét, keleti irányban megtaláltuk a második kemencét (*102. obj.*), melynek szintén kibontható volt a felmenő boltozat indítása. Ennek a kemencének sütőfelülete alatt, egy korábbi darabjai voltak berakosgatva, többnyire lefelé fordítva. Az alapozásban kerámiatöredékek, kövek, és tégla darabok is voltak. Mind a két kemence és a központi munkagödör betöltéséből, hullámvonalköteg díszes, és grafittal soványított kerámiatöredékek kerültek elő, melyek sem az 1. sem a 2. ház feltárásakor nem voltak megfigyelhetők. A kemence–bokor déli részén további 3 valószínűleg ideiglenes sütőfelület volt dokumentálható (*53., 133., 132., 150. obj.*), továbbá két gödör (*155., 159. obj.*), és a legdélebbi részen, egy igen mély, égett szélű gödröt, vagy oszlophelyet találtunk (*53. obj 3. gödre*). Betöltése hamus, égett faszenes volt, csupán egyetlen kerámiatöredékkel, amely szintén hullámvonalköteg díszes volt. A gödör 1 m mély volt, és 60 cm átmérőjű. Egy igen nagyméretű oszlop tartógödre lehetett, mely talán a kemencebokor tetőszerkezetét támaszthatta alá. Az egész kemence–bokor be volt fedve egy 20–30 cm vastag homokos, löszös réteggel, mely egy áradáskor kerülhetett a területre. A központi gödör (*130. obj.*) déli részén, a felett a sárga betöltést kissé érintve 13–14. századi beásás volt (*88. obj.*) Ehhez a beásáshoz tartozhatott korban két (*37., 157. obj.*) kemence, és három (*39., 50., 156. obj.*) szemétgödör. *A 130. objektum* tovább bontásakor, egy újabb viszonylag homogén sárgás–barna betöltés következett, amely tökéletesen elfedett, egy fekete hamus réteget, mely a gödör legalján 5–10 cm vastagságban elterült. A fekete hamus réteg a *102. objektum* kemencéhez tartozhatott, mintegy annak hamus gödre lehetett, ugyanis a kemence előtt volt megfigyelhető a *130. objektum* alján. A sárgásbarna réteg tetején egy nagyobb kő volt, mely alatt megfigyelhető volt a hamus faszenes betöltés. Ez a sárgásbarna betöltés lehetett a gödör első pusztulásának jele, ami még nem fedte

[29] A 20. század eleji „elfedéses" tereprendezés szerencsésen megvédte azt a humuszréteget, melyben a középkori objektumok voltak. Feltehetően a mesterséges öblökből kitermelt földdel végezték a vízszintezést. Erre utalhat, hogy néhány szelvényben olyan humuszfoltok mutatkoztak, melyek nem álltak össze rétegekké, csupán kisebb lencsék voltak. Néhol ez a jelenség a sóderes, homokos feltöltési rétegek között mutatkozott.

[30] Horváth–Kelényi 2013. 343., 349. hasonló áradásos jelenségeket figyelt meg.

el a körülötte levő kemencéket, csupán a gödör alját.

Leletanyag (12., 13., 23. kép)

1. *Fazék peremtöredéke (81. obj.)*
Vörös szinű, szürke foltosra égett fazék peremtöredéke. Vállon kettős hullámvonal dísziti.

M: 6,2 cm, perem átmérő: 13,8 cm. *(12. kép 1.)*

2. *Fazék válltöredéke (102. obj.)*
Fekete színű, belül szürkére égett, néhol fekete kormos fazék válltöredéke. Szemcsés homokkal soványított, másodlagosan is kiégett töredék. Kézi korongon formált. A vállon hullámvonalköteg dísz látható.

M: 5,5 cm x 10 cm, falvastagság: 0,6 cm. *(12. kép 2.)*

3. *Fazék oldaltöredéke*
Szürke színű, finom szemcsés homokkal soványított, jellegtelen oldaltöredék.

M: 5 x 6 cm. *(12. kép 3.)*

4. *Fazék oldaltöredéke (102. obj.)*
Szürke színű fazék oldaltöredéke. Durvaszemcsés homokkal, és grafittal soványított töredék. Kézi korongon formált.

M: 4 cm x 3 cm, falvastagság: 0,8 cm. *(12. kép 4.)*

5. *Fazék oldaltöredéke (102. obj.)*
Szürke színű fazék oldaltöredéke. Durvaszemcsés homokkal, és apró, néhol igen nagyméretű kavicsokkal soványított töredék. Kézi korongon formált. Díszítetlen.

M: 3,2 cm x 3,5 cm, falvastagság: 0,8 cm. *(12. kép 5.)*

6. *Fazék oldaltöredéke (102. obj.)*
Világosbarna színű fazék oldaltöredéke. Durvaszemcsés homokkal, és apró, néhol igen nagyméretű kavicsokkal soványított töredék. Kézi korongon formált.

M: 4 cm x 2 cm, falvastagság.: 1 cm. *(12. kép 6.)*

7. *Fazék váll és nyaktöredéke (130. obj.)*
Világosbarna színű, törésfelületében szürkére égett fazék váll és nyak töredékei. Finomszemcsés homokkal soványított töredék. Kézi korongon formált, nagyon jó minőségű, elsimított felületű. A vállon hullámvonalköteg dísz látható, a nyak és a perem indítása bordázott.

M: 8 cm x 5 cm, falvastagság: 0,6 cm. (*12. kép 7., 10.*)

8. *Fazék töredéke (130. obj.)*
Barna színű fazék válltöredéke. Szemcsés homokkal, kavicsokkal soványított, másodlagosan is kiégett töredék. Kézi korongon formált, felületén egy hámló réteggel.

M.: 4,5 cm x 3,8 cm, falvastagság: 0,5 cm. (*12. kép 8.*)

9. *Fazék fenéktöredéke (150. obj.)*
Szürke színű fazék fenéktöredéke. Durvaszemcsés homokkal, és apró kavicsokkal soványított töredék. Kézi korongon formált. Halványan deszkaalátét lenyomata látszik rajta.

Fenék átm.: 8 cm, m: 1,4 cm, falvastagság: 0,8 cm. (*12. kép 9.*)

10. *Fazék peremtöredéke (88. obj.)*
Barna színű, kívül vörösesbarnára égett, néhol fekete foltos fazék perem és váll töredéke. Szemcsés homokkal soványított. Pereme egyszerű, kihajló. Kézi korongon formált, elsimított, jó minőségű. A vállon hullámvonalköteg dísz látható.

Perem h.: 6,5 cm, perem átm.: 13 cm, m: 6,5 cm x 7,2 cm, falvastagság.: 0,7 cm, ltsz.: 2009.41.923. (*13. kép 2.*)

11. *Fazék fenéktöredéke (88. obj.)*
Szürke színű, grafittal soványított fazék fenéktöredéke.

M: 2,2 cm, fenék átmérő 10,5 cm.,rajta növényi lenyomattal. Ltsz.: 2009.41.917. (*13. kép 3.*)

12. *Fazék oldaltöredéke (88. obj.)*
Szürke színű fazék oldaltöredéke. Szemcsés homokkal soványított töredék. Kézi korongon formált, oldalán hullámvonalköteg dísz látható.

M: 6,5 cm x 6 cm, falvastagság: 0,7 cm, ltsz.: 2009.41.917. (*13. kép 4.*)

13. *Fazék válltöredéke (58. obj.)*
Vörös, törésfelülete fekete színű foltos fazék válltöredéke. Szemcsés homokkal soványított töredék. Kézi korongon formált, a vállon hullámvonalköteg dísz látható.

M: 3,5 cm x 6,5 cm, falvastagság: 0,6 cm. Ltsz.: 2009.41.892. (*13. kép 1.*)

14. *Fazék válltöredéke (53. obj.)*
Vörös színű fazék válltöredéke. Finomszemcsés homokkal soványított töredék. Kézi korongon formált igen jó minőségű, elsimított. A vállon hullámvonalköteg dísz látható.

M: 2,3 cm x 2,5 cm, falvastagság: 0,4 cm. Ltsz.: 2009.41.812. (*23. kép 1.*)

15. *Fazék töredékei (53. obj.)*
Barna színű fazék perem, váll és oldal töredékei. Szemcsés homokkal kavicsokkal soványított, másodlagosan is kiégett töredék. Pereme sima kihajló. Kézi korongon formált, felületén egy hámló réteggel.

Perem h.: 1,5 cm, fal v.: 0,5 cm. Ltsz.: 2009.41.778. (*23. kép 2.*)

1. HÁZ (9, 14–17. kép)

Méret: a négyzetes alaprajzú ház 4,1 x 3,1 x 5,1 x 3,1 m–es „gödre" 10–50 cm–re mélyült a sárga kemény altalajba. Alapterülete kb. 13 négyzetméter. Északi sarkai lekerekítettek, a déli sarkok szögletesek. A padlót körben padka keretezte változó magasságban. Az északi oldalon 5 cm, míg a déli oldalon 45–60 cm magasan maradt meg.

Tájolás: K–Ny–i oszlopsorral, bejárata a kemencével szemközti (déli) oldalon sejthető.

Betöltése: 2 rétegű humuszos, égett hamus, faszenes, homokos.

Leírás
A humuszos kevert réteg eltávolítása után (20–25 cm vastagságban) egy laza szürkés színű hamus–homokos rétegben nagyméretű idomtalan alakú paticsfolt a kemence helyét mutatta. Tovább mélyítve egy még lazább réteg következett, ami szürkés–sárga színű és erősen faszenes volt, ebben látható volt a ház beásásának a foltja, ez a szint a padlótól 65–75 cm magasan volt. Minden esetben a padló felett egy 20–35 cm vastag homokos réteg terült el, ami egyenletesen beborította a padlót és a kemence belsejét is. Ebből arra következtetünk, hogy egy áradáskor a leégett, de még álló házba bezúduló, majd ottmaradt hordalékos réteg lehet. *A ház kemencéje* paticsos 100 cm x 110 cm es folton jelentkezett a ház északkeleti sarkában, a padló felett 85 cm magasan. Az omladéka még további 1 négyzetméternyi területen mutatkozott, minden esetben a homokos hordalékos rétegen. A kemence az áradást „túlélve" az után omlott össze, ami lehetőséget adott arra, hogy a belsejét, annak kialakítását, és méreteit dokumentálhassuk. A tüzelőfelület felett 10 cm vastag volt a hordalékos homokos réteg. Felette a kemence boltozatának omladéka volt.

A kemence vegyes kő és agyagból épített, köveit a padlóra kent agyagrétegre rakták, a ház bejáratával szemközti sarokba. Oldalait részben faragott terméskövekből rakták, agyaggal egymáshoz kötve, majd kívül–belül agyaggal betapasztották. A két sarokkőnek, mely a sütőfelületen megmaradt, szabályos szögletes alakú követ választottak. Összesen 5 db nagyobb kő alkotta az alsó sort. Erre a sorra agyagot tapasztottak, majd újabb kő sor következett, ismét agyag, és a tetején kisebb kövekből a záró sor. Innen indult a boltozat agyagtapasztásból, melynek csak indítása maradt meg. Kibontva a megmaradt kőből és paticsból épített oldalfalakon megfigyelhettük a belső boltozat elsimításának módját. Láthatóak voltak a kéz ujjnyomai a sütőfelülettől 55 cm magasan. A paticsréteg kb 5–8 cm vastagon volt az oldalfalak kövein belül. A kemence szája déli irányba nyílt, a ház keleti oldalánál, ovális égett faszenes folt jelezte helyét a padlón. A sütőfelület négyzet alakú, 80 cm x 80 cm alapterületű, 2–3 cm vastag égett paticsréteg volt, alatta elterített válogatott méretű (1–2 cm–es) folyami kavicsalapozás volt.

Az *1. ház* kemencéjének kiváló párhuzama került elő Szigetszentmiklós–Üdülősor lelőhelyen.[31] Ezeket a kemencéket azonban a házak elhagyása előtt részben elbontották, de így is megfigyelhető volt az építés menete, a kemence szerkezete. A kövek ebben a tájegységben értéket képviseltek, ezért újra és újra felhasználták azokat.[32] Az agyag–kő, illetve a kőkemencék kutatástörténetét áttekintve, utóbbiak jellemzőbbek a 10–11. századi telepeken, de szerkezetük ekkor még más volt. Kezdetben nem rakják a köveket agyagba, és illesztésüknél nem használnak kötőanyagot, majd nem tapasztják be a kemence falát agyagréteggel.[33] A 12–13. században a földbevájt agyagkemencék az általánosak, de vannak még kőkemencés házak, melyek egyéb vonásaikban is eltérnek a telepek többi házaitól.[34] Elterjednek azok a vegyes agyag – kőkemencék, melyeket már agyaggal tapasztanak, és használnak kötőanyagot a kövek illesztésénél.[35] A váltás valamikor a 12. század folyamán következhetett be, de a kőkemencék fejlődése több évszázadon át követhető.[36]

A *ház tartószerkezetét* 5 db fa oszlop adhatta. Két igen nagyméretű tartóoszlop/ágasfa állt a ház hosszanti tengelyének végeiben, részben a ház padkájába ásva (75 cm mélyen a nyugati szélén (*158. obj.*), és 80 cm mélyen a keleti végében. (*52. obj.*) A tartóoszlopoknak 40–45 cm széles gödrét

[31] MELIS 1992. 49–51.
[32] Hasonló jelenséget figyelt meg Esztergom–Szentgyörgymezőn LÁZÁR 1998. 50.
[33] MÉRI 1952. 64–65.; SZABÓ J. 1975. 49–56.; MESTERHÁZY 1983. 151–152.; KOVALOVSZKY 1985. 44., KOVALOVSZKY 1986. 62.; LÁZÁR 1998. 50. A kőkemencék kutatástörténeti áttekintése : TAKÁCS 1993. 19–24.
[34] MELIS 1992a. 50.
[35] MELIS 1992b. Kerekegyháza falu feltárása, és Csót falu egyik 13. századra keltezett házának kemencéje
[36] MELIS 1992a. 50–51.; MELIS 2007. 110.

tudtuk kiásni. További három cölöplyukat találtunk a hossztengelyben, kissé ívelt sorban, de arányos elrendezésben. Ezek kettős cölöplyukak voltak, amely úgy tűnt egy nagyobb lyuk mellett egy kisebbel ferdén megtámogatott formát mutatott (*29–31. obj.*), amely az oszlopok esetleges cseréjére is utalhat. Ezek a cölöplyukak fekete kormos, égett széllel jelentkeztek. Mélységük meg sem közelítette a két szélső oszlophely gödreit, csupán 20–35 cm között változtak. A kemencével szemben a ház déli oldalánál, éppen középen két kisebb sekély (20–25 cm) cölöplyuk volt. (*161–162. obj.*) Itt a ház oldala igen meredek és lépcsős kialakítású volt, így itt ajtó, vagyis valamilyen *bejárati szerkezetre* gondoltunk. Ezt tarthatta a két kisebb oszlop/szelemenágas, melyek az itt kiugró gádort tartották.[37]

Kürtő

A kemencével szemben már a mélyítésnél, azaz a hordalékos réteg feletti szürkés–hamus faszenes rétegben agyagos/sáros tégla formájú idomokat figyeltünk meg a padló felett 20–25 cm–re. Rátisztítva egy beomlott kisebb építmény körvonalát tudtuk dokumentálni. Egy részük illeszkedett a ház oldalához, a többi ezt követve négyzet alakban mutatkozott. A jelenség mellett, kissé lejjebb, a ház padkájában faszenes, agyagos négyzet alakú folt jelentkezett. Mely élesen bele volt vájva a kemény padkába, 20 cm magasan 60 cm szélességben, és 40 cm mélyen, kitöltve az agyagos–sáros anyaggal. A meghagyott metszetfalon láthatóvá vált a kürtő felépítménye, melynek halványan középtájon ürege mutatkozott. Kibontva egy nyúlványt találtunk, mely 100 cm x 130 cm méretű volt, és 50 cm magasságig követni tudtuk. A kürtő így a padló felett 20 cm magasan kezdődött, agyag vagy sár téglákból épült, belül 45 cm–es üreggel, mely a házba vezetett, és mintegy kifelé mutatott. A kürtő felső részét 50 cm felett egy újkori bolygatás elvágta. A kürtőből leletanyag nem került elő, egy nagyobb kő volt a nyílásba, a ház felőli oldalán. A padkánál szépen kirajzolódott a ház beásásának vonala illetve a kürtő építésének menete. A kürtő és a kemence között a padló erősen átégett, szürke–vöröses színű volt. Mivel az építmény pont szemben van a kemencével, talán a füst elvezetését segíthette. Talán a kemencéből kiáramló állandó füst égethette meg a padlót. Pontos funkcióját párhuzamok segítségével vizsgálhatjuk.

A kürtős házaknak kiterjedt szakirodalma ismert. Legutóbb Sabján Tibor elemezte az ilyen házak kemencéi és kürtői kapcsolatát.[38] Megkülönböztet a szakirodalom a kemencéhez szorosan kapcsolódó és azzal szemben elhelyezkedő kürtőket. Az előbbire példaként említhető az 1930–as években Ete falu területéről feltárt kürtős ház melyeknek a kemencéjéhez csatlakozott egy *kéményhez* hasonlítható építmény.[39] Előbbiekhez tartoznak azon megfigyelések is, mikor a kemence szájánál, vagy környékén kisebb–nagyobb cölöplyukakat figyelnek meg feltáráskor. A csepeli ház kemencéjénél is megfigyelhettünk egy kisebb cölöplyukat, attól 60 cm–re a ház padkája mellett. Ezeket *szikrafogóként* értelmezték, és szintén a füst elvezetésében lehetett szerepük.[40] A kemencétől távolabb, annak szájával szemben elhelyezkedő „építményt" a „nyél/nyúlvány"vagy „*kürtő*" elnevezéssel említődnek. Mivel minden esetben a kemence szája a szemközti padkába vájt kürtő felé mutat, így felmerült annak lehetősége, hogy a kemencéből kiáramló füstöt kívánták ily módon a házból kivezetni. Megjegyzendő, hogy az általunk feltárt ház kemencéjének a szája szintén a kürtő felé néz. Terei György Kána falu feltárásánál 27 „nyeles" házat tárt fel. Minden esetben a kemence szájával szemben találták meg azokat, árok formájában. Betöltésükben sárga agyagdarabokat találtak.[41] Sabján úgy véli a kürtős házakat igen mélyre kellett ásni ahhoz, hogy a füstelvezetés e módját bele tudják vájni az altalajba.[42] Ennek feloldására lehet példa a csepeli 1. ház kürtője. Mivel nem tudták kemény altalajba vájni, mert a terület igen homokos, laza lehetett, a kiásott házhelybe utólag kellett felépíteni a kürtőt, sár–agyag téglákból. Ezek egy része beomlott a padlóra a ház pusztulásakor, amit feltételezésem szerint egy nagyobb áradás okozhatott. A megmaradt építményt tudtuk dokumentálni.

A kürtő vagy nyél problematikáját az Árpád–kori ház rekonstrukciós munkája nem oldotta meg.[43] Alapként Bencze Zoltán Rákospalota–Újmajor lelőhelyen feltárt nyeles házak szolgáltak. A nyúlványok itt is minden esetben a kemencével szemben jelentkeztek.[44]

Végezetül Sabján átértékelve a nyeles házak problematikáját egy szép rekonstrukciót készí-

[37] Méri 1952. 58.; Takács 1993. 31–32.; Kovalovszky 2001. 86.

[38] Sabján 2005. – további szakirodalommal.

[39] Csalogovits 1935. 1–2.; Miklós–Vizi 1999. 226., 259–260., 24–25. kép.; Miklós–Vizi 2001. 270–272.

[40] Wolf 2001. 136–137.

[41] Terei 2009. 11–12.; Terei 2010. 92.

[42] Sabján 2005. 91.

[43] Bencze–Gyulai–Sabján–Takács 1999.

[44] Bencze 1999.

tett, melynek alapja az Esztergom–zsidódi 2001/2. számú veremház volt.[45] A legújabb tanulmányában már a füstelevezetés, és/vagy szellőztetés problémáját taglalja, összefoglalva a nyeles/kürtős házak eddigi szakirodalmát.[46]

Újszerű megközelítéssel próbálta megoldani a nyeles házak problematikáját Szentgyörgyi Viktor. Elveti a kemence és annak füstjének elvezetésére irányuló feltételezést, és úgy véli a házakból kinyúló mélyedések a szarufák cserejekor keletkeztek.[47] Mivel ezek a nyelek minden esetben a kemence szájával szemben vannak, így a felvetés helyessége kétséges. Nem valószínű, hogy a kemencével szemközti szarufát kellett minden esetben cserélni, a többit pedig elvétve. A megoldás felvetése nem aratott osztatlan sikert.[48]

A ház nyeregtetős szerkezetű, gádoros bejárattal megtoldott, kürtős, agyaggal tapasztott kőkemencés ház, mely az Árpád–korban jellemző, közepes alapterülettel (13 m^2) rendelkezik.

LELETANYAG (14–17. kép)

A ház leletanyaga meglehetősen gazdag: kerámia, munkaeszközök (kaparó, orsókorongok, fenőkő), hajkarika, és sok állatcsont volt a hamus égett laza betöltésben, illetve a padlón.

A ház padlóján:

1. *Fazék peremtöredéke*
A ház padlóján találtuk. A töredék 11 db–ból van összeragasztva. Színe alapvetően szürkésfehér foltosan feketére égve. Kézi korongon formált, után korongolt. Anyaga finom tapintású, elsimított, de a törésfelületben durvaszemcsés agyag, melyben szintén láthatóak a piros színű törmelékszemcsék. A vállrésznél 7–9 mm a falvastagság. Körömmel behúzott kisebb hullámdíszítés látható a nyakon, a peremtől 6,2 cm–re pedig 2 mm vastag vonaldísz látható. A perem kihajló, profilált, enyhén aláhajlik, 1 cm vastag.

Perem h.: 22 cm, perem átm.: 15 cm, M: 6,6 cm. (*15. kép 1.*)

2. *Fazék peremtöredékei*
A ház padlóján találtuk. A töredékek három színben kiégettek, belül rózsaszín, majd szürke, míg kívül barna színű. Anyaguk durvaszemcsés homokos soványítású, piros kőzet törmelék ebben a töredékben is látható. Kézi korongon formált, de igényesen után korongolt, jó minőségű darab. A perem egyszerű kihajló, szögletes, igen vastag, 0,9 cm.

Perem h.: 1,5 / 3 cm. M: 2,3 cm. (*15. kép 4.*)

3. *Fazék aljtöredék*
A ház padlóján találtuk, a vékony homokos betöltésben. A töredék fehérszínű barnára és feketére–foltosra égve, kézi korongon megformálva. Az agyag durvaszemcsés anyaggal soványított, néhány piros kőzet törmelék ebben is fellelhető. A fazék oldalvastagsága itt a fenékrésznél 6 mm, két rétegben átégett, belseje fehér vagy szürke, külső része fekete színű. A fenéktől 4,5 cm magasságban vastag csigavonaldísz látható, majd 1,5 cm után újabb vonaldísz kezdődik. A feneken bélyeg nem látható, körben perem fut körbe, az agyag kitüremkedik. Az edény belseje elsimított.

M: 7,6 cm, Sz: 10,2 cm, fenék átmérője 13 cm lehetett. (*15. kép 5.*)

4. *S–végű hajkarika*
A ház északnyugati sarkában a hordalékos homokos réteg és a szürke–homokos faszenes réteg határán, a padló felett 10 cm–re került elő. A karika 2 mm vastag, kör átmetszetű, ezüstözött bronzhuzalból (?) hajlított. Az S–vég sima, 4 mm széles, a karika nagyméretű, 3,2–3,4 cm átmérőjű, kissé deformált, egyik oldala megnyomva. A huzal vége egyenesre van levágva. A huzalon két ponton kopásnyom látható, közvetlen az S–vég felett és attól kissé távolabb a karika külső ívén. (*17. kép 2.*)

5. *Orsókarika*
12 mm magas, 25 mm átmérőjű, igen nagy lyukú (10 mm) orsókarika. Tégla színű, feltehetően abból csiszolt használati tárgy. A padló feletti hordalékos homokos rétegből. (*17. kép 3.*)

Hamus rétegből:

1. *Fazék peremtöredéke*
Fekete színű, durvaszemcsés homokkal, és apró kavicsokkal soványított, másodlagosan is kiégett töredék. Pereme tagolt, alávágott, vízszintesen kihajló, fedő horonnyal kialakított. Kézi korongon formált, egyenetlen, gyenge minőségű darab. A vállon centiméterenként, egymás mellett bekarcolt vonaldísz látható.

Perem h.: 13,4 cm, perem átm.: 16 cm. M: 4,8 cm. (*14. kép 1.*)

[45] SABJÁN 2005. 89. 3.kép.
[46] SABJÁN 2005.
[47] SZENTGYÖRGYI 2000.; SZENTGYÖRGYI–BUZÁS–ZENTAI 2000.
[48] MOLNÁR 2001. 117–118.; SABJÁN 2005. 84.

2. *Fazék peremtöredéke*
Fekete színű, durvaszemcsés homokkal, és apró kavicsokkal soványított, másodlagosan is kiégett töredék. Pereme tagolt, alávágott, vízszintesen kihajló, fedő horonnyal kialakított. Kézi korongon formált, egyenetlen, gyenge minőségű darab. A vállon szorosan egymás mellett bekarcolt vonaldísz látható.

Perem h.: 6 cm, perem átm.: 15 cm. M: 6,7 cm, v.: 0,6 cm. (*14. kép 2.*)

3. *Fazék peremtöredéke*
Sötétszürke színű, durvaszemcsés homokkal, és apró kavicsokkal soványított, másodlagosan is kiégett töredék. Pereme gömbölyű, vízszintesen kihajló. Kézi korongon formált, egyenetlen, gyenge minőségű darab. A vállon bekarcolt vonaldísz látható.

Perem h.: 6,4 cm, perem átm.: 14 cm. M: 4,7 cm. (*14. kép 3.*)

4. *Fazék peremtöredéke*
Rózsaszínű, kívül vörösesbarnára égett, néhol fekete foltos fazék perem és váll töredéke. Durvaszemcsés homokkal, és apró, néhol igen nagy méretű vörös színű kavicsokkal soványított, másodlagosan is kiégett töredék. Pereme tagolt, alávágott, vízszintesen kihajló, fedőhornyos. Kézi korongon formált, egyenetlen, gyenge minőségű darab. A vállon szorosan egymás mellett 3 mély, bekarcolt vonaldísz látható.

Perem h.: 10,5 cm, perem átm.: 17 cm. M: 7,7 cm. Ltsz.: 2009.41.695. (*14. kép 4.*)

5. *Fazék peremtöredéke*
Fehér színű, szürkére, és barnára kiégett fazék perem és válltöredéke. Durvaszemcsés homokkal, és apró kavicsokkal soványított. Pereme tagolt, vízszintesen kihajló. Kézi korongon formált, után korongolt, elsimított, jó minőségű darab. A vállon szorosan egymás mellett 3 bekarcolt vonaldísz látható.

Perem h.: 14,5 cm, perem átm.: 17,5 cm. M: 6,4 cm. Ltsz.: 2009.41.696. (*14. kép 5.*)

6. *Fazék peremtöredéke*
Fekete színű, szemcsés homokkal soványított, másodlagosan is kiégett töredék. Pereme tagolt, enyhén kihajló. Kézi korongon formált, egyenletes falvastagságú (0,8 cm), után korongolt, elsimított jó minőségű darab. A nyak alatt és a vállon szorosan egymás mellett, bekarcolt vonaldíszek láthatóak.

Perem h.: 11,8 cm, perem átm.: 18 cm. M: 5,5 cm. (*15. kép 3.*)

7. *Fazék aljtöredéke*
A fazék rózsaszín illetve kívül szürkésbarna színűre, két rétegben foltosan kiégett, kézi korongon formált. Az agyag durvaszemcsés anyaggal soványított, meglepően sok a piros színű kőzettörmelék az anyagában. A fazék oldala 9 mm vastag. Az edény fenekén bélyeg (6,1 cm az átmérője) látható, mely kör alakú, benne érdekesen elágazó mintázat.

A fenék 12,7 cm átmérőjű. (*16. kép 1.*)

8. *Cserépbogrács töredéke*
Vörösesbarna színű, kívül feketére égett. Anyaga a törésfelületben egységes szürke színű, fehér meszes, aprószemcsés anyaggal soványított. A töredék díszítetlen.

Perem átm.: 24 cm, perem sz.: 2,5 cm. M: 10,5 cm. (*16. kép 2.*)

9. *Fazék töredéke*
A fazék fehér színű, kívül–belül fekete foltos színűre, három rétegben kiégett. Kézi korongon formált, után korongolt, elsimított, jó minőségű darab. Az agyag durvaszemcsés homokkal soványított. A pereme tagolt, vízszintesen kihajló, kissé alávágott, fedőhornyos. A vállon befésült vonaldísz látható.

A fazék oldala 6 mm vastag. Perem átm.: 16 cm. M: 5,8 cm. (*15. kép 2.*)

Munkaeszközök:

1. *Kaparó*
Kőből formált eszköz, H: 10,3 cm SZ: 3,4–4 cm, széle megkopott, egyik végén kör alakú mélyedéssel, a 3. rétegből. (*17. kép 4.*)

2. *Orsókarika*
Feketés–barna színű, kézi korongolt kerámiából csiszolva, az 5. rétegből. 6 mm magas, 35 mm átmérőjű, 10 mm–es lyukkal.

3. *Orsókarika*
Szürke színű, néhol fekete kormos, rajta vonaldíszítéssel, mely azt az edényt díszíthette, melynek töredékéből kivágták, majd csiszolták. A hamus rétegből.

5 mm magas, 33 mm átmérőjű, 9 mm–es lyukkal.

4. *Vaskés*
Egyélű, domború hátú vaskés. Él hossza 7 cm. (*17. kép 1.*)

2. HÁZ

Méret: A téglalap alaprajzú ház 4 m x 2,8 m–es „gödre" 10–20 cm–re mélyült a sárga kemény altalajba. Alapterülete kb. 11,2 négyzetméter. Sarkai lekerekítettek, a dél–keleti sarka bolygatott.

Tájolás: K–Ny–i oszlopsorral.

Betöltése: humusz egy rétegben.

Az ásatási terület északi részén, a kemence bokortól északra találtuk meg a 2. házat. A jelenkori feltöltés alatt (65 cm) itt is jelentkezett a humuszos réteg (2. réteg, 25 cm vastagságban). Ennek bontásakor már jelentős mennyiségű kevert kerámiaanyag került elő. A réteg alatt azonnal egy kemencét találtunk (*44. obj.*), ez azonban még nem a házban levő kemence volt. A szelvény teljes lemélyítése után a sárga kemény altalajban megtaláltuk a ház beásásának foltját, azaz a ház északi oldalát, és északnyugati sarkát. A beásás mindössze 10–15 cm mély volt. A betöltéséből, és a padlóról 12–13. századi kerámiaanyag, állatcsont, fenőkő, és egy szövőnehezék került elő. A ház északkeleti sarkában, szintén a 2. réteg alján megtaláltuk a *kemencét*. (*71. obj.*) A boltozat indítása 15 cm magasan megfogható volt. Építésekor nem használtak követ, kizárólag agyagtapasztással készült. A sütőfelületét egyszer megújították, mindkét építési fáziskor kerámiaalapozást használtak, így a kemence két korszaka, és a ház használatának ideje jól keltezhető. Hamuzó gödre a ház déli oldala felé mutat. A kemence mellet két cölöplyuk került elő. Egyik a ház szélén, közvetlenül mellette (*104. obj.*) egy 35 cm mély és 30 cm átmérőjű kis beásás volt, másik az északi ház szélen a kemencétől 45 cm–re volt. (*105. obj.*) Ez a cölöplyuk csupán 8 cm mély volt és 15 cm átmérőjű. Talán szikrafogó cölöpeinek beásásai lehettek. A kemencével szemközti ház sarkot egy újkori beásás megbolygatta, így az esetleges kürtőt nem tudtuk megfigyelni.

A *ház tartószerkezetére* három oszlophely utal, melyek a ház középtengelyében K–Nyi irányban húzódtak. (*101., 107., 109. obj.*) A 101.obj a kemence hamuzó–gödrénél volt, kerek formájú, rézsűs oldalú, ennek mélysége a legnagyobb, 50 cm. A középső oszlophely kerek formájú, rézsűs oldalú (*107. obj.*) 32 cm mély, a nyugati szélső (*109. obj.*) ovális formájú, rézsűs oldalú 32 cm mély volt. Mindhárom 30 cm átmérőjű.

A házban volt még három *gödör*, melyek igen sekélyek voltak, leletanyag nem volt bennük. (*108., 110., 106. obj.*)

A ház *padlóját* kemény, jól lesározott sárgás–szürkés színű volt. Rajta jól keltezhető leletanyag került elő.

LELETANYAG

A ház betöltéséből:

1. *Fazék peremtöredéke*
Szürke színű, néhol fekete foltos égett fazék perem és váll töredéke. Durvaszemcsés homokkal soványított, másodlagosan is kiégett töredék. Pereme tagolt, alávágott, vízszintesen kihajló. A vállon egy sorban hosszúkás fogaskerékdísz látható. Kézi korongon formált. A vállon az edény felszíne hullámosra korongolt. Perem h.: 10,7 cm, perem átm.: 15 cm, m: 11 cm. A kemence betöltésében. (*19. kép 2.*)

2. *Cserépbogrács peremtöredéke*
Világos barna színű, szemcsés homokkal soványított cserépbogrács peremtöredéke. Pereme levágott, lyuk nincs rajta.

Perem h.: 5,8 cm, perem átm.: 22,6 cm, m: 2,8 cm, fal v.: 0,5–0,7 cm. (*18. kép 1.*)

3. *Cserépbogrács peremtöredéke*
Barna színű, szemcsés homokkal soványított cserépbogrács peremtöredéke. Pereme levágott, lyuk nincs rajta.

Perem h.: 7,4 cm, perem átm.: 26 cm, m: 4 cm, fal v.: 0,5–0,9 cm. (*18. kép 2.*)

4. *Fazék peremtöredéke*
Szürke színű, homokkal soványított fazék peremtöredéke. Rajta a váll magasságában bekarcolt vonalköteg díszítés látható.

Perem h.: 6 cm, perem átm.: 11,2 cm, m: 5,2 cm, fal v.: 0,6 cm. (*18. kép 3.*)

5. *Fenőkő*
Szürke színű téglalap átmetszetű fenőkő töredéke. Végében bekarcolt jellel. M: 8,2 cm x 2,7 cm x 1,2 cm. (*17. kép 5.*)

6. *Hálónehezék*
Vörös színű, téglából csiszolt hálónehezék. Felszíne egyik oldalán ívesen kikopott.

M: 6,5 cm x 1,8 cm. A lyuk átm.: 1,5 cm. (*17. kép 7.*)

71. OBJEKTUM, KEMENCE

1. *Fazék peremtöredéke*
A kemence (*71. obj.*) betöltéséből. Szürke színű kézi korongon formált, szemcsés homokkal soványított fazék peremtöredéke. Pereme alávágott, oldala hullámosra korongolt.

Perem átm.: 15,8 cm, m: 13,2 cm, fal v.: 0,7 cm. (*19. kép 2.*)

2. *Fazék*
71. objektumból, a ház kemencéjének alsó sütőfelületéből. Kézi korongon formált, vörösesbarna színű, szürke foltos edény, homokkal soványított, pereme vízszintesen kihajló függőlegesen levágott, belső felszínén után korongolás nyomokkal. Díszítetlen.

Perem átm.: 18,6 cm, m: 19,5 cm, fenék átm.: 14,5 cm. (*19. kép 1.*)

3. *Bográcsperemtöredéke*
71. objektumból, a ház kemencéjének alsó sütőfelületéből. Vörös színű, szemcsés homokkal soványított cserépbográcsperemtöredéke. Pereme levágott.

Perem h.: 12,8 cm, perem átm.: 25 cm, m: 6 cm, fal v.:0,5 cm. (*20. kép 1.*)

4. *Fazék peremtöredéke*
A kemence (*71. obj.*) alsó sütőfelületéből. Fehér színű kézi korongon formált, finomszemcsés homokkal soványított fazék peremtöredéke. Pereme felálló, profilált.

Perem átm.: 25 cm, m: 5 cm, fal v.: 0,7 cm. (*20. kép 2.*)

5. *Fazék peremtöredéke*
A kemence (*71. obj.*) alsó sütőfelületéből. Szürke színű kézi korongon formált, szemcsés homokkal soványított fazék peremtöredéke. Pereme felálló, profilált.

Perem átm.: 15,8 cm, m: 6,5 cm, fal v.: 0,4 cm. (*20. kép 3.*)

6. *Fazék peremtöredéke*
A kemence (*71. obj.*) alsó sütőfelületéből. Fehér színű kézi korongon formált, szemcsés homokkal soványított fazék peremtöredéke. Pereme enyhén kihajló, profilált.

Perem átm.: 16 cm, m: 4,8 cm, fal v.: 0,3 cm. (*20. kép 4.*)

7. *Fazék peremtöredéke*
A kemence (*71. obj.*) alsó sütőfelületéből. Vörösesbarna színű kézi korongon formált, szemcsés homokkal soványított fazék peremtöredéke, és válltöredéke. Pereme felálló,profilált. A vállon hármas vonalköteg díszítés van.

Perem átm.: 16,2 cm, m: 8 cm, fal v.: 0,8 cm. (*20. kép 5.*)

8. *Fazék fenéktöredéke*
A kemence (*71. obj.*) felső sütőfelületéből. Vörösesbarna színű kézi korongon formált, durvaszemcsés homokkal soványított fazék fenéktöredéke, rajta kereszt alakú fenékbélyeggel.

Fenék átm.: 8 cm, m: 3,8 cm, v.: 0,5 cm. (*21. kép 1.*)

9. *Fazék peremtöredéke*
A kemence (*71. obj.*) felső sütőfelületéből. Vörösesbarna színű kézi korongon formált, durvaszemcsés homokkal soványított fazék peremtöredéke. A perem felálló, hármas tagolású.

Perem átm.: 15, 8 cm, m: 4,8 cm, fal v.: 0,5 cm. (*21. kép 2.*)

10. *Fazék peremtöredéke*
A kemence (*71. obj.*) felső sütőfelületéből. Szürke színű kézi korongon formált, szemcsés homokkal soványított fazék peremtöredéke. A perem felálló, kissé behúzott.

Perem átm.: 20, 8 cm, m: 4 cm, fal v.: 0,4 cm. (*21. kép 3.*)

11. *Fazék peremtöredéke*
A kemence (*71. obj.*) felső sütőfelületéből. Szürke színű kézi korongon formált, szemcsés homokkal soványított fazék peremtöredéke. A perem felálló,enyhén kihajló.

Perem átm.: 15 cm, m: 24,8 cm, fal v.: 0,4 cm. (*21. kép 4.*)

44. OBJEKTUM, KEMENCE

A 2. ház mellett, annak északi oldala mellett egy kemencét találtunk. Sütőfelülete egy szintben volt a 2. ház padlójával, megfogható volt 15 cm magasságig a felmenő boltozat indítása. Délnyugati irányba hamuzó gödre volt, sütőfelület alatt kerámiaalapozást találtunk. A kemence nem egyidős a 2. házzal, ahhoz túl közel helyezkedett el, korát a sütőfelület alatt talált füles kis fazék, illetve a betöltésében talált grafitos import osztrák fazék peremtöredéke a 13. század 2. felére keltezi. A kemence mellett újkori gödör bolygatta meg a talajt.

LELETANYAG

A kemence sütőfelülete alól:

1. *Fazék*
Vörösesbarna színű, fekete foltosra utólag átégett, szalagfüllel, mely 2,8 cm széles, ovális átmetszetű, szemben kiöntőcsőrrel, kézi korongon megformált edény. Oldalán egyenletes sorközzel mélyen és széles vájattal bekarcolt vonaldísz látható. Pereme tagolt, és felálló, enyhén kihajló. Fenekén két egymáson eltolt kereszt bélyeg van.

M: 17,6 cm, perem átm.:12 cm, fal v.: 0,4–0,5 cm, fal átm.: 10 cm. (*22. kép 4–5.*)

2. *Gyöngy*
Szürke színű kőből csiszolt gyöngyszem. Felszínén vonaldísz fut körbe, néhol apró vágásokkal megkarcolva.

M: 1,8 cm x 1,5 cm, lyuk átm.: 1 cm. (*17. kép 6.*)

37. OBJEKTUM, KEMENCE

A kemence omladéka vörös foltként jelentkezett a humuszrétegben. Kibontva egy kemence sütőfelületét találtuk meg. Alapozásában egy vaskés, egy hevedercsat, egy orsókorong és egy fazék alakú bográcsperemtöredékét találtuk.

LELETANYAG

1. *Fazék alakú bográcsperemtöredéke*
Sárgásfehér színű, néhol szürke foltosra égett peremtöredék. Durvaszemcsés homokkal soványított. Pereme tagolt, alávágott, vízszintesen kihajló, rajta 1 cm átmérőjű lyukkal. Kézi korongon formált, egyenetlen, de jó minőségű darab.

Ph.: 4 cm, Pátm.: 18 cm, M: 3 cm. (*22. kép 1.*)

2. *Hevedercsat*
Trapéz alakú hevedercsat. Lapos téglalap átmetszetű.

M: 5,5 x 3,4 cm, a csat pecek 5 cm hosszú. (*22. kép 2.*)

3. *Vaskés*
Egyenes hátú, egyelő vaskés. Nyéltüskéje 3 cm hosszú.

H: 12 cm, sz: 10–12 cm. (*22. kép 3.*)

89. OBJEKTUM, KEMENCE

A jelenkori felszíntől 30 cm–re, a 20 cm–es humusz alatt már látszott a kemence foltja. A kemence tetején egy sárgásfehér színű, szürkére égett csigavonal díszes fazék töredéke volt. Az agyagtapasztással készült kemence boltozata beroskadt, felmenő indítása 25 cm magasan dokumentálható volt. A sütőfelületet elbontva kerámia alapozást találtunk, melyből egy 12–13. századra keltezhető cserépbográcsot lehetett összeállítani. A kemence mellett egy árok húzódott, mely a Csepel falu utolsó fázisához tartozott, keleti szakaszában két 16. századi ezüst denárt találtunk. A kemencéhez tartozó egyéb objektumot nem tudtunk dokumentálni, körülötte és alatta igen laza futóhomok volt.

LELETANYAG

1. *Cserépbogrács*
Üst alakú cserépbogrács, szemcsés homokkal soványított, kézi korongolt, zsíros tapintású, világosbarna, fekete foltos. Utólagos elszíneződését a sütőfelület alatti használata adta., peremében 2–2 lyukkal.

M: 20 cm, perem átmérő: 35 cm. Ltsz.: 2009.41.1573. (*13. kép 5.*)

2. OBJEKTUM, KEMENCE

A pillér alap bontásakor a 20–40 cm vastag jelenkori feltöltési réteg lebontása után, megjelent a humuszos kötött réteg, alatta igen laza homokot találtunk. A pilléralap északnyugati sarkában a humusz alatt, részben annak alsó részében vörös foltként jelentkezett a kemence, sütőfelülete alatt két edény összetört darabjait találtuk meg. A sütőfelület alatt ugyan úgy, mint a 89. objektumnál, itt is csak igen laza homok volt. A mérete 100 x 115 cm volt. A kemence előtt, attól keleti irányban kisebb hamus gödör volt, további kerámiaanyaggal. A kemence környezetét megkutatva egyéb, a korszakra jellemző objektum nem került elő, csupán egy jelenkori szemétgödör. Háznak nyomát nem találtuk. A kerámiaanyag alapján a kemence a 12–13. századra keltezhető, az általunk megkutatott település legnyugatabbra eső objektuma volt.

LELETANYAG

1. *Fazék töredéke*
A töredék sárgásfehér színű, barnára és feketére–foltosra égve, kézi korongon megformálva. Az agyag szemcsés homokkal soványított, néhány fekete kőzet törmelék ebben is fellelhető. Pereme tagolt felálló. A vállon hullámvonal fut körbe, alatta csigavonal indul 1,5–2 cm –es sorközzel végig az edény oldalán. Az edény belseje elsimított. Fenékrész hiányzik.

M: 15,5 cm, perem átm.: 22 cm. Ltsz.: 2009.41.575. (*24. kép 1.*)

2. *Fazék töredéke*
Az edény barna színű, szürke foltosra kiégve. Kézi korongon megformált. Az agyag szemcsés, csillámos homokkal soványított. Fala szendvicsszerűen kiégett, belül szürke színű. A fazék oldalvastagsága 0,6–0,8 mm. Pereme tagolt, kihajló, fedőhornyos, nyaka nagyon rövid. Oldalán 2,5 cm–es vonalközzel sekély vonaldísz fut körbe.

Perem átm.: 16 cm, M: 16 cm. Fenékrész hiányzik. Ltsz.: 2009.41.576. (*24. kép 2.*)

3. *Fazék peremtöredéke*
Szürke színű, néhol fekete foltos égett fazék perem töredéke. Durvaszemcsés homokkal, és valamilyen fehér, talán meszes anyaggal soványított, másodlagosan is kiégett töredék. Felszíne kopik, alóla rózsaszín felület jelentkezik. Pereme tagolt, vízszintesen kihajló, fedőhornyos. A vállon hármas vonalköteg díszíti. Kézi korongon formált.

Perem h.: 11.2 cm, perem átm.: 15 cm, m: 8,6 cm. Ltsz.: 2009.41.578. (*24. kép 3.*)

4. *Fazék oldaltöredéke*
Piszkosfehér színű, néhol fekete foltos, égett fazék oldaltöredéke. Durvaszemcsés homokkal, csillámmal soványított, másodlagosan is kiégett töredék. Két sorban hármas hullámvonalköteg díszíti. Kézi korongon formált.

V.: 0,5–0,7 cm, m: 7,5 x 6 cm. Ltsz.: 2009.41.580. (*24. kép 4.*)

3. *Cserépbogrács peremtöredéke*
Barna színű, néhol fekete foltos égett, törésfelületében egységes szürke színű töredéke. Szemcsés homokkal soványított töredék. Pereme vízszintes 2,5 cm széles.

Perem h.: 13,5 cm, perem átm.: 22 cm, m: 7,5 cm. Ltsz.: 2009.41.581. (*24. kép 5.*)

56. objektum, szemétgödör

Az *1. ház* nyugati szélén, attól 30–40 cm–re egy kerek gödröt bontottunk ki, melynek betöltésében két edény darabjai voltak. A gödör igen sekély volt, betöltése laza, homokos. A leletanyag a most közölt falurészletet időben lezáró objektumának tekinthető. Már megjelenik a vörös festett fehér kerámia, mely ennek a típusnak korai képviselője lehet. A másik edény ugyanis még a budai fehér kerámia egyik korai fazéktípusa, enyhén szürkés színével, és durvaszemcsés sovanyításával.

1. *Kancsó töredéke*
Szürkés–fehér színű, vörös festett néhol fekete foltos égett, kézi korongon formált, durvaszemcsés homokkal sovanyított, pereme felálló, enyhén kihajló tagolt.

Perem átm.: 19,5 cm, m: 17,5 cm, fal v.: 0,3 cm. (*23. kép 3.*)

2. *Fazék töredéke*
Fehér színű, feketére égett kézi korongon formált, szemcsés homokkal sovanyított, pereme felálló, tagolt. A vállon mélyen bekarcolt hármas vonaldísz látható. A kiöntőcsőrrel szembeni szalagfül 2,5 cm széles, kissé háromszög átmetszetű.

Perem átm.: 14,8 cm, m: 10,4 cm, fal v.: 0,3 cm. (*23. kép 3.*)

A 2015. ÉVI FELTÁRÁS EREDMÉNYEI (ELŐZETES KÖZLEMÉNY) [49]

2015 nyarán újabb munkálatok kezdődtek meg a Szabadkikötő Kereskedelmi medencéjében, melynek következtében a 11. századi temető keleti szélétől északkeleti irányban egy, az Árpád–korra keltezhető, három házból, szabadon álló kemencéből, hat gödörből, illetve öt árokszakaszból álló településrészlet került elő. Sajnos a rakodó eme részén csupán egy kisebb területet állt módunkban feltárni, így a falu kiterjedését pontosan nem tudtuk vizsgálni, ám a leletanyag segítségével a házak 12–13. századra történő keltezése így is lehetséges volt.

A három eltérő tájolású, félig földbe mélyített Árpád–kori ház jellege hasonló volt: az átlagosan 3,5–4 m oldalhosszúságú, közel szabályos négyszög alaprajzú objektumokban tapasztott, illetve kővel kirakott kemence került elő a sarkokban. Az *1. ház* (SE–90) északnyugati sarkában két egymás melletti kemencét tártunk fel, melyeket valószínűsíthetően nem egy időben használtak, hanem a későbbit az előbbi felhagyása után létesítették. Mindkét kemencének keményre égett sütőfelülete volt, melyek alól kevés kerámiatöredék került elő. Az objektumban három oszlophelyet figyeltünk meg, egyik a ház oldalának felezéspontjában, míg a másik kettő két átellenes sarokban került kialakításra. A házban kevés állatcsont mellett kis mennyiségű fehér kerámiát találtunk.

[49] Horváth Viktória ismertetése. A kerámia– és fémanyag jelenleg restaurálás alatt van, pontosabb értékelés csak a leletanyag teljes feldolgozása után adható. Szigeti–Horváth–Terei 2017. 118-125.

A *2. ház* (SE–93) az előzőtől déli irányban helyezkedett el, északnyugati sarkában egy kővel kirakott kemence került elő. A kemence szája keleti irányba nézett, mellette egy oszlophelyet is találtunk. A ház délkeleti sarkában egy kb. 150 cm hosszú, ún. nyél helyezkedett el, melynek bontása során égett, fekete foltok jelentkeztek. A házból kevés kerámia–, fém– illetve állatcsont anyag került elő, a kemencéből egy rózsaszínűre égett bográcstöredék emelhető ki.

A ház déli oldalához közel, egy arra merőlegesen futó árok mintegy méteres szakaszát tudtuk dokumentálni, amelyből nagy mennyiségű kerámiatöredék került elő. Az anyag jelentős része 12. századi vastag falú, alávágott peremű, csillámos–grafitos anyagú töredék, de néhány fehér kerámiát illetve két bográcstöredéket is találtunk. A fémek közül egy apró, 5 cm hosszúságú nyéltüskés késpenge említhető meg.

A két házat egy sekély árok választotta el, mely 25 m hosszan folytatódott DK–i irányba. Az alaprajzon jól látható, hogy a telepobjektumokat különböző szélességű árkok választották el, melyeket mind a vízelvezetéshez, mind pedig esetlegesen az állattartáshoz is lehet kötni.

A fenti objektumoktól távolabb helyezkedett el a *3. ház* (SE–102), melyben több érdekességet is sikerült megfigyelni. A már foltjában is sötét, majdnem fekete színben jelentkező ház betöltése is paticsos, hamus, faszenes volt. A ház ÉK–i sarkában egy beomlott kemence maradványai kerültek elő, melynek nyugati és déli oldalán 3–3 kősor maradt meg, szája déli irányban nézett, itt fekete faszenes folt jelentkezett. A ház északi oldalának felezéspontjában feltehetően szintén egy kemencét építettek, ám azt nem fejezték be, sütőfelülettel nem rendelkezett. Körülötte elszórtan kövek feküdtek.

4 oszlophely került elő a nyugati, déli és keleti oldal felezéspontjában, illetve a ház közepén, melyek alapján a felépítmény is rekonstruálható.

A bontás során, északnyugati oldalon egy kb. 1,5 x 1,5 méter területű paticsos tapasztás jelentkezett omladék formájában. A nagy mennyiségű, tenyérnyi lesimított tapasztás darabokból álló betöltés a ház szélénél közel 40 cm vastag volt, a ház belseje felé a réteg vékonyodott. Megfigyeltük, hogy nem közvetlenül a padlón feküdt, hanem egy sárga, agyagos feltehetőn pusztulási rétegen. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a jelenség ház pusztulásához köthető falbeomlás lehet.

A házból igen gazdag leletanyag került elő, legnagyobb számban kerámiatöredékeket találtunk. Anyagukban többféle típust lehetett elkülöníteni: fehér, rossz megtartású grafitos–csillámos, illetve egy szürkés–rózsaszínűre égett, apró kavicsos soványítással készült típust.

Az edénytípusok közül több, vörös színűre égett bográcsok töredéke került elő. A fazekak oldaltöredékei alapján számos díszítésmódot lehet elkülöníteni, legáltalánosabbnak mondható a hullámvonal illetve a vonalköteg használata. Egyetlen edény alján látható fenékbélyeg: egy négyzet alakú kereten belül csillag formájú alakzat. Egy sárgás színűre égett töredéken kevés, vörös festéknyom is látható.

Az edényeken kívül négy orsókarika is előkerült három a ház betöltéséből, egy a kemence omladéka közül. A karikák mindegyike különböző anyagú, az egyiket fogaskerék–mintával díszített darabból vágták ki. A házból számos vastárgyat, többségében szerszámot sikerült megmenteni [kések, sarló, csipesz (?), ár (?)], de előkerült két patkó illetve egy vaskapocs is. Az állatcsont jelentős mennyiségű, amelyből megemlíthető egy megmunkált, átfúrt csontvég.

A vaseszközök, az orsókarikák, illetve a megmunkált csontvég együttesen utalhatnak egy műhely meglétére vagy közelségére. Több jelenség utal tűzvészre, az azonban kérdéses, hogy a ház égett le, vagy esetleg a felhagyása után a gödröt egy másik leégett omladékkal töltötték be.

Fontos megemlíteni azt az árokszakaszt, mely a *3. ház* mellett, attól DK–i irányban helyezkedett el (SE–105), mivel innen származik a lelőhely egyik legkorábbi kerámialelete, egy belső peremdíszes fazéktöredék (hullámvonallal), mely díszítésmód használata a 10–11. században is meglévő, de a 9. századi hagyományokra utal.[50]

KERÁMIAANYAG ELEMZÉSE

A lelőhelyen feltárt házak és objektumok kerámiaanyaga több korszakra bontható. A legkorábbi, azaz a 10–11. századra keltezhető a 2008–ban feltárt kemencebokor sárga márgás rétege alól előkerült leletanyag, és a 2015. évi feltáráskor előkerült árokszakasz belső peremdíszes töredéke. A töredékek kézi korongon készült, kisebb–nagyobb fazekak oldal és peremtöredékei. Vörös, fekete és világosbarna színűek, anyaguk többnyire szemcsés, vagy finom szemcsés homokkal, illetve grafittal soványított. Az egyszerű kihajló peremek, és a hullámvonalköteg díszítés csupán ezekből a kemencékből, azok sütőfelületének alapozásából, illetve betöltéséből előkerült kerámiákra jellemző. A kerámia anyag a 10–11. századi edényművesség

[50] WOLF 2008. 22.

jegyeit hordozza,[51]és igen nagy hasonlóságot mutat az ugyanitt 2015–ben feltárt 10–11. századi temető kerámiaanyagával.[52] (*12–13. kép*)

A telep következő korszakát az 1. ház, és két kemence, illetve a 2015–ben feltárt teleprészlet objektumainak kerámiaanyaga keltezi a 12–13. századra. Ezekben az objektumokban kibontott kerámiaanyag alapvetően három csoportra osztható. Első csoportba a világos színűre kiégett kerámiák fazekai tartoznak. Második csoportba a fekete anyagú fazekak sorolhatóak, míg a harmadik csoportot a cserépbográcsok alkotják, változó peremkiképzéssel, de igen hasonló anyagból formálva.

A világos színű kerámiák még nem a budai–csoport tiszta vasmentes anyagából formált edényei. Színük sárgásfehér, szürkésfehér, illetve rózsaszínű. Jellemző a durvaszemcsés homokkal soványítás, és a viszonylag vastag fal. Peremük tagolt, alávágott, vízszintesen kihajló, fedőhornyos. Díszítésükre jellemző a vonal, vonalköteg, a fenékrész felé a csigavonal egyenetlen sorközzel, és inkább sűrűbben. Egyik töredéken körömbenyomkodás van a vállon. Peremátmérőjük 15–18 cm–ig változik. A rózsaszínű töredékek mindig igen durvaszemcsés kaviccsal, és piros anyaggal (tört tégla ?) soványítottak, gyenge minőségben korongoltak, rossz megtartásúak. Jellemzően változatos színösszetételben, törésfelületükön láthatóan rétegesen rosszul kiégetve. (*14–16. kép, 19. kép 1., 24. kép*)

Második csoportba a fekete színű gyenge minőségű, igen durva szemcsés homokkal és piros színű kaviccsal, vagy téglatörmelékkel soványított fazekak tartoznak. A kerámiaanyag közel egyharmadát ezek a gyengébb minőségű fazekak adják. Mind mélyen bekarcolt csigavonalakkal díszített sűrűn, és egyenetlen sorközzel.

Harmadik, és külön csoportot alkotnak a cserépbográcsok. A ház hamus rétegéből egy bográcsnagyobb darabját lehetett összeállítani. Minden esetben barna színűek, szemcsés, fehéres színű anyaggal soványítottak, jó megtartásúak.

Az edénytípus megjelenését Takács Miklós már a 10. századra keltezi, majd tömeges elterjedését a 12–13. századra datálja. Wolf Mária cáfolja a bográcsok 10. századi meglétét, egyelőre az egyetlen hitelesen 10. századra keltezhető borsodi telepen sem került elő ilyen edénytípus. A korszakhoz keltezhető temetők anyagából ugyancsak hiányoznak a bográcsok, melyre ellenérvként azt hozza fel a kutatás, hogy temetéskor a háztartás kisebb edényeiből választanak, azaz a kisfazekak, tálak, bordásnyakú edényekbe helyezik az étel–ital mellékletet.[53] A csepeli telep korai objektumaiban, azaz a 10–11. század kemencebokorban nem kerület elő bográcstöredék, és hiányzik a teleprészlethez korban megfelelő temető sírjaiból is.

Az *1. ház* kerámiaanyagának értékelésénél párhuzamként elsősorban a pest környéki falvak, és Buda anyagát vettük alapul. Már Irásné Melis Katalin felhívta a figyelmet, a kerámiaanyag földrajzi tájegység szerinti kutatásának fontosságára.[54] A Csepel faluval párhuzamba állítható lelőhelyek a 90–es években az M0 körgyűrű kiépítése előtt kerültek elő, feltárásukat és publikálásukat Irásné Melis Katalin végezte el.[55] A lelőhelyek a Csepel–szigeten Szigetszentmiklós határában és Soroksár mellett kerültek elő, ahol a hajdani Kerekegyháza falu egy részét sikerült feltárnia.[56] Irásné Melis Katalin kiemeli, hogy a Pest körüli falvak kerámiaanyagának, más tájegységektől eltérő, sajátos tulajdonságai figyelhetőek meg.[57] Ilyen a háziipari kerámia nagy arányát, köztük a gyenge minőségű fekete, szürke anyagú edények, mely a csepeli telepen is nagy arányban előkerültek.[58] A Csepel faluban feltárt 1. ház anyagában még a sárgás vagy szürkésfehér kerámia jelenik meg, fazekak formájában, hiányzik a tál és palack. Hiányzik a fogaskerékdísz, és a hullámvonalköteg. A fazekak csupán fele után–korongolt, jobb minőségű darab. A házat a kerámiaanyag, és kemence típusa alapján 12. századra keltezzük. A keltezést pontositani a betöltésben (a padló feletti homokos rétegben) talált ezüsthuzalból formált S–végű hajkarika nem tudja. A legujabb kutatások szerint az S–végű hajkarikákat csak mikrorégionális szinten érdemes vizsgálni, és a kialakult kronológiát helyben érdemes, az adott temetőre vonatkoztatóan használni.[59] Ez az elemzés az adott régióban még nem készült el, csupán Kána falu temetőjének karikaék-

[51] Hörlligl 1930.; Parádi 1959.; Wolf 2001.; Wolf 2003.; Wolf 2013. – további szakirodalommal.

[52] A temetőben 20 sírban volt edény, azaz étel–ital melléklet. Az edények kisfazekak különböző formáit mutatják, színük változatos (sárgás, barna, vörös, fekete), fenekükön bélyeggel, vállukon, oldalukon vonal, hullámvonal, vonal–, és hullámvonal köteg díszítéssel. Szigeti 2017 (megjelenés alatt). Az edények tartalmának archaeobotanikai vizsgálátát Gyulai Ferencnek ezúttal is köszönjük.

[53] Takács 1986.; Takács 1996.; Takács 2012. Legutóbb Wolf 2013. – kimerítő szakirodalmi utalással.

[54] Melis 1992. 44. 7.jp.

[55] Melis 1992.; Melis 2007.

[56] Melis 1992. 41–71.; Melis 1992. 71–175.

[57] Melis 1992. 44. 7.lábjegyzet.

[58] Melis 1992. 45–47.

[59] Gáll 2013. 643., 653.; Gáll 2016. 87–89.; Vargha 2015. 34–40.

szereit elemezték.[60] A fehér kerámiákkal először az 1930–as években Höllrigl József foglalkozott.[61] Az 50–60–as években Holl Imre elemzi készítési technikájukat, és anyaguk alapján csoportosítja az Árpád–kori kerámiákat.[62] Ugyanekkor Parádi Nándor korszakonként alapos vizsgálat után fejti ki a kézi korongon készült edényeken látható készítés technikai nyomokat, és a díszítéseket.[63] A budai vár feltárásai szaporították az ismeretek a fehér kerámiákról.[64] Igen fontos párhuzama a Csepel falunak Terei Gyögy által feltárt Kána falu is.[65] Újabban Simonyi Erika, és Rácz Tibor foglalkozott a fehér kerámiák problematikájával. Simonyi Erika az Észak–kelet Magyarországon feltárt telepek anyagát, míg Rácz Tibor az M0 keleti szektorán előkerült Árpád–kori objektumok kerámiaanyagát vizsgálta.[66] Szilágyi Veronikával együttműködve anyagvizsgálatokkal kísérelték meg további alcsoportokra bontani a fehér kerámiákat.[67] Simonyi Erika által északkelet–magyarországi lelőhelyeken elkülönített ún „bézs–csoportot". Az archeometriai vizsgálatok kimutatták, hogy az említett csoport elkülönül anyagában a „budai–csoport" nagy tisztaságú kerámiáitól. A „bézs csoport" edényeinek anyagát helyben bányászhatták, ügyelve arra, hogy nagy tisztaságú, vasmentes rétegből nyerjék az agyagot. Ezt feljavítva homokos üledéket kevernek hozzá, de a végeredmény nem azonos minőségű agyagot produkált, ezért sikerült a késztermék sárgás, rózsaszínes árnyalatúra. A kerámiaanyag korát a 12–13. században határozza meg.[68]

A falu következő korszakát (13. század) a *2. ház*, a kemencebokor felső rétegeiben, azaz a részben a humuszból előkerült kemencék, illetve az ásatási területen talált egyéb objektumok, gödrök és kemencék anyaga képviseli. A fehér kerámia élénk fehér színű, azaz a budai fehér változata is megjelenik már a ház, és objektumok anyagában. Változatosabb az edények formakincse, megjelenik a füles bögre, korsó. A díszítés ugyanakkor már csak a körbefutó csigavonal, hullámvonal és a fogaskerékdísz. Az edények továbbra is kézi korongon formáltak. A minőségük a feltűnően gyenge, aszimmetrikustól, a szinte gyorskorongon elérhető kidolgozottságig terjed. Előbbi a fehér kerámiákra jobban jellemző. Eltűnik a fekete durvaszemcsés kerámia. Egyre több a cserépbogrács, és megjelenik a fazék alakú bogrács. Leírta ezt az edénytípust Irásné Melis Katalin a Pest környéki falvak közlésekor, Takács Miklós[69] és Rácz Tibor az üllői lelőhelyen.[70] Az általunk talált töredék fehér színű, peremének széle szürkére égett, durva szemcsés, apró kaviccsal soványított agyagból formált. Irásné Melis Katalin az edénytípust a 12. század végénél korábbra keltezi, az Üllő 7. lelőhelyet azonban a 13. századra keltezi Rácz.[71] Takács Miklós a 12–13. század fordulójára, a 13. század elejére keltezi az edénytípust.[72]

A 2. ház kemencéjének sütőfelülete alatt, illetve a betöltésében talált tipikus 13. századi kettős peremtagolású fazék, és egy zömök, tagolt kihajló peremű fazék alapján a ház a 13. századra keletezhető. Legközelebbi párhuzamát a Duna túlsó partján feltárt Kána falu kerámiaanyagában találhatjuk meg.[73] A kemence omladékán talált kerámiatöredék pontos megfelelője a Kána falu 1744. sz. gödréből került elő.[74] (*20–21. kép*)

Igen hasonló fazéktípusok voltak a 2. objektum, azaz egy házhoz nem köthető kemence sütőfelületének alapozásában, illetve hamus előterének gödrében. A laza homokra alapozott kemence környezetét megkutattuk, de egyéb objektum, vagy házra utaló jelenség nem került elő. A kerámiaedények tipikus 13. századi formát mutatnak, az igen széles szájú fazék vállán a csigavonal indításaként hullámvonaldíszt láthatunk. Az edények színe sárgásfehér, és vörösesbarna, anyaguk szemcsés homokos sovanyítású. (*24. kép*)

Ettől a kemencétől nem messze egy szintén házhoz nem tartozó „szabadon álló" kemencét bontottunk ki. Sütőfelületét egy összetört cserépbográccsal alapozták. (*13. kép 5.*)

Különleges kerámiaanyag került elő az 56. objektumból. A gödör az 1. ház nyugati oldala mellett a laza homokos rétegben volt. Két edény összetört darabjai voltak a szemétgödörben. Mind a két edény fehéres anyagú, egyik narancssárga festett, inkább sárgásfehér színű kancsó, bordás tagolású peremmel, másik fehér színű kívül feketére égett, kettős tagolású peremmel, hosszúkás, nyúlánk formájú fazék. A két edény formai jegyei pontosan beleilleszkedik a budai palota 13. száza-

60 Vargha 2015. 34–36.
61 Höllrigl 1930.
62 Holl 1956.; Holl 1963.
63 Parádi 1959.
64 Bencze 1998.; Tóth 2004.
65 Terei 2010.
66 Szilágyi–Gál–Rácz–Sajó–Simonyi 2010. 158–159.; Simonyi 2012.
67 Szilágyi–Gál–Rácz–Sajó–Simonyi 2010.; Simonyi 2012.
68 Simonyi 2012. 330–331.
69 Takács 1986.95.
70 Melis 1992. 44.; Takács 1986. 33., Taf. 6.1–2.; Szilágyi–Gál–Rácz–Sajó–Simonyi 2010. 159.
71 Melis 1992. 44.
72 Takács 1986. 95.
73 Terei–Vargha 2013. 151–152.
74 Terei–Vargha 2013. 163., 3.kép 2.

di edénytípusai közé.[75] A kancsó festett mintája ugyan a 14. század felé mutat, de a korábbi fazéktípus, és a halvány festés, inkább a 13. század felé tolhatja a keltezést.[76] (*23. kép 3–4.*) Ehhez a korszakhoz köthető, azaz már megjelenik a budai fehér kerámia a 44. obj. (kemence) sütőfelületén alapozásában, és a 2. ház kemencéjének felső, azaz a megújított sütőfelülete alól. (*20–21. kép*)

Árpád–kori vésett díszű tál[77] *(18. kép 4.)*

Az 1. háztól 5 m–re nyugatra, a ház padlójának szintjében, egy gödörből (*134. obj.*) került elő a szárnyas kalapos alakot ábrázoló vésett díszű tál. A folt jelentkezési szintje és az altalaj között 15–20 cm betöltés volt, benne 12–13. századra keltezhető kerámiaanyaggal. A tárgy jó megtartású, de széle be volt hajlítva, és a bekarcolt dísz kis részletét lehetett csak kivenni rajta. Eredetileg a tál belseje volt díszítve, mely jelenleg kifordítva a domború oldalon látható. A tálat körbevághatták, majd széleit bepödörték.

Leírás

A tál töredékén egy balra néző kalapot viselő férfi mellképe látható. Vállán sávos köpeny és szárnyak vannak.[78] Az arc kidolgozása igen sematikus, szeme talán lehunyva, az orr kicsiny, a száj csupán jelezve, szemöldöke ívelt. Álla kerek, hangsúlyos, kalapja keskeny karimájú. A jelenlegi sérült, levágott tálperemen másik három szárnyas alak köpenyének alsó része látható. Más tálakkal ellentétben, ahol szárnyas alak látható, itt nincs ábrázolva a haj. Az eddig talált hasonló szárnyas alakos tálakon a köpenyt hármas kötegben elhelyezkedő párhuzamos vonalak díszítik, két oldalt kettő–kettő. Középen a nyaktól kiindulva, pedig két párhuzamos vonal látható, mely az egész motívum, és alak középtengelye is egyben. M: átmérő: 15 cm, vastagsága: 0,05 cm. A tál anyaga vörösréz, anyagvizsgálata folyamatban van. Rajta másodlagos kalapálás nyomai vannak, melyek a „kifordításakor" keletkezhettek. A tál középpontjában látható egy kis mélyedés, amely a középkori megmunkálási technika egyik jellemző nyoma. A tálakat nyomópadon formálták, majd kalapálták, díszítették, végül körbevágták. A díszítést vésték, vagy bekarcolták, bonyolultabb mintáknál körzővel előrajzolták a díszítendő mezőket.[79]

Az első magyarországi Árpád–kori fémtálat Rómer Flóris közölte.[80] Majd 1938–ban Szabó Kálmán közöl újabb leleteket.[81] Az 1960–90–as években mind a hazai mind a nemzetközi kutatás kimerítően foglalkozik a tárgytípussal. Kovács Éva 1961–ben közli a magyarországi fémtálakat,[82] Biczó Piroska a bátmonostori lelet közlésével fejti ki gondolatait,[83] nemzetközi vonatkozásban kiemelkedik J. Weitzmann–Fiedler 1956–1957–es és 1981–ben megjelent összefoglalása a tálakról.[84] Legutóbbi részletes elemzés Szatmári Imre tollából olvasható.[85]

A szakirodalom részletesen taglalja a tálakon látható vésett díszítések értelmezését. Többségük az antik mitológiára, a Bibliára és a legendákra vezeti vissza azok eredetét. Szatmári felhívja a figyelmet arra, hogy a magyarországi tálakon már igen stilizált formában jelenítik meg az eredeti, feltehetően másolt európai tálak bibliai témájú ábrái. Így kétséges azok vallási mondanivalója különösen, ha figyelembe vesszük, hogy azokat falusi környezetben, házakban és azok környékéről kerültek elő.[86]

A tálak műhelykörzeteként Magdeburg–Braunschweig–Goslar térségét feltételezik, mely a Harz–hegység érclelőhelyeire támaszkodott. A korábban Hanza tálaknak is nevezték a tárgyakat, és a Hanza–régiót tartották készítési helyként, de mostanra úgy véli a kutatás, hogy ez a vidék csak közvetítő kereskedelmet lebonyolító terület volt keleti irányban, és a Balti–tenger partján. A magyarországi darabok a Dunán, mint kereskedelmi útvonalon érkezhettek a Kárpát–medencébe, illetve helyi készítményeknek is tartják azokat.[87]

A tálakat díszítettségük alapján három alcsoportba sorolják. Elsőként a figurális és feliratos díszítésű tálak csoportját, ahol a mintát az antik mitológiából vett jelenetek, keresztény témák, és megszemélyesített fogalmak (erények, bűnök, stb.) adják, összefoglalóan Superbia– vagy Humi-

[75] Holl 1963. 339–340., 56. kép 1., 68. kép 4.

[76] A két edény anyagvizsgálatát jelenleg Szilágyi Veronika végzi.

[77] Szigeti 2015. 69–70.; ltsz.: 2009.41.1592.

[78] A szakirodalom szerint a szárnyas alak Triptolémusz (Demeter) vagy Mercurius, akit kalapban földművesként ábrázolnak. Antik hagyományokra vezethető vissza az ábrázolás, és annak értelmezése. Kovács 1961. 5–6., Legutóbbi összefoglalásuk Biczó 1992.; Rosta–Székely 2010. „Az ógörög mitoszban Keleosnak, Eleuzisz királyának Metaneirától született fia, Déméter kedvence, a földmívelés és kultúra terjesztője és az eleuziszi misztériumok hőse." Pallas Nagy Lexikona, *Triptolemusz* címszó alatt.

[79] Méri 1954.

[80] Rómer 1869.

[81] Szabó 1938.

[82] Kovács 1960.; Kovács 1961.

[83] Biczó 1992.

[84] Wietzmann–Fiedler 1956–1957.; Wietzmann–Fiedler 1981.

[85] Szatmári 2014.

[86] Szatmári 2014. 181–182.

[87] Hatházi 2004. 99., 5.térkép

litas tálakként is nevezhetőek. Külön csoportot alkotnak azok a tálak, melyek mondanivalója az első csoportéval azonos, de a figurális ábrázolás leegyszerűsített, a feliratok elnagyoltak. A magyarországi tálak, és a szárnyas kalapos alakkal díszített tálak kivétel nélkül ebbe a csoportba tartoznak (humilitas tálak: Hajós,[88] Lórév–Ercsi Duna–szakaszból,[89] Eger környékéről, Esztergomból,[90] Budapestről,[91] Bátmonostorról,[92]és Budaörs–Kamaraerdőből,[93] Öcsöd,[94] Gerlamonostora,[95] Endrőd Kápolna–halom,[96] Orosháza, Bónum faluhely,[97] Szárnyas–kalapos tálak: Hadtörténeti Múzeum udvarán[98], illetve a pusztavasadi (Vasad),[99] Alpári (Tiszaalpár),[100] aranyegyházi[101] és dombovári,[102] és csongrád–megyei, Gyula–Fövenyes[103]). Harmadik csoportja a tálaknak, a geometrikus, ornamentális, felirat nélküli tálak csoportja.

A csepeli tál területileg is beilleszthető a többi tál sorába, legközelebbi párhuzama az aranyegyházi, a Csongrád–megyei és a Hadtörténeti Múzeum udvarán talált tál. A szárnyas alak mindkét esetben igen stilizált, hiányzik a többi tálon látott fonadékdísz az alak körül.

A vésett díszű tálak rendeltetéséről megoszlanak a vélemények. Korábban egyházi, liturgikus célokra készült tárgyaknak hitték azokat. Manapság a tálakat alapvetően két csoportra osztja a kutatás használati szerepük alapján. Az igényes, kisebb számban előforduló, szép mintázatú darabokat egyházi liturgiával hozzák kapcsolatba (szertartások előtt, közbeni kézmosásra használhatták), míg a stilizált nagyobb darabszámban fellelhető tálakat már világi célokra szánhatták. A csepeli tál ez alapján a második, azaz világi, hétköznapi használati tárgyként sorolható be. Az ehhez a csoporthoz tartozó tálakat a kutatás a 12–13. századra keltezi. Mivel a csepeli tál láthatóan másodlagosan megformált, ez a használati idejét, azaz a földbe kerülés dátumát módosíthatja.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Csepel–szabadkikötő területén végzett feltárásunk a hajdani falu kis szeletét mutatta meg. A falu első pusztulása feltehetően a tatárjárással következhetett be, a házak leéghettek, de a nagyobb értékű eszközök kimentésre kerülhettek. A felhagyott falut tovább pusztíthatta az időnkénti árvíz is. A feltárt házak leletanyaga alapján felmerül annak lehetősége, hogy a 2006–2007–ben Horváth M. Attila által feltárt teleprészlet azonos korú házai ugyanazon falu, vagy nagy kiterjedésű szórt település egyazon részeit alkotnák.[104] A mai adatokat összevetve a korabeli ábrázolásokkal úgy tűnik, hogy első ízben sikerült a hajdani Csepel „Ó–falu" területén feltárást végezni. Az általunk feltárt objektumok Csepel falu történetének 10. századtól a 17. század végéig terjedő időszakából kerültek elő. Nem találtunk azonban objektumokat a 18. századi újbóli megtelepedésből. Szórvány leletek azonban kerültek elő a kora–újkorból, a terület egészén végigfutó humuszrétegből. Az Árpád–kori falu déli kiterjedését nem tudtuk meghatározni, ehhez kis felület volt megkutatható. Egy árok ugyan lezárta az ásatási területet déli irányban, és Árpád–kori objektumok csupán ettől északra helyezkedtek el. Az árok alján 17. század végére datált érmék kerültek elő. Csepel falu 10–17. századi helyzetét történeti adatokkal nem tudjuk meghatározni. Az általunk feltárt teleprészletek igen közel helyezkednek el a későbbi, már térképeken ábrázolt Csepel Ófaluhoz, így felvethető annak lehetősége, hogy a korai Csepel falu néhány objektumát tártuk fel. Ezt erősítheti a hajdani rév helye is, mely a folyónak átkelésre alkalmas pontjához igazodott, ehhez minden korszakban a letelepülni vágyók feltehetően alkalmazkodtak. A telepjelenségeket teljes bizonyossággal a hajdani Csepel faluhoz kötni, csak további feltárások adataival tudnánk.

Sajnos kutatásunk csak a csarnoképítések által bolygatott kisebb területekre terjedhetett ki, így az Árpád–kori falu kiterjedését csak sejtetni tudjuk. Újabb leletmentések, és a Szabadkikötő kiépítésének most még elérhetetlen dokumentumai a jövőben remélhetőleg pontosítani tudják majd Csepel falu történetét.[105]

[88] Rosta–Székely 2010.
[89] Lovag 1972.
[90] Horváth 1979. 44.
[91] Kovács 1961. 1–2.ábra;. Römer 1869.
[92] Biczó 1992.
[93] Kovács 1961. 4.ábra
[94] Szatmári 2014. 174–177.
[95] Szatmári 2014. 178–179.
[96] Szatmári 2014. 178–180.
[97] Szatmári 2014. 178.4.kép,180.
[98] Bencze 2002.
[99] Kovács 1961. 5., 12.
[100] Kövér 1904. 49–50.
[101] Szabó 1938. 38.
[102] Lovag 1994. 207.
[103] Szatmári 2014. 171–174.

[104] Horváth M–Kelényi 2013. 354.
[105] Köszönöm Wolf Máriának a szakmai és baráti segítségét, továbbá Terei Györgynek a feldolgozás lehetőségét, valamint Spekner Enikőnek a történeti rész lektorálását. Nagy segítséget kaptam a feltárásban és feldolgozásban, amit külön köszönök Horváth Viktóriának és Szalai Emesének. A tervrajzok és dokumentumok felkutatásában nagy segítséget kaptam a Csepeli Helytörténeti Gyűjtemény munkatársaitól, nekik a segítséget ezúton is szeretném megköszönni!

IRODALOM

ÁMF IV	Györffy György: Az Árpád–kori Magyarország történeti földrajza 4. Budapest, 1998.
Anonymus–Kézai 1999	Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Utószó és jegyzetek: Veszprémy László. Budapest, 1999.
Bencze 1999	Bencze Zoltán: Beszámoló a Rákospalota–Újmajor 1995–1997 között folytatott régészeti feltárások középkori eredményeiről. In: Monumenta Historica Budapestinensia 10. (1999), p. 9–73.
Bencze–Gyulai–Sabján–Takács 1999	Bencze Zoltán – Gyulai Ferenc – Sabján Tibor – Takács Miklós: Egy Árpád–kori veremház feltárása és rekonstrukciója. Budapest, 1999. (Monumenta Historica Budapestinensia, 10.)
Bencze 2002	Bencze Zoltán: Török rézedények a Hadtörténeti Múzeum udvarán. BudRég 35.(2002), p. 461–468.
Bencze 1998	Bencze Zoltán: Egy sziklagödör kerámiaanyaga a Hadtörténet Múzeum udvarán = Keramikmaterial aus Einer Felsengrube die im Hof des Kriegshistorischen Museums. BudRég 32. (1998), p. 165–170.
Bencze–Szigeti 2015	Bencze Zoltán – Szigeti Judit: A pesti – síkság honfoglalás és kora Árpád–kori temetői. BudRég 48. (2015), p. 95–130
Biczó 1992	Biczó Piroska: Román kori táltöredékek Bátmonostorról. Cumania 13. (1992), p. 87–111.
Bognár 1843	Bognár József: Csepel (Tanulmány). Tudománytár 14. (1843), p. 50–62.
BTOE I.	Budapest történetének okleveles emlékei. Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Budapest, 1936.
Csalogovits 1935	Csalogovits József: Népi építkezés emlékei a Tolna–megyei Sárközben. Néprajzi Értesítő 27. (1935), p. 1–10.
DHA	Diplomata Hungariae Antiquissima 1. (Ed.) Györffy, Gy. Budapest, 1992.
Gáll 2013	Gáll Erwin: Az Erdélyi–medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői. In: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád–kori sirleletei 6. (Szerk.) Kovács L., Révész L. Szeged, 2013.
Gáll 2016	Gáll Erwin: A 12. századi magyar királyság és a Csíki-medence II. rész. Székelyföld. Kulturális folyóirat 20/11. (2016), p. 102–124.
Györffy 1997	Györffy György: Pest–Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád–kor végi székvárossá alakulásig. Budapest, 1997.
Hatházi 2004	Hatházi Gábor: A kunok régészeti emlékei a Kelet–Dunántúlon. Budapest, 2004., p. 99–100. (Opuscula Hungarica, 5.)
Holl 1956	Holl Imre: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez = Beiträge zu den Arbeitsmethoden der ungarischen Töpferei des Mittelalters. BudRég 17. (1956), p. 177–194.
Holl 1963	Holl Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából = Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda (13–15 Jahrhundert). BudRég 20. (1963), p. 335–394.
Höllrigl 1930	Höllrigl J.: 1930. Árpád–kori kerámiánk I. = Ungarische Keramik aus der Zeit der Arpaden. ArchÉrt 44. (1930), p. 142–170., p. 288–290.
Horváth M.–Kelényi 2013	Horváth M. Attila – Kelényi Borbála: Beszámoló a Csepel, északi szigetcsúcson előkerült késő népvándorlás–, kora Árpád–kori településrészlet feltárásáról. In.: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Szeged, 2013., p. 337–355. (Monográfiák. A Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről. 3.)
Horváth 1979	Horváth István: Esztergom–Szentkirály. Dunai Régészeti Híradó 1. (1979), p. 37–46.

KOVALOVSZKY 1985 KOVALOVSZKY Júlia: Árpád–kori falukutatásunk újabb eredményei. Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Budapest, 1985.

KOVALOVSZKY 2001 KOVALOVSZKY Júlia: Árpád–kori házak Visegrád – Várkertben. In: Népi épitészet a Kárpát–medencében a honfoglalástól a 18. századig. (Szerk.) Cseri Miklós, Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 2001., p. 81–98.

KOVÁCS 1960 KOVÁCS, Éva: Romanische gravierte Bronzeschalen in Ungarn. ActaArchHung 7. (1960), p. 1–17.

KOVÁCS 1961 KOVÁCS Éva: Vésett díszű románkori bronztálak Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő 10. (1961), p. 1–13.

KÖVÉR 1904 KÖVÉR Béla: Középkori fémtálak. ArchÉrt 24. (1904), p. 49–50.

KUBINYI 1959 KUBINYI András: Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében. Tanulmányok Budapest Múltjából. 13. (1959), p. 229–259.

KUBINYI 1961 KUBINYI András: Csepel áttelepítése az 1838–as árvíz után. Tanulmányok Budapest Múltjából 14. (1961), p. 471–475.

LÁZÁR 1998 LÁZÁR Sarolta: Kora Árpád–kori település Esztergom – Szentgyörgymezőn. Budapest, 1998. (Opuscula Hungarica, 1.)

LOVAG 1972 S. LOVAG Zsuzsa: Román kori bronztál a Magyar Nemzeti Múzeum Ötvös Gyűjteményében. FolArch 23. (1972), p. 215–222.

LOVAG 1994 S. LOVAG Zsuzsa: Kézmosótál. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon. 1000–1541. Budapest, 1994. Kat. Nr. II–31.

MELIS 1983 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Adatok a pesti–síkság Árpád–kori településtörténetéhez. Budapest, 1983. (Monumenta Historica Budapestinensia, 4.)

MELIS 1992 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában. In: Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán 2. (Szerk.) Havassy Péter, Selmeczi László. Budapest, 1992., p. 41–71. (BTM Műhely, 6.)

MELIS 1997 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Árpád–kori temető a pesti határban, 11–13. század. BudRég 31. (1997), p. 41–78.

MELIS 1998 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti adatok a Csepel–sziget középkori történetének kutatásához. BudRég 32. (1998), p. 309–321.

MELIS 1999 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti adatok a budapesti 11–13. századi királyi udvarhelyek kutatásához. BudRég 33. (1999), p. 291–312.

MELIS 2005 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Adatok a Buda és Pest körüli, 11–13. századi temetők régészeti kutatásához. In: A középkori templom körüli temetők kutatása (Szerk.) Ritoók Ágnes, Simonyi Erika. Budapest, 2005., p. 71–76. (Opuscula Hungarica, 6.)

MELIS 2007 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások az M0 autópálya ÉK–i szakaszán elhelyezkedő 11–13. századi falu területén. (Budapest XV. Rákospalota – Újmajor I. lelőhely 1995.) BudRég 41. (2007), p. 85–152.

MESTERHÁZY 1983 MESTERHÁZY Károly: Településásatás Veresegyház – Ivacson. CommArchHung (1983), p. 133–160.

MÉRI 1952 MÉRI István: Beszámoló a Tiszalök – rázompusztai és Túrkeve – mórici ásatások eredményeiről I. ArchÉrt 79. (1952), p. 49–67.

MÉRI 1954 MÉRI István: Árpád–kori pénzváltó mérleg. FolArch 6. (1954), p. 106–114.

MIKLÓS–VIZI 1999 MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról. WMMÉ 21. (1999), p. 207–269.

MIKLÓS–VIZI 2001 MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta: Adatok a középkori Ete mezőváros településszerkezetéhez és háztípusaihoz. In: Népi építészet a Kárpát–

medencében a honfoglalástól a 18. századig. (Szerk.) Cseri Miklós, Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 2001., p. 261–281.

Molnár 2001 — Molnár Erszébet: Esztergom – Zsidód Árpád–kori település lakóházai. In.: Népi építészet a Kárpát–medencében a honfoglalástól a 18. századig. (Szerk.) Cseri Miklós, Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 2001., p. 109–127.

Molnár 2002 — Molnár Erzsébet: Régészeti kutatások Esztergom – Zsidód Árpád–kori falu területén. In.: Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád–kori Magyarországon. Tudományos konferencia Tatabánya 2001. július 30–31. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 6. (2002), p. 121–129.

Nagy 1998 — Nagy Margit: Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II. Budapest, 1998.

Parádi 1959 — Parádi Nándor: Technikai vizsgálatok népvándorlás kori és Árpád–kori edényeken. RégFüz 12. (1959), p.

Perényi 1934 — Perényi József: Csepel. Budapest, 1934. (Magyar Városok Monográfiája, 13.)

Rómer 1869 — Rómer Flóris: Egy középkori réztál. ArchÉrt 1. (1869), p. 21–27.

Rosta–Székely 2010 — Rosta Szabolcs – V. Székely György: Egy bronztál útja a múzeumig. 2010. http://sirasok.blog.hu/2010/10/19/egy műkincs útja a múzeumig comments (letöltés ideje:)

Sabján 2005 — Sabján Tibor: Kürtő az Árpád–kori házban. In: Hagyomány és változás a népi kultúrában. Nyíregyháza, 2005., p. 83–94. (Jósa András Múzeum Kiadványai, 58.)

Simonyi 2012 — Simonyi Erika: Adatok a késő Árpád–kori fehér kerámia kialakulásához. In: Hadak útján XX. Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetele. (Szerk.) Petkes Zs. Budapest–Szigethalom, 2012., p. 327–343.

Szabó J. 1975 — Szabó János György: Árpád–kori falu és temetője Sarud határában II. EMÉ 13. (1975), p. 19–68.

Szabó K. 1938 — Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest, 1938.

Szatmári 2014 — Szatmári Imre: Árpád–kori fémtálak Békés megyei gyűjteményekben. ArchÉrt 139. (2014), p. 171–192.

Szentgyörgyi 2000 — Szentgyörgyi Viktor: Az elveszett tető. In.: A középkori magyar agrárium. Tudományos ülésszak Ópusztaszeren. (Szerk.) Bende Lívia, Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer, 2000., p. 183–204.

Szentgyörgyi–Buzás–Zentai 2000 — Szentgyörgyi Viktor – Buzás Miklós – Zentai Mihály: Az Árpád–kori házak „nyele”. In: A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. (2000), p. 311–330.

Szigeti 2015 — Szigeti Judit: Árpád–kori vésett díszű tál. In.: Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban. Kiállítási katalógus. (Szerk.) Benda Judit, Kiss Viárg, Grazyna Lihonczak–Nurek, Magyar Károly. A Budapesti Történeti Múzeum és a Muzeum Historyczne Miasta Krakowa közös kiállítása. Budapest, 2016. p.

Szigeti–Horváth–Terei 2017 — Szigeti Judit–Horváth Viktória–Terei György: 10–11. századi temetők és Árpád-kori településnyomok Csepel–Szabadkikötő területén, Aquincumi Füzetek 22. (2017.), p. 106-129. (megjelenés alatt)

Szilágyi–Gál–Rácz–Sajó–Simonyi 2010 — Szilágyi Veronika – Gál Mlakár Viktor – Rácz Tibor Ákos – Sajó Isván – Simonyi Erika: 12–14. századi fehér kerámiákon végzett anyagvizsgálatok első eredményei és a továbblépés lehetőségei. Gesta 9. (2010), p. 153–167.

Takács 1993 — Takács Miklós: Falusi lakóházak és egyéb építmények a kisalföldön a 10–16. században. In: A Kisalföld népi építészete. (Szerk.) Cseri Miklós.

Takács 1986 — Takács, Miklós: Die arpadenzeitlichen Tonkessel in Karpatenbecken. Budapest, 1986. (Varia Archaeologica Hungarica, 1.)

Takács 1996 — Takács, Miklós: Formschatz und Chronologie der Tongefasse des 10–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefeben. ActaArchHung 48. (1996), p. 135–195.

Terei 2010 — Terei György: Árpád–kori Kána falu. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon = Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary. (Szerk.) Benkő Elek, Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010., p. 81–111.

Terei 2015 — Terei György: Régészeti adatok a Csepel–sziget északi részének középkori történetéhez. In.: Medio regni Hungariae. (Szerk.) Benkő Elek, Orosz Krisztina. Budapest, 2015., p. 577–589.

Terei–Vargha 2013 — Terei György – Vargha Mária: Madár alakú bronzcsat az Árpád–kori Kána faluból. BudRég 46. (2013), p. 151–166.

Tóth 2004 — Tóth Anikó: Árpád–kori gödrök a Szent György tér délnyugati részén = Arpadenzeitliche Gruben im Südwestlischen Tiel des St. Georg–Platzes. BudRég 38. (2004), p. 187–201.

Vargha 2015 — Vargha, Mária: Hoards, Grave Goods, Jewellery. Objects in hoards and in burial contexts during the Mongol invasion of Central–Eastern Europe. Oxford, 2015. (Archaeolingua. Central European Archaeological Heritage Series, 34–40.)

Weitzmann–Fiedler 1956-1957 — Weitzmann–Fiedler, J.: Romanische Bronzeschalen mit mythologischen Darstellungen. Zeitschrift für Kunstwissenschaft 10. 1956.; 1957.

Weitzmann–Fiedler 1981 — Weitzmann–Fiedler, J.: Romanische gravierte Bronzeschalen. Berlin, 1981.

Wolf 2001 — Wolf Mária: 10. századi település Edelény–Borsodon. In.: Népi épitészet a Kárpát–medencében a honfoglalástól a 18. századig. (Szerk.) Cseri Miklós, Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 2001. p. 127–157.

Wolf 2003 — Wolf Mária: Adatok 10. századi edényművességünkhöz : A borsodi leletek tanúságai = Informationen zu unserer Töpferkunst des 10. Jahrhunderts die Lehre der Funde in Borsod. HOMÉ 42. (2003), p. 85–108.

Wolf 2013 — Wolf Mária: Kerámiavizsgálatok eredményeinek felhasználása 10–13. századi településeink kutatásában I. (Borsod) In.: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Szeged, 2013., p. 861–884. (Monográfiák. A Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről, 3.)

RESULTS OF THE EXCAVATION ON THE AREA OF CSEPEL “ÓFALU” 1. (10TH–13TH CENTURY)

Csepel, Szabadkikötő út 1–3. Ferroport Kft.

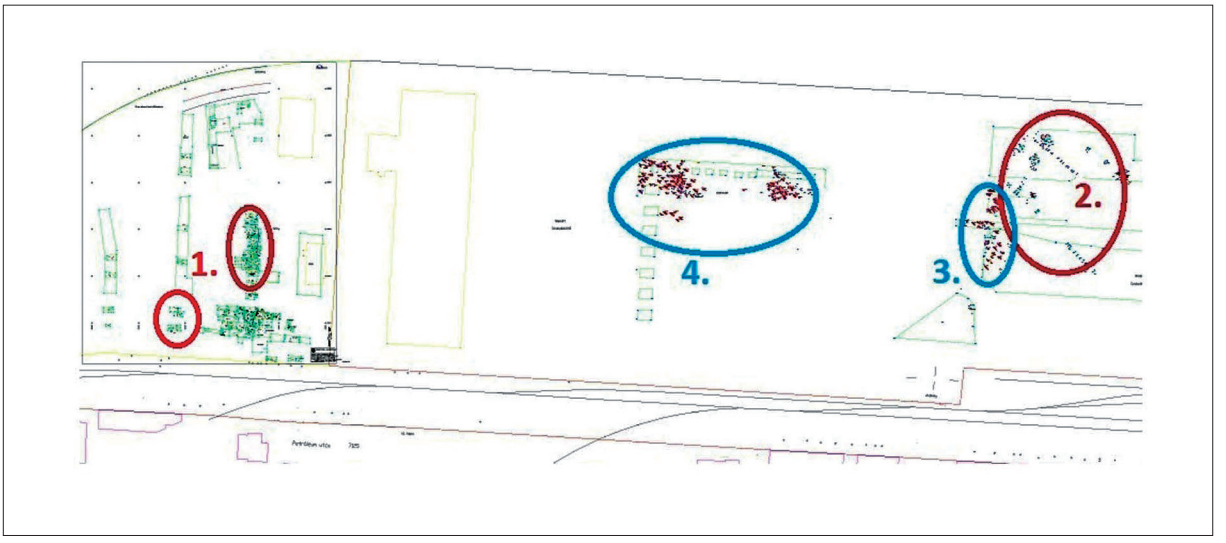
We have conducted an excavation in 2007-2008 on the northwest part of Csepel Island, the southwest edge of the Csepel-Freeport Commercial-basin, prior to the building of the hall during which several features of a village from between the 10th and 17th century came to light. Diplomatic mentions of Csepel Ófalu, which is mainly localised on this part of Csepel Island, can be traced back to the 11th century and map representation to the 16th century. The royal mansion of Csepel Island was probably situated in this village, however, no exact position have been determined so far. The Free Port was built in the early 20th century, yet reports of archaeological findings are from not sooner than between the years of 1950 and 1960. In these decades the Arpadian cemetery was disturbed and later 143 graves were unearthed in the summer of 2015, some 100–150 metres from our previous excavation.

In this study, from the numerous excavated features I intend to present the first phase of the village, namely the houses, ovens and pits that can be dated between the 10th and 13th century. The earliest site phenomenon was a group of ovens (10th–11th century) whose stratum was far below the floor level of the 12th–13th century houses. The ovens were thickly covered with a fine, loessy layer of alluvial soil from flooding. Its ceramic findings show a great resemblance to the vessels found in the graves during the excavation of 2015.

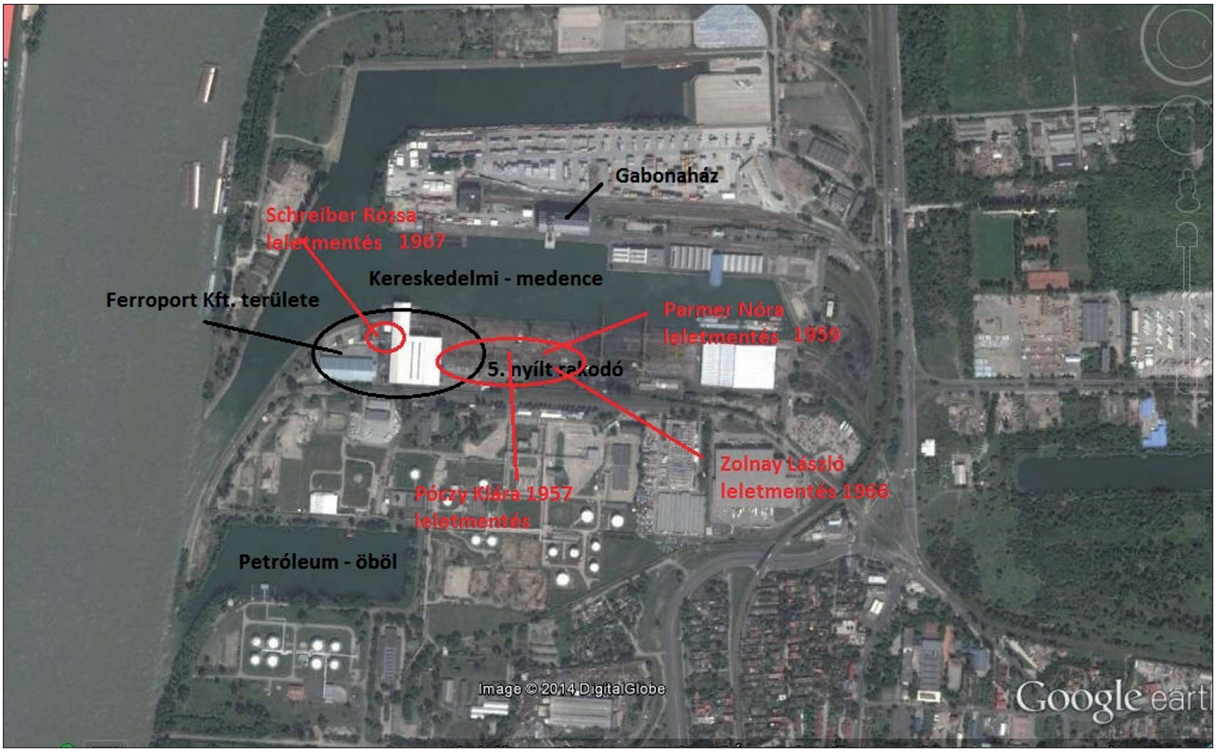
Chronologically this is followed by two houses from the 12th–13th century and some standalone ovens and pits. The houses and ovens were not existed simultaneously, the chronology of the ceramic finds show a continuous development. The so called ‘white ceramics of Buda’ appears gradually as well as other vessel types beside the simple pots. Numerous household objects came to light, and also jewels and an incised Arpadian plate that can be dated to the 12th century but it got under ground right after.

The ovens were made with diverse techniques, both of stone and clay, and also a composite of them. The undercoating of the surface was implemented with small gravels and fragmented ceramics.

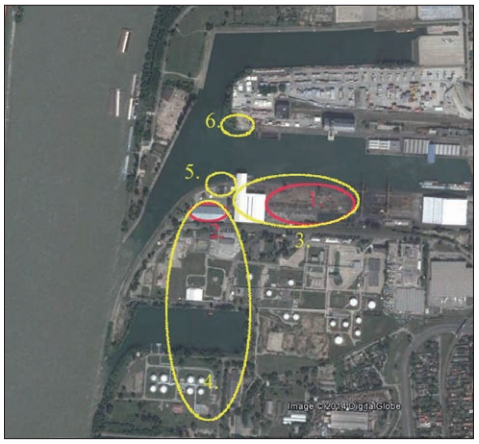
We think that the features we have unearthed could belong to the Csepel village which can be dated until the 17th century. Full clarity, however, will be provided by future excavations and researches.

1.kép. Csepel-Szabadkikötő területén végzett feltárások 2007-2015 között. 1: 2007-2008-as telepfeltárás területe, 2: 2015. évi telepfeltárás területe, 3-4: 2015-ben feltárt 1-2. temető
Fig. 1. 1: The area of the excavation in 2007-2008, 2: The area of the excavation in 2015, 3: Cemetery no. 1, 4: Cemetery no. 2

2. kép. Csepel-Szabadkikötő Árpád-kori temetőrészleteinek kutatástörténete.
Fig. 2. Research history of the Arpadian cemetery in Csepel-Freeport

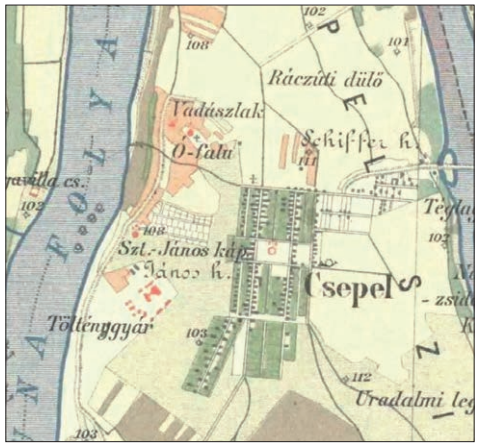
3. kép. Csepel-Szabadkikötő kora Árpád-kori topográfiája. 1: 2015-ben feltárt 1-2. temető területe, 2: 2007–2015-ban feltárt teleprészlet, 3: a kora Árpád-kori temetők feltételezett kiterjedési területe, 4: Csepel Ófalu területe, 5-6: az Udvarház feltételezett elhelyezkedése.

Fig. 3. 1: The area of the cemeteries no. 1-2, excavated in 2015, 2: Part of the village excavated between 2007 and 20015, 3:Hypothetical extension area of the early Arpadian age cemeteries, 4: Area of Csepel-Ófalu, 5-6: Hypothetical location of the mansion.

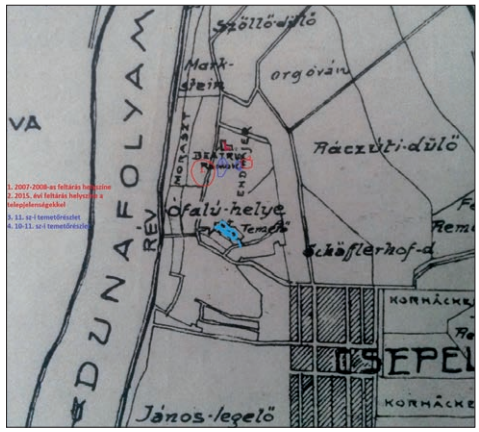
4. kép. I. Katonai felmérés térkép részlete a hajdani Csepel faluval, 1: kora Árpád-kori temetők területe, 2-3: Árpád-kori település feltárt területe.

Fig. 4. Part of the 1st military survey map with the onetime Csepel village, 1: Area of the early Arpadian age cemeteries, 2-3: Excavated area of the Arpadian settlement

5. kép. 1902-es térképrészlet Csepel-Ófaluval.

Fig. 5. Part of a map from 1902 with Csepel-Ófalu on it.

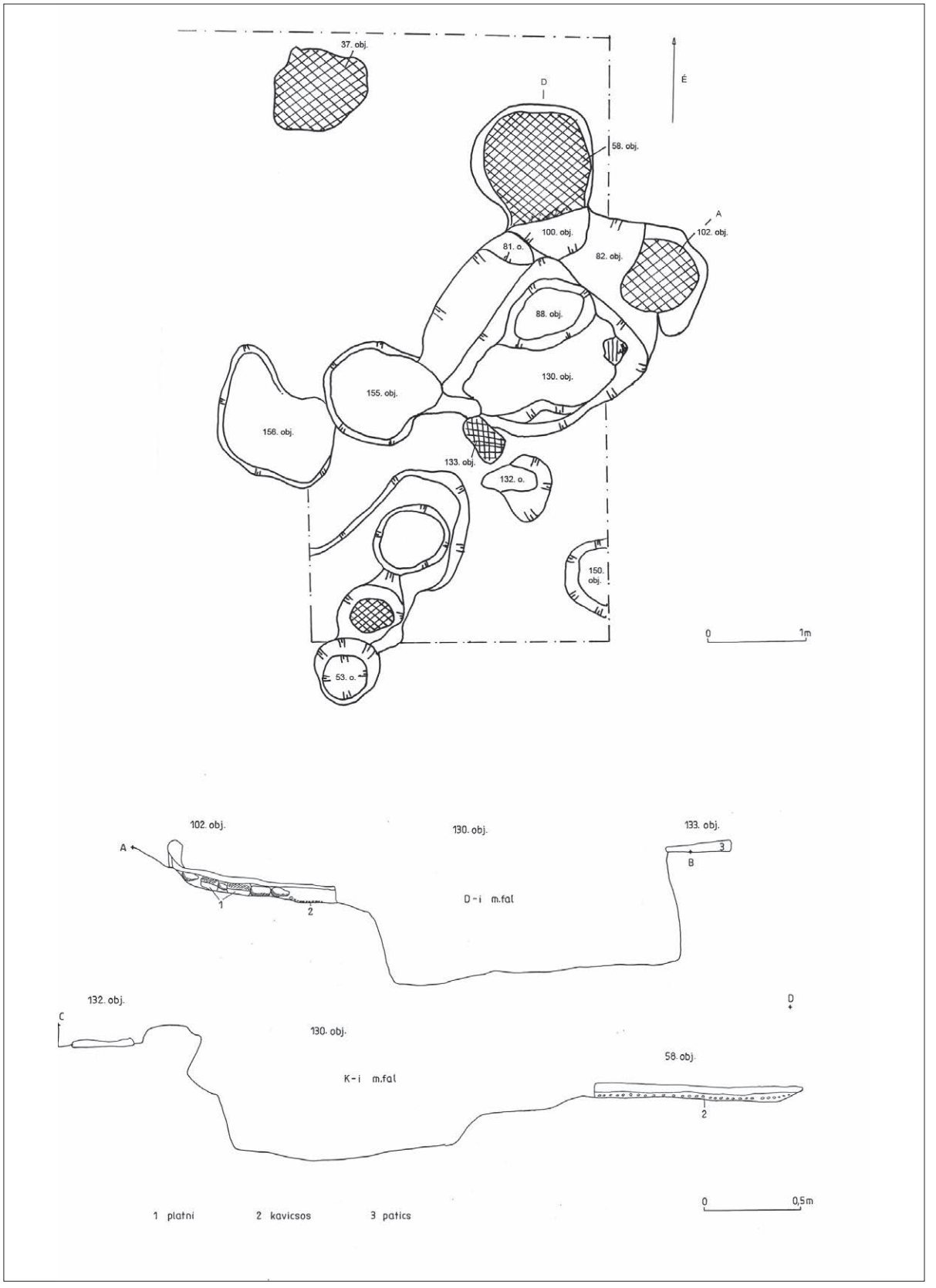
6. kép. 1882-es térkép Csepel-Ófaluval, Beatrix romok helyzetével, és a feltárások helyszínével. (PERÉNYI 1934. II. térkép.)

Fig. 6. Map from 1882 with Csepel-Ófalu, location of Beatrix ruins and the venue of the excavation (PERÉNYI 1934. II. térkép.)

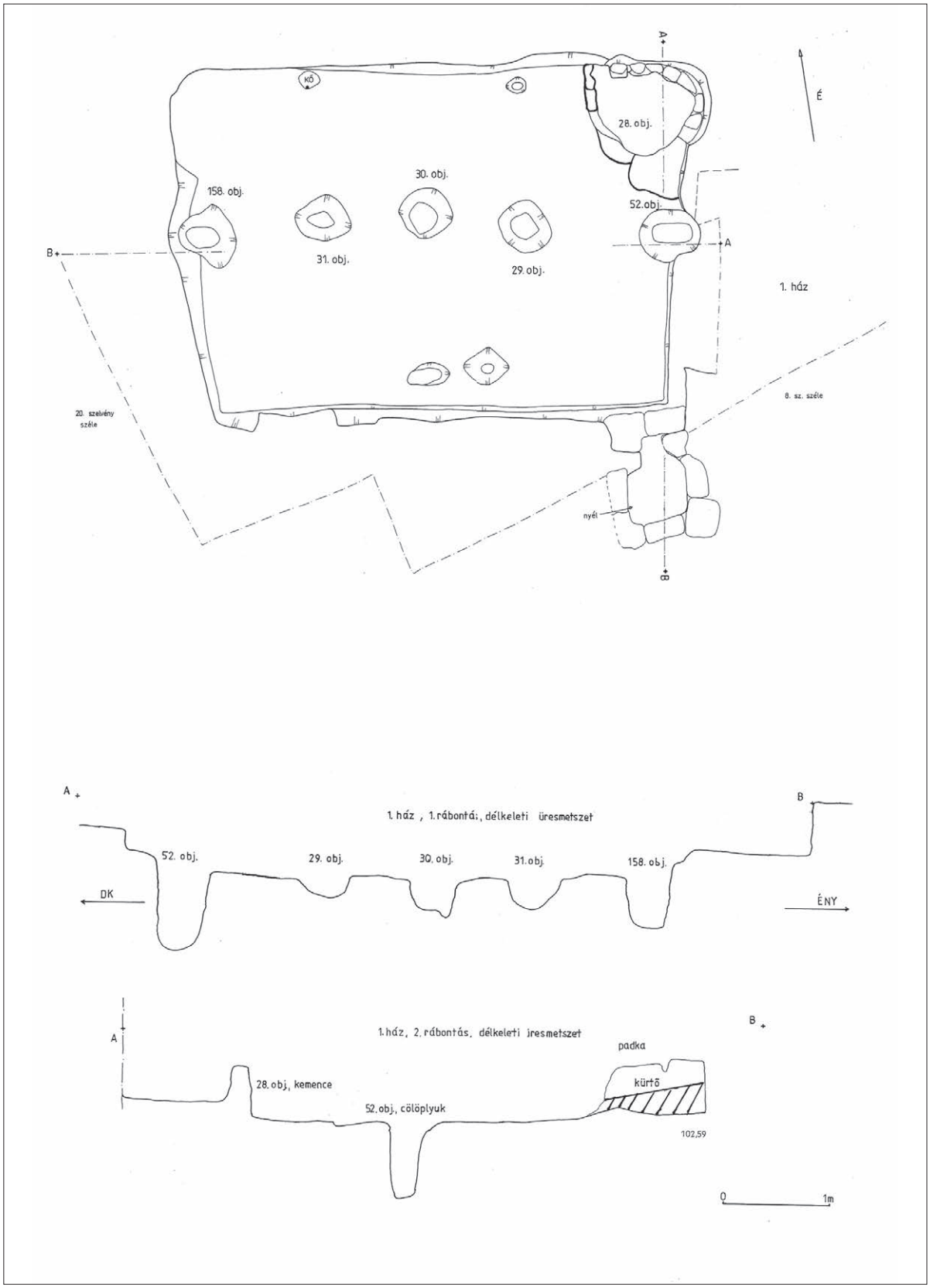

7. kép. II. Katonai felmérés térkép részlete a 2015-ben feltárt 1-2. temetővel.

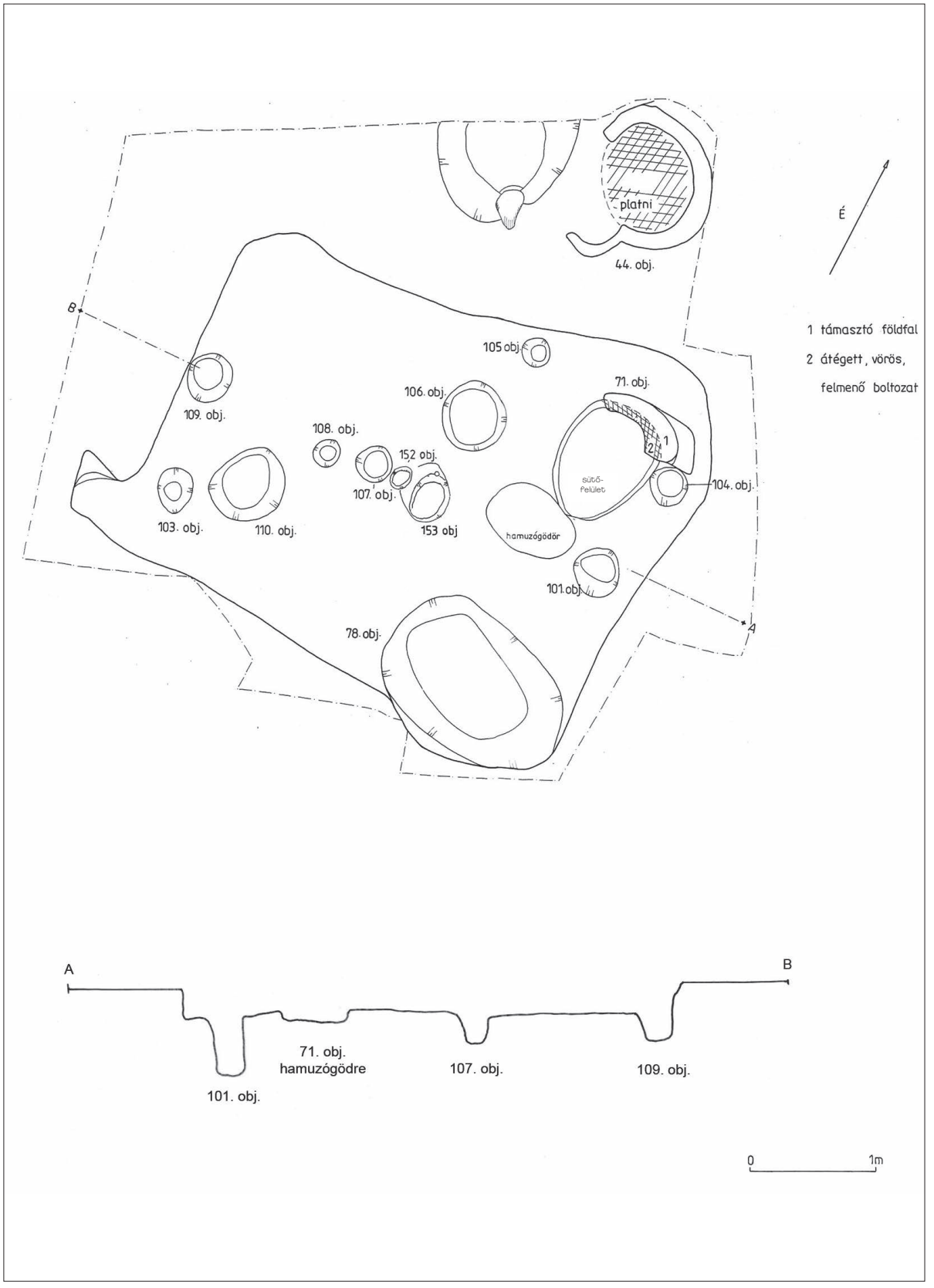
Fig. 7. Part of the 2nd military survey map with the cemeteries no. 1-2, excavated in 2015.

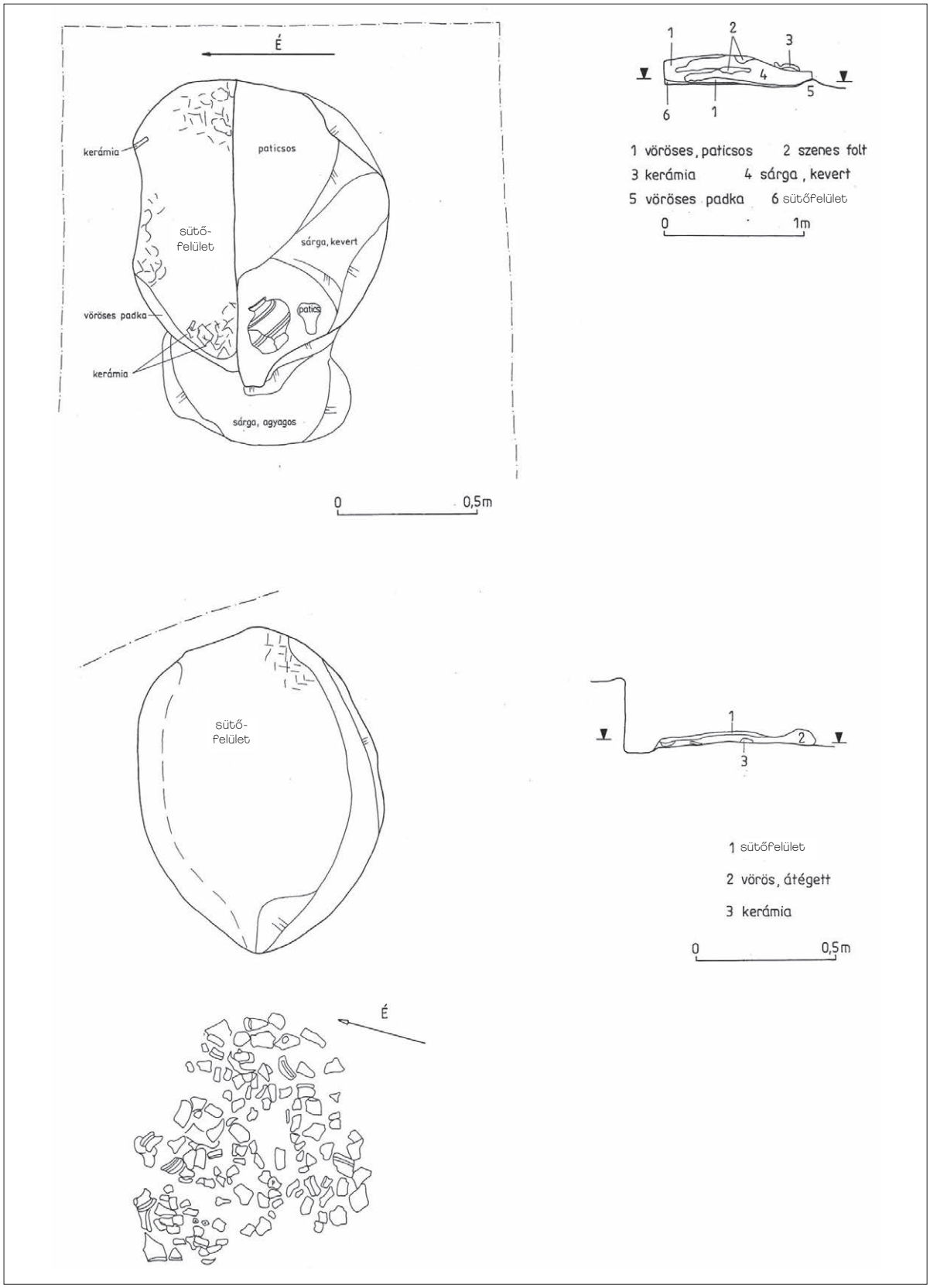
8. kép. Kemence-bokor felszín és metszet.
Fig. 8. Surface and section of the oven group.

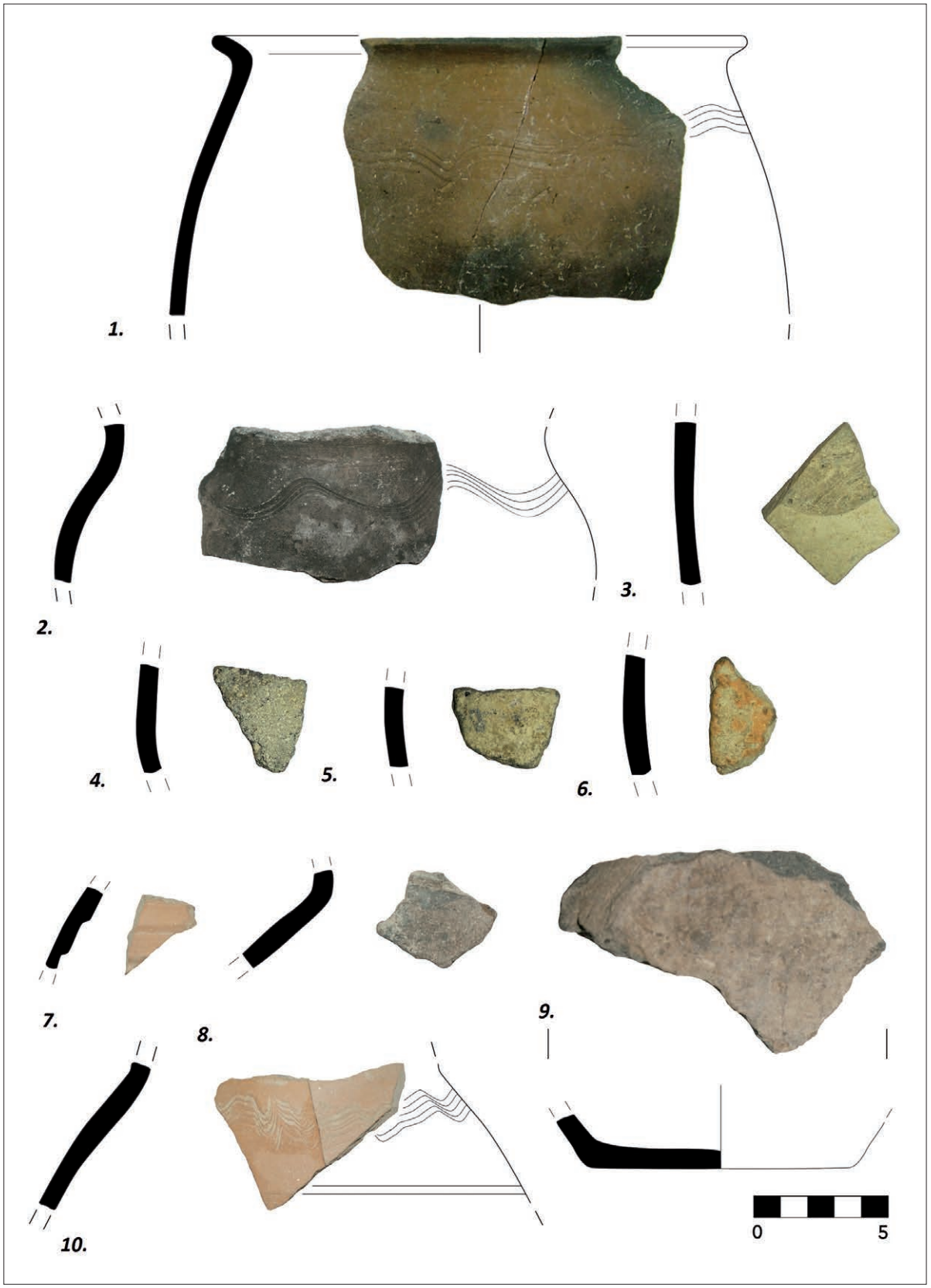
9. kép. 1. ház felszín és metszetek.
Fig. 9. Surface and section of house no. 1

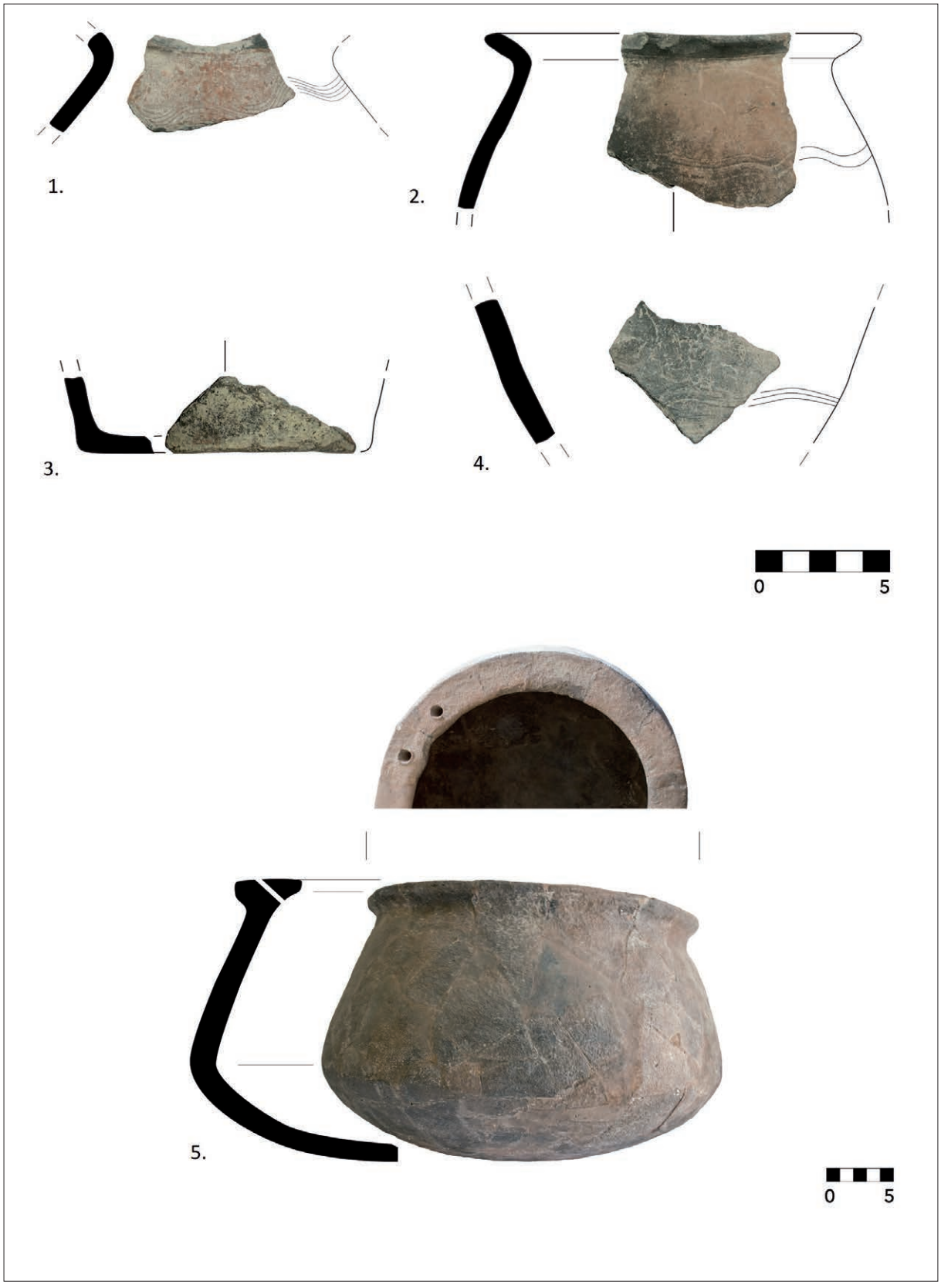
10. kép. 2. ház felszín és metszet.
Fig. 10. Surface and section of house no. 2

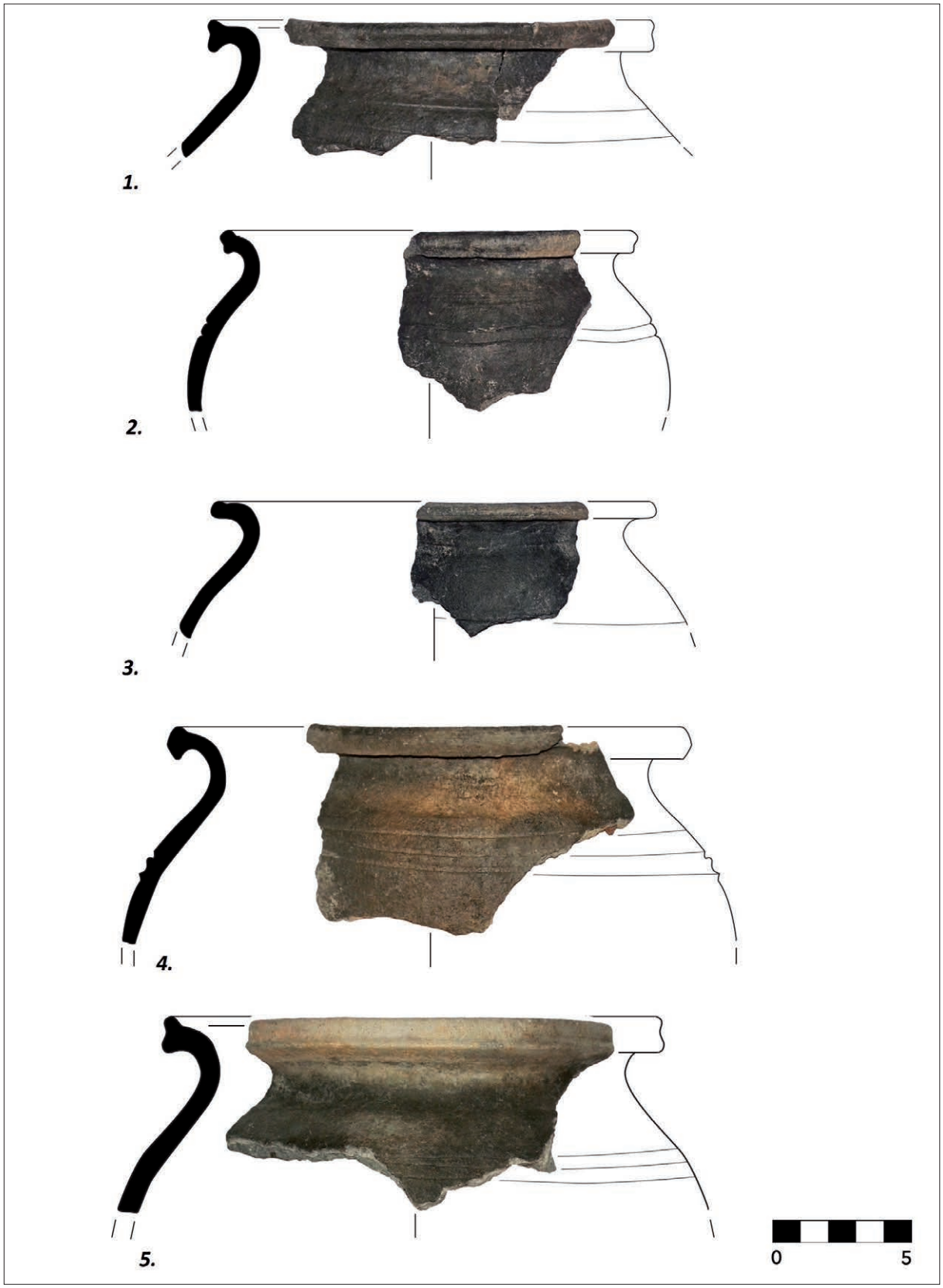
11. kép. 89. obj. felszín és metszet.
Fig. 11. Surface and section of feature 89.

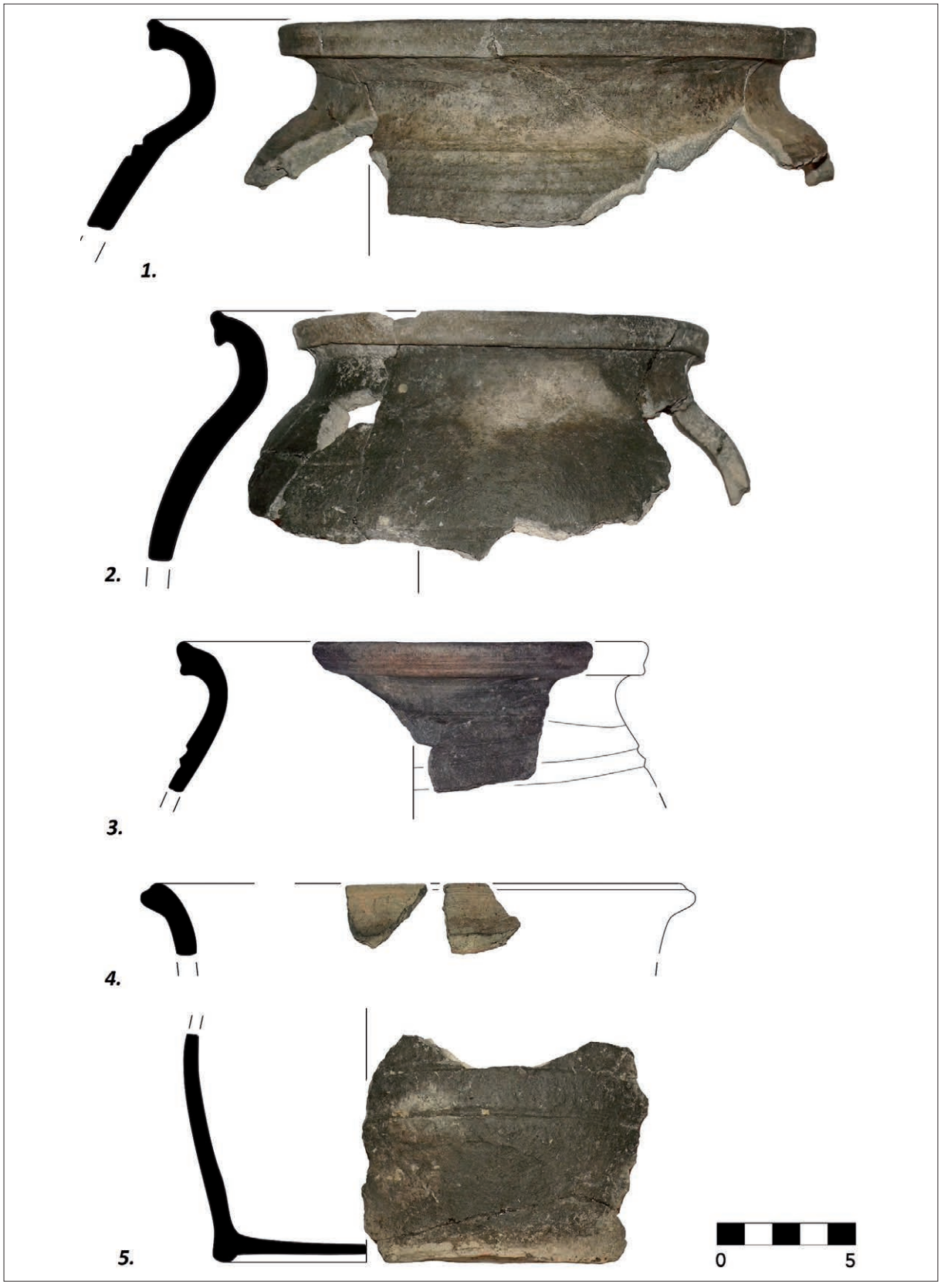
12. kép. 1: 81. obj., 2-6: 102.obj.: a kemence sütőfelülete alatt, 7-9: 130.obj., 10: 150.obj.
Fig. 12. 1: feature 81, 2-6: feature 102, 7-9: feature 130, 10: feature 150

13. kép. 1: 58.obj., 2-4: 88.obj., 5: 89.obj.
Fig. 13. 1: feature 58, 2-4: feature 88, 5: feature 89

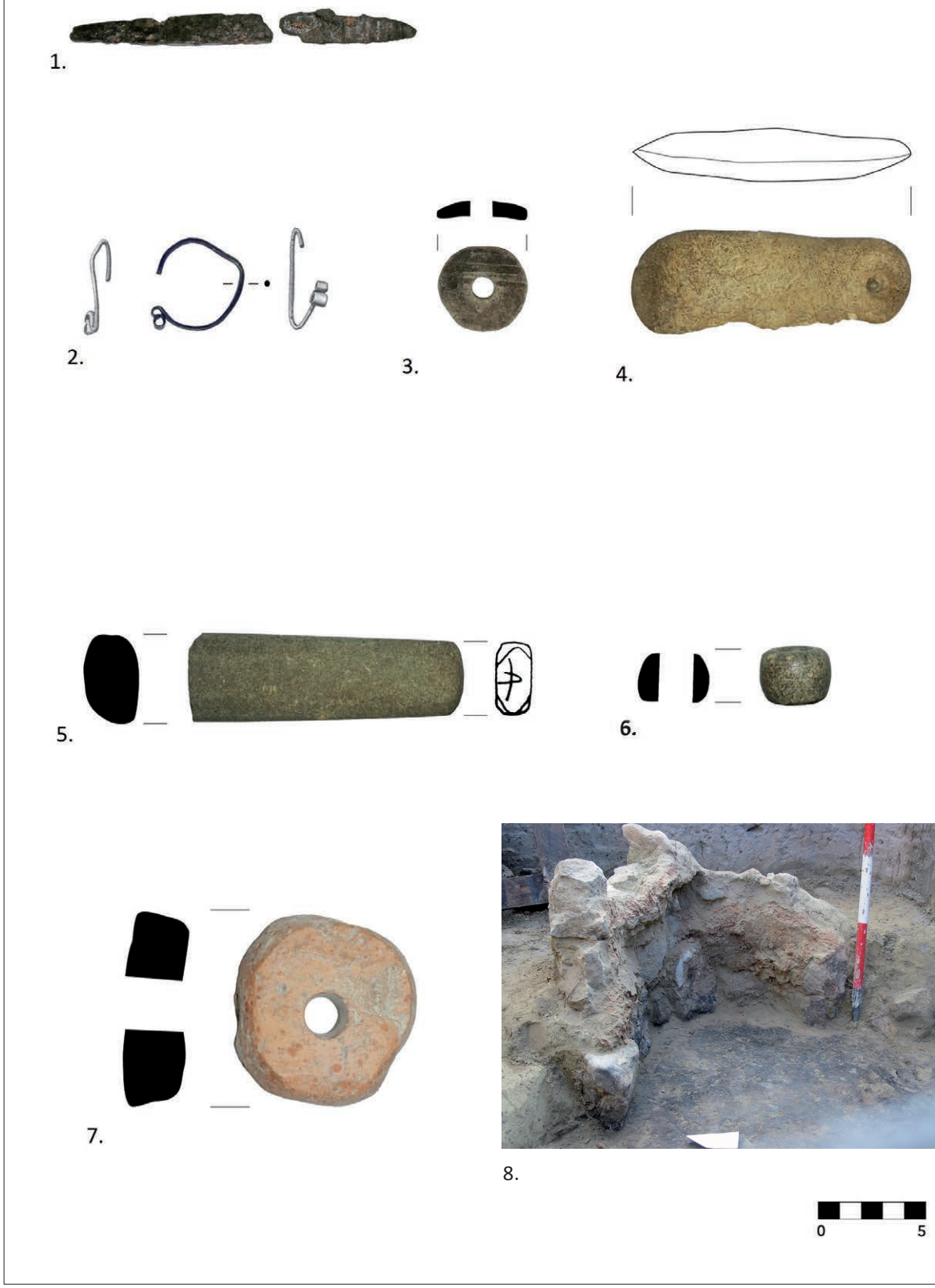
14. kép. 1-5: 1. ház betöltés a hamus rétegből
Fig. 14. 1-5: Filling of house no. 1.

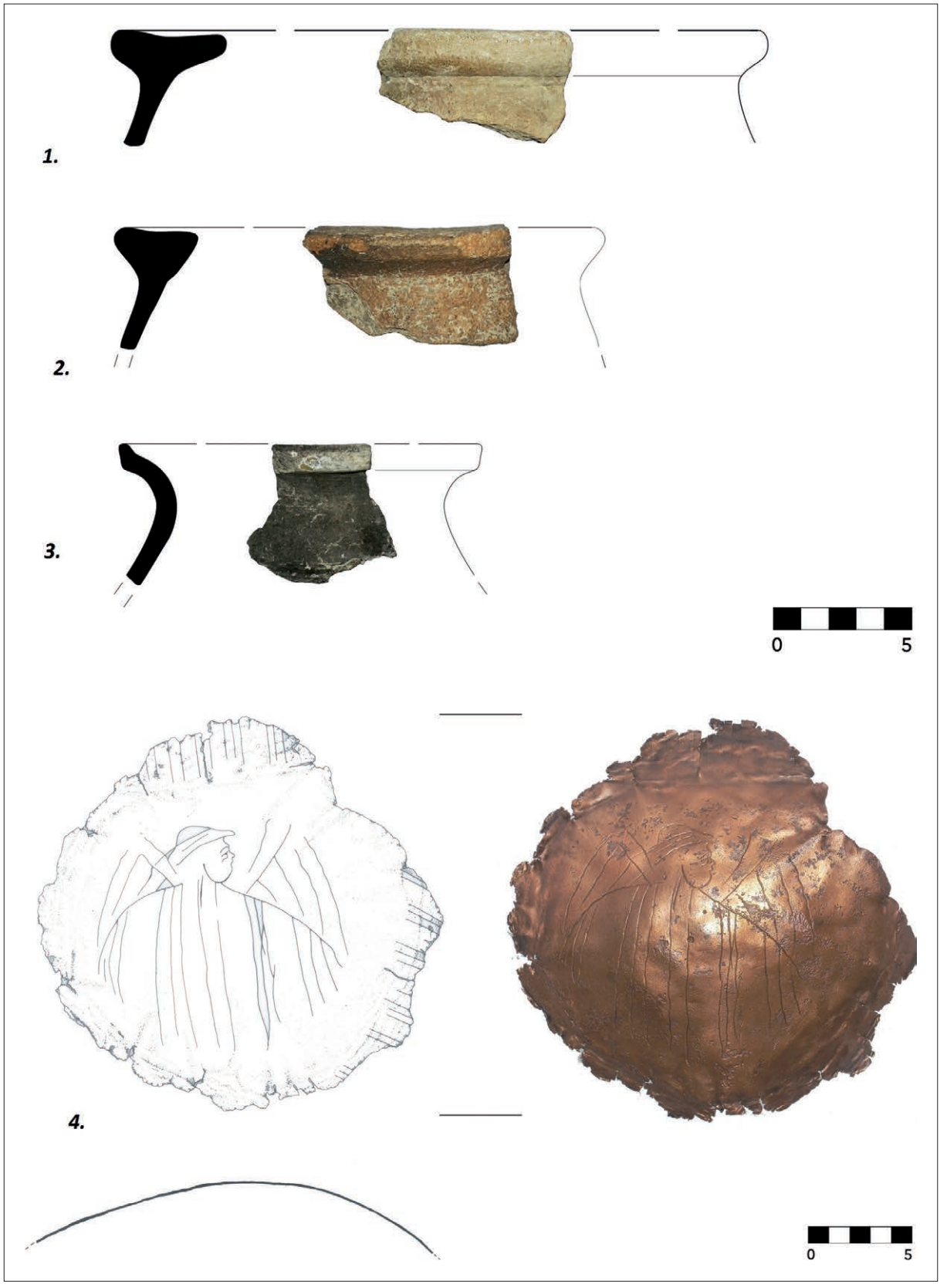
15. kép. 1-5: 1. ház betöltés, padló feletti hordalékos, és hamus rétegből
Fig. 15. 1-5: Filling of house no. 1.

16. kép. 1-2: 1. ház betöltés.
Fig. 16. 1-3: Filling of house no. 1.

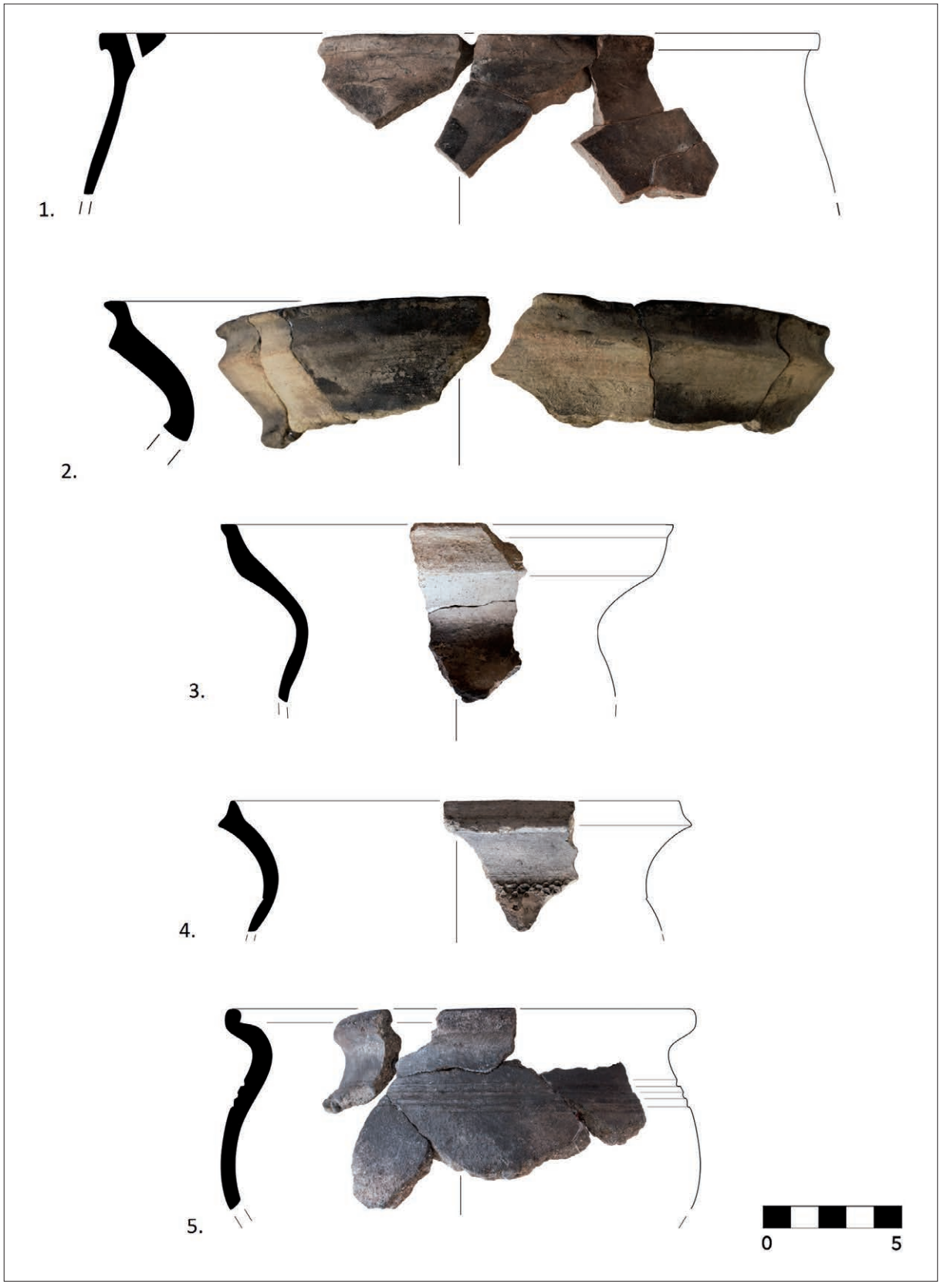
17. kép. 1-4: 1. ház betöltés, 5.,7. 2: ház betöltés, 6: 44. obj. 8: 1.ház kemencéje
Fig. 17. 1-4: Filling of house no. 1, 5, 7: filling of house no. 2, 6: feature 44

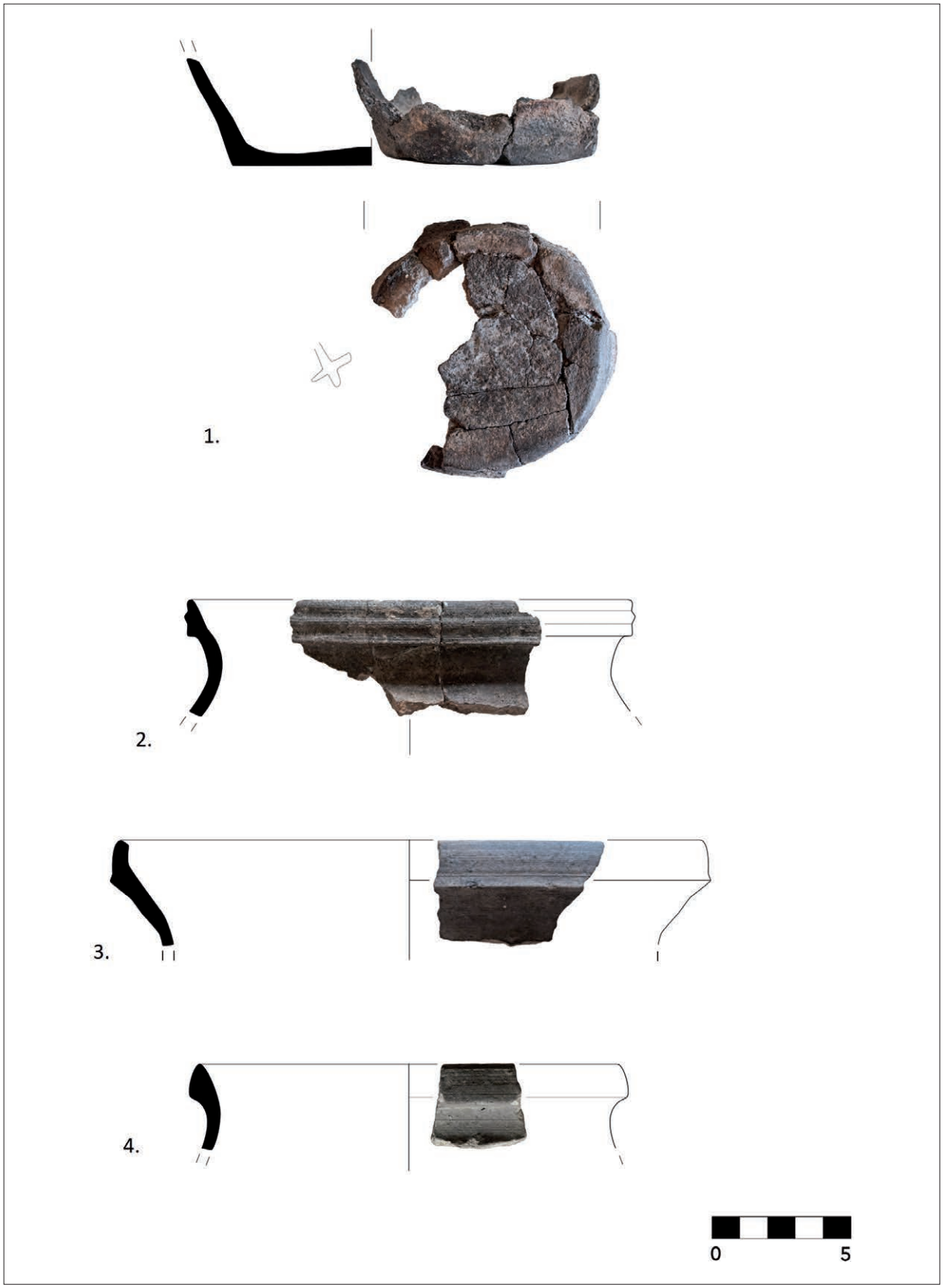
18. kép. 1-3: 2. ház betöltés, 4: 134. obj. Árpád-kori vésett díszű tál.
Fig. 18. 1-3: Filling of house no. 2, 4: feature 134. Incised Arpadian plate

19. kép. 1: 2. ház 71.obj. (kemence) alsó sütőfelület alapozásából, 2: 71.obj. betöltés.
Fig. 19. 1: House no. 2. From the undercoating of the lower oven surface of Feature 71 (oven). 2: Filling of feature 71.

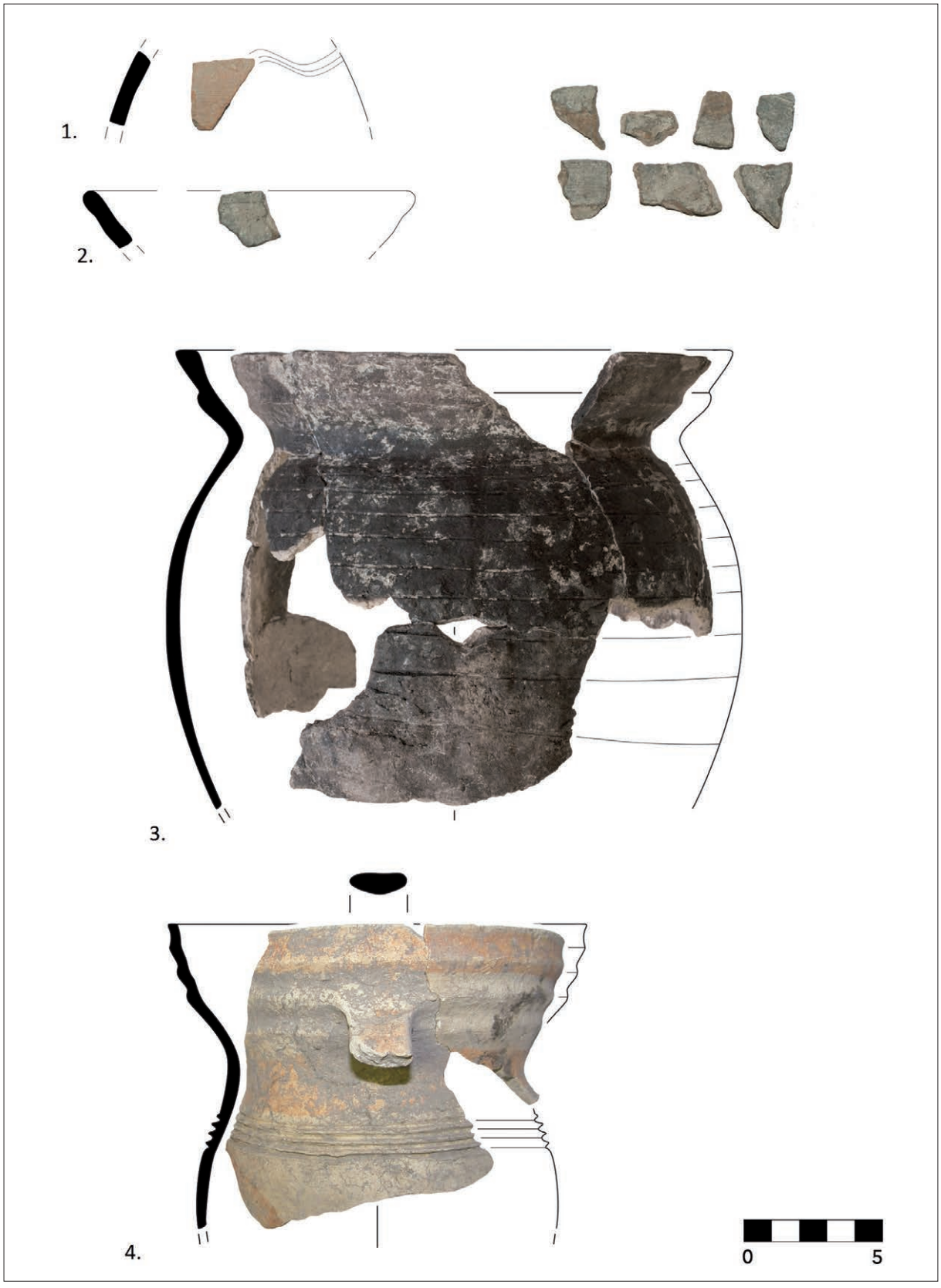
20. kép. 1-5: 2. ház 71.obj. (kemence) alsó sütőfelület alapozásából.
Fig. 20. 1-5: House no. 2. From the undercoating of the lower oven surface of Feature 71 (oven).

21. kép. 1-4: 2. ház 71. obj. (kemence) felső sütőfelület alapozásából.
Fig. 21. 1-5: House no. 2. From the undercoating of the upper oven surface of Feature 71 (oven).

22. kép. 1-3: 37.obj. (kemence) sütőfelületének alapozásából, 4: 44. obj. (kemence) sütőfelületének alapozásából.
Fig. 22. 1-3: From the undercoating of the oven surface of Feature 37 (oven), 4-5: the undercoating of the oven surface of Feature 44 (oven)

23. kép. 1-2: 53. obj., 3-4: 56. obj.
Fig. 23. 1-2: Feature 53, 3-4: Feature 56

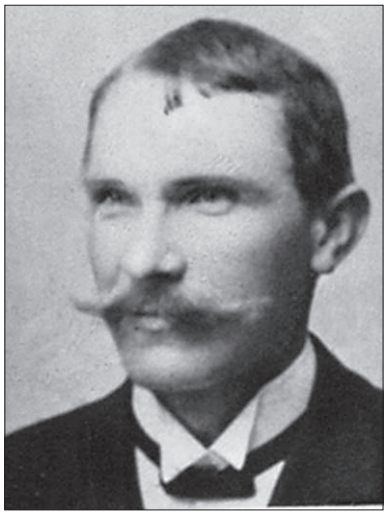
24. kép. 1-3: 2.obj. (kemence) sütőfelületének alapozásából, 4-5: 2. obj. (kemence) hamuzó gödréből.
Fig. 24. 1-3: From the undercoating of feature 2 (oven) 4-5: From the ashpit of feature 2 (oven)

Prohászka Péter

ÁRPÁD-KORI TEMPLOM ÉS TEMETŐ REGTETŐN – GERECZE PÉTER ÁSATÁSA A BUDAPEST XV. KERÜLETI MÁV-TELEPEN

Bevezetés

Budapest Árpád-kori topográfiájának részeit nyújtják az elmúlt közel százötven év alatt felszínre került régészeti leletek, temetők és templomok maradványai. A pesti oldal lelőhelyeivel számos tanulmányban foglalkoztak.[1] Míg a délpesti rész lelőhelyei az autópálya építések és beruházásoknak köszönhetően szépen növekedtek,[2] addig az északi részen többnyire a régi, sokszor hiányos adatokra vagyunk utalva. A XV. kerület, Újpest-Rákospalota, lelőhelyeinek jegyzékét Irásné Melis Katalin állította össze.[3] A rendelkezésre álló adatok alapján három 11-12. századi temetőt ismerünk a vidékről.[4] Ezek sorát a Sín utcai, a Püspökvilla melletti, temető nyitotta meg, amelynek feltárását még 1892-ben Pósta Béla végezte, aki 171 sírt mentett meg, melyek mellékletei között S-végű hajkarikák, valamint érmek voltak az I. László és III. Béla uralkodása közötti időszakból.[5] 1927-ben a rákospalotai útépítés során bukkantak sírokra, majd a Timur utca – Fertály utca által határolt térségben több mint 550 sírt tártak fel a régészek.[6] Emellett még a régi Fóti út mellett több sírt dúltak fel és a Kossuth Lajos utca 39-41. telken egy Árpád-kori templom nyomait figyelték meg.[7]

1. kép. Gerecze Péter
Abb. 1. Péter Gerecze

Többször történik utalás arra, hogy a Szilas-pataktól délre Palotaújfalu és az Őrjáró tér között elterült középkori falu területén szórványleletek kerültek elő. Sőt 1914-ben ásatás is történt, amikor a pusztatemplomból kibányászott római kövek jutottak az Aquincumi Múzeumba.[8] E lelőhely a későbbi lakótelep építésénél teljesen megsemmisült, azonban a téren 1947-ben hét sírt tártak fel, melyek mellékletei S-végű hajkarikák voltak.[9] Az 1914-ben folytatott ásatással kapcsolatban többször merült fel a 19. századi műemlékvédelem egyik fontos alakjának, Gerecze Péternek (*1. kép*) a neve.[10] Gerecze 1856. május 23-án született Désen, középiskoláit Szamosújváron és Kolozsváron végezte, majd Bécsben, illetve Kolozsváron az egyetemen a bölcsészet hallgatója lett.[11] A tanári vizsga letétele után Pécsett, majd Budapesten volt főreáliskolai tanár. Érdeklődése a régmúlt korok iránt arra késztette, hogy Németés Olaszországban, valamint Franciaországban tanulmányutakat tegyen. Széleskörű publikációs

[1] Irásné Melis 1983; Irásné Melis 1997; Tettamanti 2001; Irásné Melis 2005.
[2] Bencze–Szigeti 2015.
[3] Irásné Melis 1983. 22-23; Irásné Melis 1997; Irásné Melis 2005,
[4] Irásné Melis 2005. 73.
[5] Fehér–Éry–Kralovánszky 1962. 26., Nr. 120.; Irásné Melis 1983. 15-16; Irásné Melis 1997. 41-47.
[6] Irásné Melis 1997. 48-61; Irásné Melis 2005. 73
[7] Irásné Melis 1983. 22-23.
[8] Budapest Történeti Múzeum 62.28.1. Kuzsinszky 1936. 96-98, 124.
[9] Fehér–Éry–Kralovánszky 1962. 26., Nr. 121.; Irásné Melis 1983. 15.
[10] Buza 1997. 219-221., v. ö. Jónás Elemér, szintén rákospalotai polgár rövid közleményét Gerecze ásatásával kapcsolatban Jónás 1927. 29-30: „Az 1913. év nyarán, a Pestujhely mellett fekvő Máv.-telep építése közben nagykiterjedésű sírmezőre bukkantak. A Nemzeti Muzeum megbízásából dr. Gerecze Péter archaeológus ásatta fel szakszerűen ennek egy részét s megállapította, hogy egy kettős rétegű temetővel van dolgunk. Az alsó – természetesen régebbi – sírmező a jazigok harcias nemzetének egyik nyughelye, míg a felső egy árpádkori temető volt, mely a XI. században keletkezett. Regtető helységben tartozott. Ugyanitt honfoglaláskori lószerszámok is kerültek elő."
[11] Éber 1914. 433.; Bakó 1993. 9-11.

tevékenységének elsődleges témái a műemlékvédelem, építészet és a régészeti leletek voltak. Ugyanakkor nem csupán elméleti, hanem gyakorlati szakember is volt, mivel több ásatást végzett a Műemlékek Országos Bizottsága és a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából.[12] A Műemlékek Országos Bizottságának rendes tagjává nevezték ki és aktív szerepet vállalt tanársága mellett annak működésében. Már korán alkalmazta a korszak technika nyújtotta lehetőségeit működésének dokumentálásában, amely egy fényképezőgép volt.[13] E kedvelt, ugyanakkor hasznos időtöltése jelentette végül is a végzetét, ugyanis az Első Világháború kitörése után a rákospalotai szanatórium katonakórház lett. Az itt ápolt sebesülteket fényképezte Gerecze szabadidejében, akik a fényképeiket szeretteiknek küldték el. A kórházban fellépő tifusz őt is megfertőzte és alig másfél heti betegeskedés után 1914. november 2.-án hunyt el.[14]

Mivel Gerecze Péter és családja Rákospalotán élt egészen az Első Világháború végéig, így nem véletlen, hogy önként vállalkozott a MÁV-telep építése során felszínre került romok és sírok kutatására. Azon néhány hónap, amely az ásatás és Gerecze halála között eltelt, nem tette lehetővé számára, hogy kutatásainak eredményeit önálló tudományos tanulmányban mutassa be. Ugyanakkor a múzeumba került leletek is feledésbe merültek, így nem szerepelnek a honfoglalás és Árpád-kori lelőhelykorpuszban sem, pedig a rómaiakat a Budapesti Történeti Múzeum, míg az Árpád-koriakat a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi.[15] A Gerecze-féle rákospalotai ásatás történetének kibogozása a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában folytatott kutatásokkal kezdődött, amikor is előkerült ásatási jelentése, méghozzá számos fénykép kíséretében.[16]

Gerecze Péter rákospalotai ásatásának forrásai

A Magyar Nemzeti Múzeum adattárában az Érem- és Régiségtár aktái között található a rákospalotai ásatással kapcsolatban álló levelezés, Gerecze Péter ásatási jelentése és az ahhoz csatolt fényképek.[17] Ennek előzménye azonban Varjú Elemér, aki Hampel József utóda volt az Érem- és Régiségtár élén, 1914. május 16.-én kelt megbízása Gereczének egy próbaásatás eszközléséről, amely munkálatokhoz a Nemzeti Múzeum 100 Ft-ot is biztosított:[18]

„Nagyságos
Dr. Gerecze Péter áll. főreáliskolai tanár úrnak
Pest-Újhely

Hivatkozással szóbeli megbeszélésünkre felkérem Nagyságodat, hogy a Palota-Újpest határában felbukkant népvándorlás-, illetőleg Árpád-kori temetőben a Magyar Nemzeti Muzeum érem- és régiségtára számára próbaásatást eszközölni sziveskedjék.

Az ásatás költségeit illetőleg megállapításunk olyképen formuláztatott, hogy az érem-. és régiségtár csupán a felfogadott napszámos munkások napibéreteit és az eshetőleges szállítási költségeket viseli. Ennek ellenében a lelt tárgyak kivétel nélkül az osztály birtokába mennek át.

Az ásatás költségei az egyszáz (100) koronát nem haladhatják.

Amidőn még Nagyságodnak önzetlen munkásságáért előre is köszönetet mondok, őszinte tisztelettel vagyok

Bp 1914. máj. 16.

Készséges híve
V.E.”

A megmentett középkori leleteket 1914. június 10.-i jelentésének kíséretében küldte meg Varjú Elemérnek, amelyhez nyolc fényképet is csatolt:[19]

„A Magyar Nemzeti Muzeum Érem- és Régiségtára
Nagyságos Igazgatójának
Dr. VARJÚ ELEMÉR úrnak
Budapesten.

Hivatkozva Nagyságodnak f. évi május 16-án a rákospalotai Palotaújfalú határrészben, a most folyó Máv. Épitkezések helyén végzendő próbaásatás iránt hozzám intézett becses megbizására, van szerencsém a következőket jelenteni.

A pestujhelyi sanatorium kapujától 300 és a rákossztmihály-rákospalotai villamos vasúttól 200 Méterre elterülő dombnak még el nem hordott felén május 25-30-ig naponként reggel 6 órától estve 8 óráig négy emberrel végzett földmunkálat mellett saját kutatásaim alapján a következőket sikerült megállapítanom.

[12] Éber 1914. 434.
[13] Bakó 1993.
[14] Éber 1914. 434.; Búza 1997. 51., 221.
[15] Fehér–Éry–Kralovánszky 1962. 26., Nr. 120.
[16] Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Adattár Érem- és Régiségtár 481/1914.
[17] Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Adattár Érem- és Régiségtár 387/1914.
[18] Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Adattár Érem- és Régiségtár 481/1914.
[19] Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Adattár Érem- és Régiségtár 481/1914.

Ezen a helyen két egymás alatti népvándorláskori temető terül el, egyik 1.40m. a másik o.80.m. mélyen. Az alsóban a halottak szétszórva rendetlen sorokban, de mind keletre néző helyzetben, a felsőben épen így de sürübben, kinyújtoztatva feküsznek. Sem a halott égetés sem az edények mellékletének e két temtőben nincs nyoma, noha nehány őskori cserép darab itt-ott látható a földben és a földszínen. Az általam föltárt 20-25 sírban mindössze öt nagyobb /3cm átmérőjű/ és hat kisebb /1 és ½ cm átmérőjű hengeres bronz hajkarika illetőleg fülbevaló, egy vas fülbevaló és egy finom fonású fehérfém karika: 2cm. átmérőjű fülbevaló jött elő. Ezek a legutóbb említett fonatos karikát kivéve mind nyitott karikát képeznek, melynek egyik vége hegyes, a másik lapos szalaggá verve visszahajtott csigalakot képez. A fülbe valókat hegyes végükön a fülbe dugták, s a karika szétnyitása után a sodrony rugalmasságánál fogva ismét összecsukták. Rugalmasságát némelyik máig megtartotta. A nagyobb karikákat hajkarikáknak használták. Ez a tipikus népvándorláskori ékszer néhány példányban N. Muzeumunkban is látható.

Sírleletnek még csak egy darab bőr foszlány tekinthető, mely egyik csontváz lábánál volt, tehát annak lábbeli maradványa lehet. Épenmaradását a száraz homoktalaj magyarázza meg, melyben a csontvázak is ép, sőt eltartható állapotban maradtak meg, a mit a temető alsóbb, nedvesebb talajának konzerváló erejéről nem mondhatunk el.

A síroktól függetlenül előjött még e területen egy honfoglaláskori kis bronz szíjcsat és egy bronz boritású függő dísz, melynek magva vasból van, úgy látszik a kantárnak homlokszíj dísze lehetett.

Talált itt még egy idegen napokkal ezelőtt két III-ik Bélától származó darabot is, de ezt nem sikerült megszereznem.

Ez utóbbi leletek tehát arra vallanak hogy e helyen a honfoglalás után is tartozkodtak, de még bizonyosobbá tesz minket e felől a már előbb itt előkerült épület maradvány, melynek töredékeiből két római feliratos követ, már dr. Gáspárecz Elemér úr a Nemzeti Muzeumba szállíttatott. Én a faltöredékekből kiástam még egy Neptum isten tiszteletére szentelt oltárkövet, melyen legalább enne az istenne neve olvasható, egy második nagyobb oltárkövet, tán Junó tiszteletére szentelve, egyik oldalán egy áldozati kancsó és patella domboruan kifaragott képével, másik oldalon a felirat töredékével. Továbbá egy kapu sarok övét a vassarok helyével s végre egy érdekes emléktábla töredéket melynek feliratából kivehető, hogy ezt a követ Claudius Brittanicus császár a csempészek elleni vár falába állíttatta, miután a kőről az előbbi Commodus császár nevét és még kétsor írást kivakartatott.

Mondanunk sem kell, hogy mind ezek a római feliratos kövek a szomszédos Contra-Aquincum falaiból kerültek ide és pedig a magyarság betelepedése után, mikor is itt REKTETŐ nevű magyar falu állott, hol ifj. dr. Reiszig Ede szerint /aki Pestvármegye monográfiája 124 l., egy kronikára hivatkozik/ az udvari bolondok laktak. Ez a község a a mohácsi csatából pusztítva haza távozó török seregnek lett áldozata.

Az általam feltárt sírok leleteit nevezetesen 12 drb kisebb nagyobb bronz fülbevalót, hajgyűrűt csattot és lószerszámfüggőt és két darab bőrfoszlányt ide a halottak fekvését feltüntető, s a feliratos kövekről felvett fényképeimet idezárva tisztelettel beterjesztem, tudatom, hogy a faragványos köveket dr. Kuzsinszky Bálint tanár úr Nagyságod előzetes engedelmével az aquincumi muzeumba szállíttatta.

A terület további sorsára nézve a következőket bátorkodom előterjeszteni: A Máv. Építkezései a népvándorláskori temetőnek épen felét elpusztították, másik felét tavasszal fogják lehordani. Tekintve hogy itt kétségen felül egy magyar falu is állott, melynek templom maradványait a rendelkezésemre állott összegből egészen nem tárhattam fel. Tekintve továbbá, hogy a temető második fele mindkét kori kulturára nézve további újabb adatokkal kecsegtet: igen kivánatosnak tartom a terület földalatti emlékeinek további feltárását, melyet a földmunkálatokkal kapcsolatban a Máv felügyelőséggel való megegyezés útján aránylag csekély összeggel keresztül lehetne vinni, s melynek további teendőit is készséggel hajlandó vagyok magamra vállalni, ha arra felhatalmazást nyerni szerencsés leszek.

A kezembe útalt egy száz koronának elszámolásaképen tisztelettel szintén idezárt számadás végösszegéhez igazolásul meg kell jegyeznem, hogy az itteni építkezések miatt munkást itt csak is egész heti munkára lehet kapni ennélfogva a rendelkezésemre bocsátott összeg a legszűkebb körű kutatásra sem volt elegendő. Kérem ezért a csekély 29 kor. 60 fillér utólagos szíves kiutalását.

A leleteket azért tartottam magamnál máig mert az érdeklődés fölkeltése végett a kutatások eredményei és leleteiről a pestujhelyi társas körökben és polgári leányiskolában előadásokat tartottam.

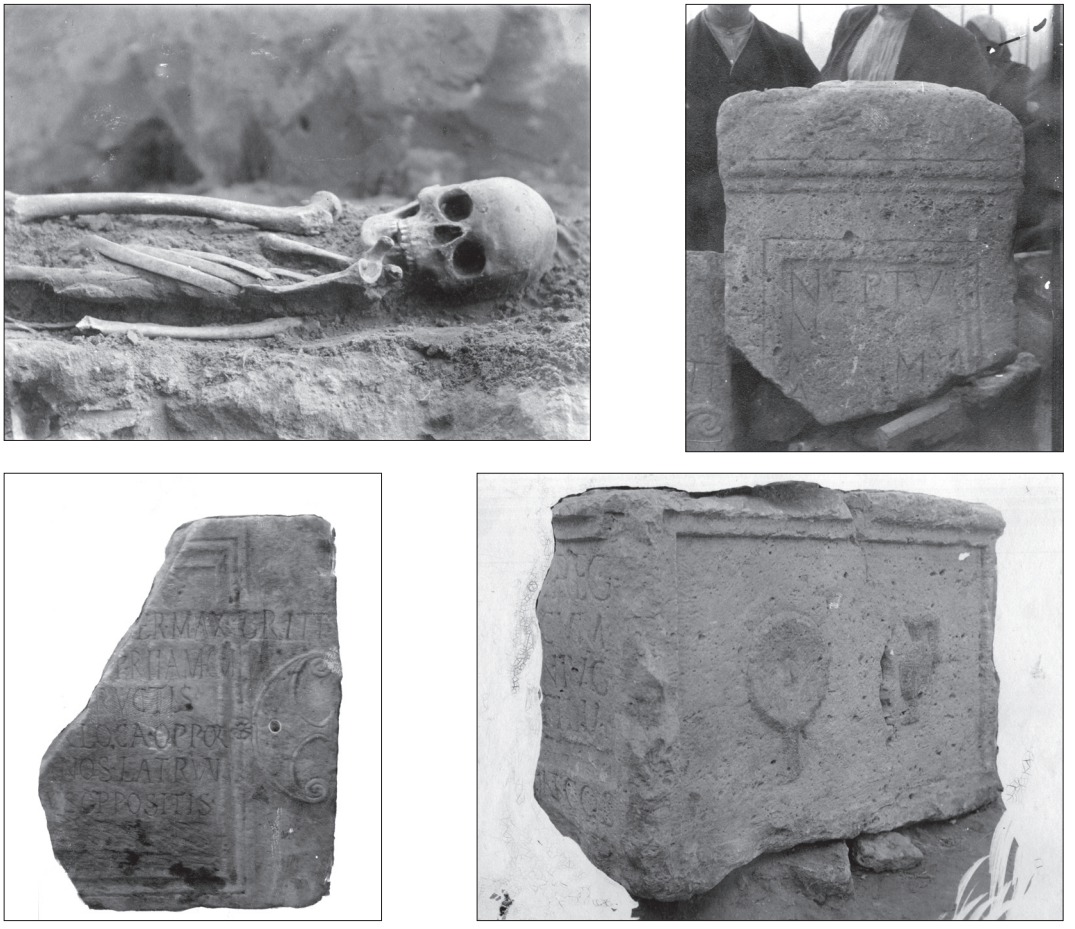
Jelentésem és elszámolásom szíves tudomásul vételét kérve és előterjesztésem becses figyelmébe ajánlva maradok Nagyságod iránti

Kiváló tisztelettel

Pestujhely 1914. junius 10.

Dr. Gerecze Péter

Mellékelve: dobozban felragasztva 12 db bronztárgy két drb bőrtöredék és egy koponya"

2. kép. Gerecze Péter fényképei a MÁV-telepi ásatásról (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)
Abb. 2. Die Aufnahmen von Péter Gerecze über die Ausgrabung in der MÁV-Siedlung (Ungarisches Nationalmuseum, Budapest)

Mellékletek:

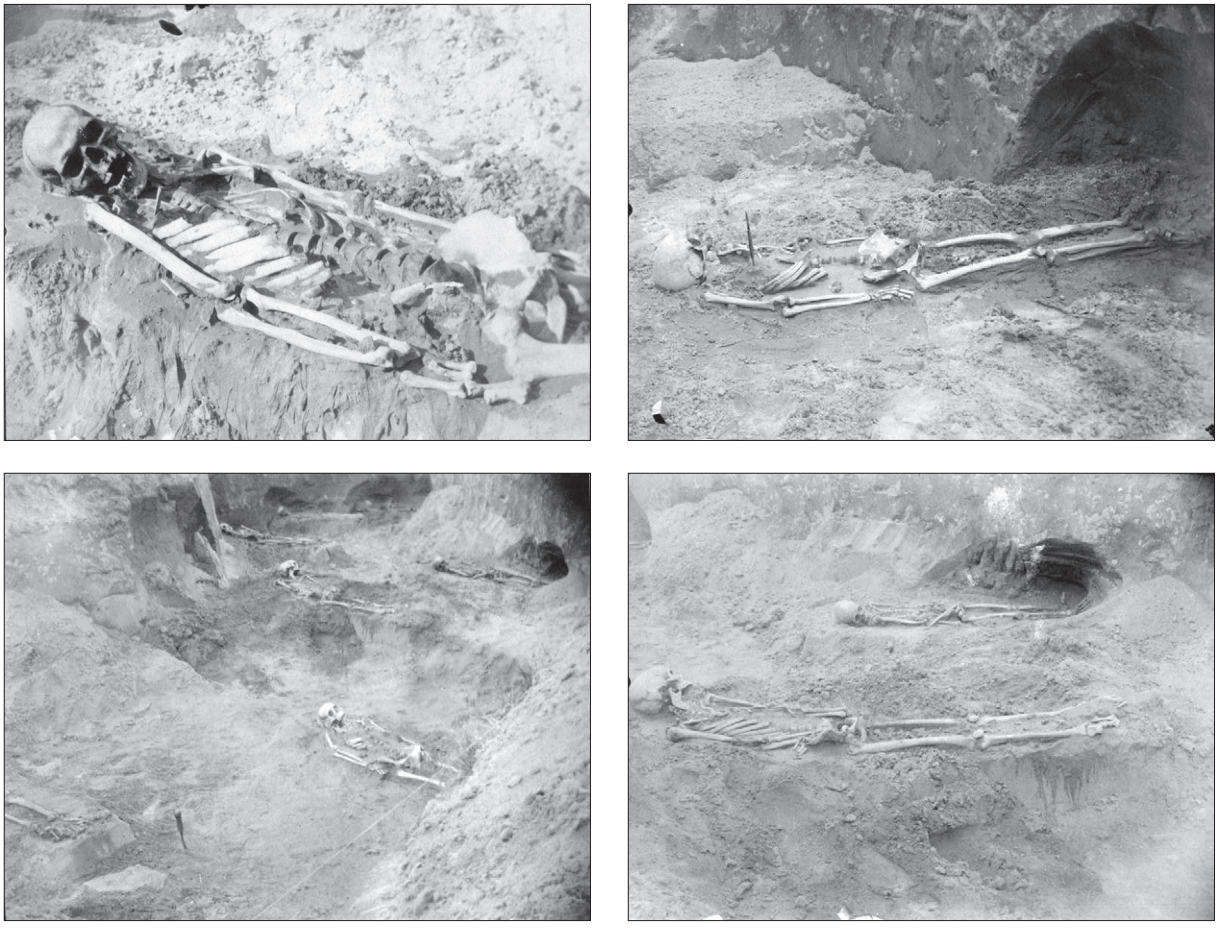
1) *Rákospalota-Ujfalui népvándorláskori temetőből R. L. N. 387/1914. sz. megbízásából feltárta Gerecze Péter. 1914, május 25-30.* (*2. kép*)
2) *Rákospalota-Ujfalui népvándorláskori temető helyén állott REKTETŐ nevű falu temploma alapfalaiból R.L.N. 387/1914 számú megbízásából feltárta Gerecze Péter. 1914. május 25-30.* (*2. kép*)
3) *Contra-Aquincumból REKTETŐ templomához (Rákospalota) hurcolt kő feltárta Gerecze. 1914 május 25-30.* (*2. kép*)
4) *Contra-Aquincumból Rektető templomához elhurcolt oltárkő R.L.N. 387/1914. sz. muz. Megbízásából feltárta Gerecze Péter. Aquincumba vitte dr. Kuzsinszky Bálint.* (*2. kép*)
5) *Rákospalota-Ujfalui népvándorláskori temetőből R. L. N. 387/1914. sz. megbízásából feltárta Gerecze Péter. 1914, május 25-30.* (*3. kép*)
6) *Rákospalota-Ujfalui népvándorláskori temetőből R. L. N. 387/1914. sz. megbízásából feltárta Gerecze Péter. 1914, május 25-30.* (*3. kép*)
7) *Rákospalota-Ujfalui népvándorláskori temetőből* (*3. kép*)
8) *Rákospalota-Ujfalui népvándorláskori temetőből. A Máv R. L. N. 387/1914. sz. megbízásából feltárta Gerecze Péter. 1914, május 25-30.* (*3. kép*)

E leleteket azonban csak egy évvel később 1915 tavaszán leltározták be,[20] amelyek a következők voltak: két karika, egy zárt bronz karika, ólom karika rombusz keresztmetszetű és végül s-végű hajkarikák (4 apró, 2 nagyobb és 5 töredék).

Gerecze Péter május 25 és 30 között folytatott ásatásának híre ment és 31.-én a Rákospalota hetilap külön cikkben számolt be a régészeti munkálatokról „Régi leletek Rákospalotán ” címmel:[21]

„Amint tudjuk-, a budapesti napilapok is közölték-, Rákospalotán, a máv. Munkásháztelepi építkezésénél

[20] Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Régiségtár 84/1915.
[21] Régi leletek Rákospalotán. Rákospalota 1914. május 31. 5.

3. kép. Gerecze Péter fényképei a MÁV-telepi ásatásról (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)
Abb. 3. Die Aufnahmen von Péter Gerecze über die Ausgrabung in der MÁV-Siedlung (Ungarisches Nationalmuseum, Budapest)

különböző csont, és más ősleletekre bukkantak. Jónás Emil polgártársunk, aki szabad óráiban előszeretettel foglalkozik régiségtani dolgokkal, a leletek hírére a helyszinén termett és a föld ásatásokat huzamosabb időn át figyelemmel kisérte. Jónás a leletekből, gyűjteményének kiegészítésére, több darabot megszerzett és most, a talált régiségekről érdekes leirást küldött lapunk számára, kiegészítve azt magyarázatokkal és a saját véleményével.

A lelet-, eltekintve a római felirásos, Neptun oltárkőtől és Commodus római császár vámhírdető falikőtáblájától-, igen szegényes, de annál érdekesebb, becsesebb és talán történelmünk szempontjából is fontos leend.

Az együtt eltemetett ember- és ló csontváz, az égetett állati csont ősi edénydarabokkal, az ismeretlen ősállati szarvasmarha féle koponya, bizonyára a népvándorlás korából valók vagy utóbbiak talán még előbbi időből.

Ugyszintén a nagyon egyszerű sima, alig pár hullámvonallal és néhány párhuzamosvonallal ékített fekete agyag cserepek és edénydarabok is valószínűleg az említett korból származnak.

Az emberi koponyák mellett talált bronz és ezüst fülbevalók, a jellegzetes halánték gyűrűk-, mely ékességeket mint hátramaradt leleteket az asszonyi ősi hiúságnak köszönhetjük, továbbá a fehér, máznélküli edénydarabok, a vaskések, sarkantyúk, szekérvasak és III. Béla királynak ezüst dinárjai azonban már Árpád korabeli ősmagyar leletek.

Találtak egy vörös veder-aljat s más, ismeretlen célú bronztárgyat is. Sajnos, hogy eddig egész tárgyat nem sikerült találni, hanem csak sok cserép – töredék került elő.

A lelet azt bizonyítja, hogy a terület valaha lakott hely is volt.

Harci eszköz vagy annak maradványa alig akad.

Tekintettel arra, hogy az emberi csontvázakat általában rendesen temették el, a jellemző fekvő helyzetben; arczal keletfelé fordítva, több sorban egymásfölé, a hely-, bár egyes gödörben több csontváz is találtatott-, több százados őstemetőnek mondható.

Előtárul egy épület alaprésze is. Ennek kövei közül emelték ki a római felirásos köveket is, melyeket épitési anyagul használtak fel.

Hihető, hogy az alap, templom alap, mely körül létesült ősi szokás szerint a temető.

Ha a történelmünkben e hellyel összefüggő kapcsolatos eseményt keresünk, nem találunk semmi biztos adatot. Régi községnek a közelben nyoma sincs. De ha a korhatározó denárok által jelzett XII. századot, vagy az előbbi történelmi időt vesszük a történelmi könyvünk vonatkozó lapjait olvasgatva, az események között kutatunk, és ha a feltárandó épület-alap tényleg templom maradvány, talán kapcsolatba lehet hozni egy történelmi eseményükkel egy kimagasló személyünkkel.

Ugyanis, ha a mogyoródi csata leírását olvassuk, akkor szinte elébünk tárul egy harci kép. Géza és László királyi herczegek harca Salamon királlyal. Szemünk elé tárul a hadi felvonulás a Duna balpartján, a rákosi dombokon. Majd halljuk László kir. herceg fogadalmát. 1074. márczius 14-én reggel, midőn fegyverkezett az ütközet előtt, földre borulva kérte Isten segítségét és megfogadta, ha győznek, azon a helyen egyházat épített Szent Márton tiszteletére."

Vajjon a talált maradványok nem hozhatók-e e történelmi eseményünkkel, e történelmi tényünkkel kapcsolatba?

Vajjon a napfényre hozott épületkövek e kimagasló és a vidéket uraló Rákosi dombon nem László Mihályi hercegünk fogadalmi templomának romjai e?!

Ha az országos muzeum részéről megbízott dr. Gerecze Péter tanár ismert, lelkes archeologus a feltárással templomalapot hoz felszínre, remélem, hogy véleményem fedni fogja a történeti valóságot.

Ez idő szerint talán elég a leletre vonatkozó tudnivalóból; a többi a feltárás és a tudományos kutatás jövő rejtélye még.

Jónás Emil sajnálattal említi még, hogy a nemzeti muzeum részéről előbb nem tettek lépést a szekszerű feltárás iránt, mert akkor sok leletet mentettek volna meg az elkallódástól. De még sajnosabb és szomorubb dolog, hogy elüljáróságunk sem intézkedett, hogy a terület védett legyen és a kiásott csontok ne hurczolhassanak szerte-széjjel.

Névtelen őseink és talán hőseink csontjai megérdemelték volna, hogy addig, míg az országos muzeum nem intézkedik, legalább a helyi hatóság vegye őrizet alá azokat, jó példával járva elől a köteles kegyeletben.

Dr. Gerecze Péter tanár már megkezdte a szakszerű feltárást, melynek megtekintése a laikus részére is érdekes és érdemes lehet."

A cikkben szereplő félreértések miatt Gerecze külön tanulmányban mutatta be ásatását és annak eredményeit a Rákospalota 1914. június 21.-i számában:[22]

[22] Gerecze 1914.

„A rákospalotai ásatások (Rákospalota 1914. junius 21, 3-4.) A magyar királyi államvasutak munkásház-építkezéseinél előkerült leletekre vonatkozó multkori közleményünk kapcsán Gerecze Péter dr. tanár úr a következő levelet intézte hozzánk:

A „Rákospalota"
tekintetes szerkesztőségének
Rákospalotán

Bátorkodom a becses lapja május 31-iki számában a Máv. Épitkezéseinél előkerült régészeti leletekről közzétett tudósításnak részint helyre igazitása, - részint kiegészítéseképpen a következőket közölni:

A helyszínén részint a magam költségén, részint a Nemzeti Muzeum megbizásából és támogatásával végzett próbaásatások folytán bizonyossá vált, hogy a pestújhelyi szanatorium kapujától 300 és a szentmihályi villamos vasúttól 200 méter távolra, a Régi szőlők-dűlőjén, a talaj színe alatt 1 méter 40 cm. mélyen, s ugyan e helyen 80. cm. mélyen két egymás fölötti népvándorlás kori (1400-1500 éves) temető terült el. A kinyújtóztatott helyzetben keletre néző csontvázak mindkét sora mellett csupán néhány hajkarika és fülbevaló, a hulláktól pedig függetlenül honfoglaláskori lószerszámok jöttek elő. Én együtt eltemetett ember és lócsontvázat nem találtam, annál kevésbé ismerek innen előkerült ezüst ékszert. Az a bizonyos „vörös vederalj" sem tudom látatlanul mi lehet. Nagyon kérem mindazokat, akiknek innen, vagy máshonnan ilyesféle tárgy van birtokukban, szíveskedjenek azokat a Muzeumnak átengedni. Magánembernél, ha még oly buzgó gyűjtő is az illető, e tárgyak a tudományra nézve elveszettek s legfőlebb hibás következtetésekre szolgálnak. Az általam lelt bronztárgyak az itt lakott jazigok művelődéstörténeti emlékei gyanánt tekinthetők. A temető főlé jóval később minden valószínűség szerint már a keresztény magyarság által ide épített templom azokból a kövekből épült, melyeket e célra a kőszegény vidéken a Dunaparton állott, de már ekkor századok óta romokban heverő Contra-Aquincum falaiból bontottak ki és hurcoltak ide. Ez a négy darab feliratos kő tehát a római történelemnek,, érdekes adaléka és mint ilyeneket csakis Aquincumban helyezhettük el. Egy magyar falu állott tehát e helyen, amelynek nevét is ismerjük és ez: Rektető, hol a krónika szerint az udvari bolondok laktak. A közleményben említett sz. Márton, vagy sz. György-apátsági templom melyet sz. László fogadalomból alapított, nem itt, hanem Mogyoródon állott, s alapfalai után ott kellene kutatni, ha nálunk ilyesmire is jutna a közpénzek milliárdjaiból. Ez a Rektető ugy látszik a mohácsi vész idején, mikor a bosszuálló Szulejmán Budán átkelve a Dunán, a jobbparti helységeket felégette és a lakosságot magával hurcolta.

4. kép. Gerecze Péter képeslappá alakított fényképei a MÁV-telepi ásatásról (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)
Abb. 4. Die Aufnahmen von Péter Gerecze über die Ausgrabung in der MÁV-Siedlung als Postkarten (Ungarisches Nationalmuseum, Budapest)

Nagyon érdemes és Rákospalota multjára kétszeres érdekű volna, ha a még földalatt lappangó, s a jövő évi építkezések alkalmával örökre eltűnő régészeti emlékek a tudomány számára megmentenének. Én a kutatást kész örömmel vállalnám, ha a társadalom és a község a nyers kiadások fedezéséről valami formában gondoskodnék. Pestujhely közönsége társadalmi uton megmutatta jó indulatát s közösen lehetne tán az egyesek igen csekély megterhelése árán is valamit tenni. Én az ügy nevében csak hálával adózhatnám s a Tekintetes Szerkesztőségnek azt is megsugom, hogy kész örömmel számolnék be élő szóval Rákospalota intelligens és érdeklődő közönségének a leletek bemutatásával, ugy a mint ezt Pestujhelyen már két-három helyen tettem, ha erre alkalmam adódnék.

Maradtam kiváló tisztelettel
Pestujhelyen 1914. junius 5.

Dr. Gerecze Péter"

„Itt említjük meg, hogy Jónás Elemér a Rákospalotai Egyesült Kaszinóban előterjesztést tett aziránt, hogy a kaszinó Gerecze tanárt hívja meg előadás tartására. El is várjuk a kaszinó elnökségétől, hogy a kérelemnek eleget tesz."

Sajnos arról nem szólnak a híradások, hogy Gerecze a meghívásnak eleget téve megtartotta előadását a Rákospalotai Egyesület Kaszinójában.

A háború kitörése, majd a frontról egyre nagyobb számban érkező sebesültek miatt Gerecze is inkább a kórházban hasznosította fényképészeti ismereteit, míg a tifuszt el nem kapva meg nem halt.[23] Az ásatási felvételeket azonban nem csupán jelentésének alátámasztására készítette, hanem mint arról egy sajátos forrás tanúskodik, sokszorosítva képeslapként szolgáltak. Erre utal dr. Antall Józsefnek – Magyarország rendszerváltás utáni első miniszterelnökének ajándéka, aki 1965 júliusában két képeslappá alakított fényképet küldött a múzeumnak, melyek a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában találhatók. (*4. kép*).[24]

A hátoldalukon a következők olvashatók:

a) „XV. Ker A Rákospalota-újfalui népvándorláskori (V-VI. sz.) temetőből a pestújhelyi sanaroriumtól 300 metere ahol később Rektető nevű magyarfalu épült, melynek templom alapfalai is előjöttek. Ez a templom Contra-Aquincum köveiből épült. Ezek közt több darab feliratos kő is volt. Gerecze Péter feltárása 1914. május 25-30."

b) „Rákospalota 914 V/30.

Kiváló tisztelete nyílvánításául
Ngys.

Jónás Emil	*Dr. Gerecze Péter*
és fiai	*tanár úrnak*
Elemér Emil	*Pestújhely"*

Gerecze jelentése, kiegészülve a fényképekkel, valamint a sajtóban megjelent tudósításokkal szá-

[23] Buza 1997. 51.

[24] Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Adattár XXI. 311/1965. A fényképekhez csatolt levélben Antall József a következőket írta: „Régi családi képek rendezése és selejtezése közepette találtam a mellékelt két képet. Tekintettel arra, hogy semmiféle kötelék nem fűz a fehér +-tel jelölt Gerecze Péterhez, illetve a régészethez, úgy véltem, leghelyesebb valamelyik múzeumnak ajándékozni. Felmerült bennem a gondolat, hogy a Budapesti Történeti Múzeumnak küldöm el. De az egyik kép szövege szerint a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából folytak az ásatások, ezért küldöm a MNM Történeti Múzeumnak / esetleges további intézkedés végett/…."

mos fontos információval bír, amelyek segítségével a lelőhely meghatározására és a leletek elemzésére vállalkozhatunk.

A lelőhely

A rákospalotai Árpád-kori temető fekvésével kapcsolatban többféle elképzelés olvasható az irodalomban, így helyezték az Őrjáró térre, valamint az Őrjárat utcába egyaránt.[25] Gerecze Péter jelentésében a lelőhelyről a következőket írta:[26]

„ A pestujhelyi sanatorium kapujától 300 és a rákossztmihály-rákospalotai villamos vasúttól 200 Méterre elterülő dombnak még el nem hordott felén", amit a Rákospalota újságban megjelent beszámolójában újabb fontos adattal egészített ki:[27] *„… a pestújhelyi szanatorium kapujától 300 és a szentmihályi villamos vasúttól 200 méter távolra, a Régi szőlők-dűlőjén … népvándorlás kori (1400-1500 éves) temető terült el."*

A helytörténeti munkák alapján a pestújhelyi szanatórium az Őrjáró térrel szemben volt, amelytől mintegy 300 m távolságra esett a domb (*5. kép*).[28] Ráadásul a régi térképeken ezt a területet hívták Régi-szőlők dűlőjének.[29] Ezen adatok alapján a templom és a temetője az Őrjáró téren voltak és e tekintetben a temetőhöz tartoztak az 1947-ben feltárt sírok is.[30]

A leletek

Gerecze Péter ásatása során, mint arra jelentésében is utal, római feliratos kövek és Árpád-kori ékszerek kerültek elő. Ezek közül a római feliratos emlékek ismertek voltak, köszönhetően annak, hogy Kuzsinszky számos más Aquincumi Múzeumban található feliratos emlékkel együtt közölte őket.[31] Ugyanis a középkori templomba másodlagosan beépített római feliratos emlékek végülis nem a Nemzeti Múzeumot, hanem az aquincumit gazdagították.[32] Gerecze felismerve jelentőségüket, több követ díszítésük és feliratuk miatt lefényképezett, mely felvételeket mellékelte jelentéséhez. Ezen kövek vagy a Dunántúlról, vagy pedig a Rákos-patak torkolatánál állott ellenerődből lettek a kőben szegény vidékre szállítva.[33] Többféle típus van a kövek között képviselve, így az építési mellett több oltártöredék is előkerült az ásatás során.[34] Gerecze ezek közül a következőket fényképezte le:

[Imp(erator) Caes(ar) M. Aur(elius) [[Commodus]] | Antoninus Aug(ustus) Pius Sarm(aticus) G] erm(anicus) Britt(annicus) | [pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) VI imp(erator) IIII co(n)sul IIII p(ater)] p(atriae) ripam om | [nem burgis a solo ext]ructis [item praesidiis pe]r loca oppor | [tuna ad clandes]tinos latrun | [culorum transit]us oppositis | [muniuit per [[L. Corne]lium Felicem | [Plotianum leg(atum)] pr(o) pr(aetore)]].

A mészkő építési felirat töredéke azon feliratok sorába tartozik, melyek Commodus császár 185-ben kiépített őrhelyein voltak elhelyezve. A kő szélén pelta és rozetta díszítésekkel bír, ami Gerecze fényképén is jól látható:[35]

Neptu|n[o---] s[ac(rum?)] | M(arcus) OMV/AIO[

A mészkőoltár felső részén a feliratos mezőt többszörösen profilált keret övezi. Az oltárt Neptunusnak állították.[36]

A másik mészkőoltár töredék jobb oldalán kanna és patera látható, amelyhez a következő felirat tartozik:[37]

[I(oui) O(ptimo) M(aximo) et Iunon]i Reg(inae) | [---] cum | [---co]niug(e) | [et ---] filia | [[[Imp(eratore) d(omino) n(ostro) Antonino Aug(usto) III]] | et Comaz] onte co(n)s(ulibus).

Ez utóbbi követ Gerecze úgy fényképezte, hogy a felirat mellett annak díszítése is jól látszódik.

A pesti határ templomaiba gyakran építettek be római köveket, mint a pestújhelyi ún. pusztatemplomba, vagy a XVII. kerületi Hungária utca 5. sz. telken, illetve a Rákospalota Kossuth Lajos utcai templom falába.[38] Ezek a kövek nagyrészt a Dunántúlról származnak.

---

[25] Fehér – Éry – Kralovánszky 1962. 26., Nr. 121.; Irásné Melis 1983. 15; Buza 1997. 7.

[26] Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Adattár Érem- és Régiségtár 481/1914.

[27] Gerecze 1914. 3.

[28] Buza 1997. 153–54.

[29] Buza 1997. 154.

[30] Fehér–Éry–Kralovánszky 1962. 26., Nr. 121.; Irásné Melis 1983. 15.

[31] Lásd Kuzsinszky 1936.

[32] Lásd Kuzsinszky 1936. A köveket 1914. május 25-én a következő sorok kíséretében Kuzsinszky Bálint vette át Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Adattár, Érem- és Régiségtár 433/1914: „Ezennel elismerem, hogy azt a két római feliratos kődarabot, melyeket nemrég Palotaújfalu határában találtak, de a melyek oda Contraaquincumból kerültek és így Aquincum territoriumához tartoztak, az Aquincumi Múzeumban való elhelyezés végett a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának osztályigazgatójától, Dr. Varjú Elemér úrtól átvettem."

[33] Jónás 1927. 29.

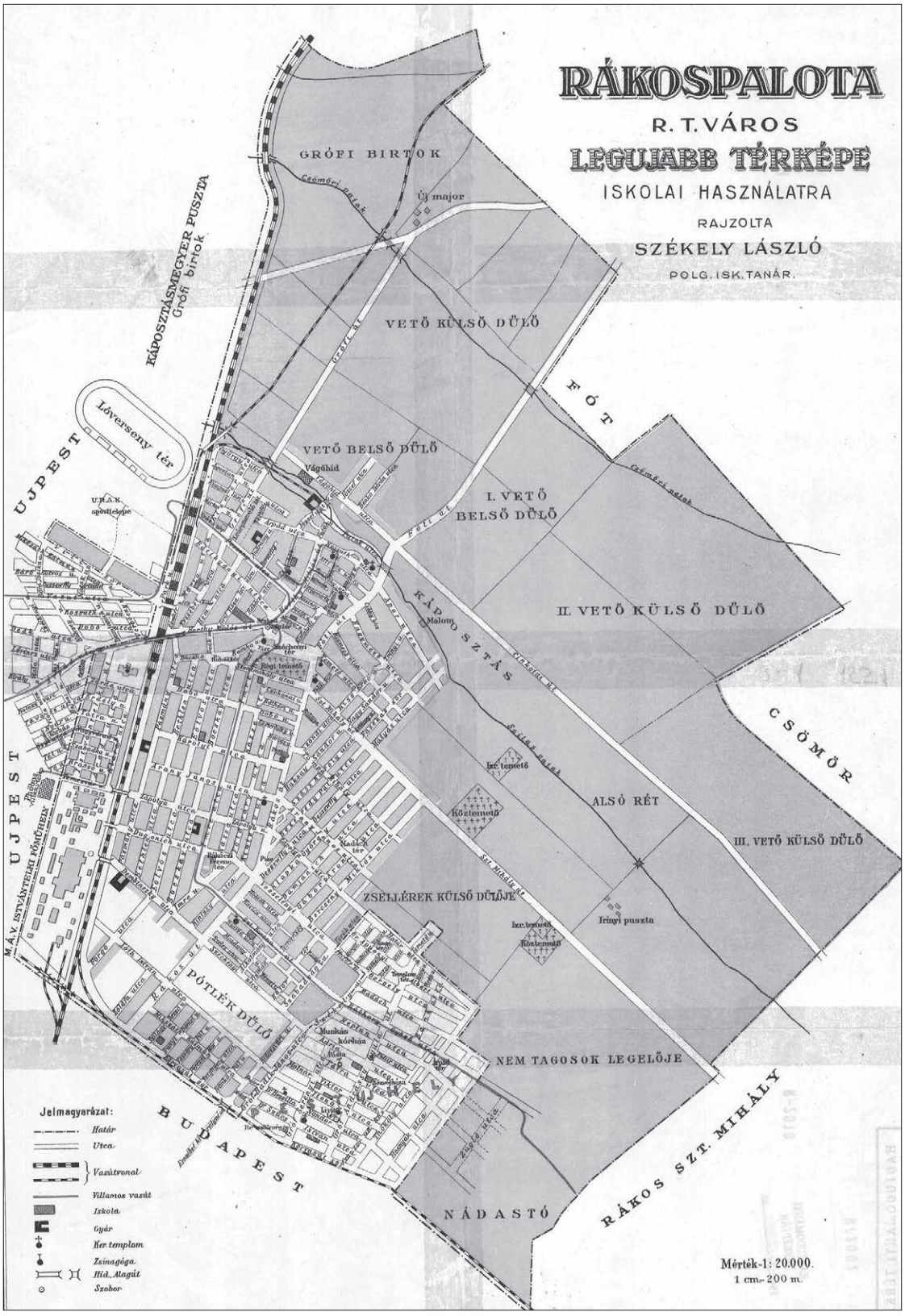
[34] Ezek közé tartoznak még: Aquincumi Múzeum Inv.-Nr. 63.10.123., v. ö. Kovács 2005. 216., Nr. 242.; Inv.-Nr. 63.10.314., v. ö. Kovács 2005. 246., Nr. 244.

[35] Aquincumi Múzeum Inv.-Nr. 63.10.123., v. ö. Kovács 2005. 242., Nr. 239.

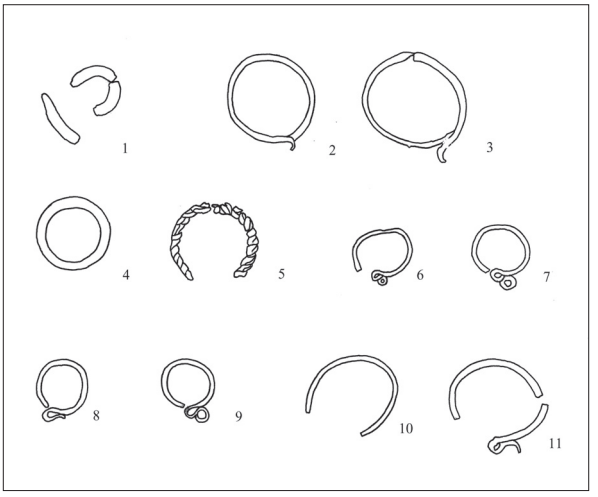
[36] TitAq II. Nr. 942.

[37] Aquincumi Múzeum Inv.-Nr. 63.10.112., v. ö. Kovács 2005. 250., Nr. 247

[38] Kuzsinszky 1937. 95.; Irásné Melis 1997. 62. 32. j.

5. kép. A MÁV-telep és a temető helye Rákospalota térképén
Abb. 5. Die Lokalisierung der MÁV-Siedlung und des Friedhofes auf dem Stadtplan von Rákospalota

6. kép. A MÁV-telepen feltárt sírokból a Nemzeti Múzeumban található leletek
Abb. 6. Fundstücke aus den freigelegten Gräbern in der MÁV-Siedlung, die heute im Nationalmuseum

A római kövek mellett az öt napos ásatás során egyéb régészeti leletek is előkerültek, melyekről Gerecze a következőket írta jelentésében:[39] *"Az általam föltárt 20-25 sírban mindössze öt nagyobb (3cm átmérőjű) és hat kisebb (1 és ½ cm átmérőjű) hengeres bronz hajkarika illetőleg fülbevaló, egy vas fülbevaló és egy finom fonású fehérfém karika: 2cm. átmérőjű fülbevaló jött elő. Ezek a legutóbb említett fonatos karikát kivéve mind nyitott karikát képeznek, melynek egyik vége hegyes, a másik lapos szalaggá verve visszahajtott csigalakot képez… A síroktól függetlenül előjött még e területen egy honfoglaláskori kis bronz szíjcsat és egy bronz boritású függő dísz, melynek magva vasból van, úgy látszik a kantárnak homlokszíj dísze lehetett."*. A Gerecze által összegyűjtött régészeti leletekre nem találunk hivatkozást *„A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei"* című munkában.[40] Pedig, ha egy évvel később is, de a Nemzeti Múzeumba kerültek, ahol a következő megjegyzés kíséretében leltározták be őket:[41]

„Néhai Gerecze Péternek Rákos-Palotaújfalun végzett népvándorláskori ásatásának (1914. V. 25-30) eredményei: 9 db hajkarika, 4 db másfajta karika töredéke, egy bronz szíjcsatt, 1 bronz függősúly, 1 bőrdarab, 1 koponya a fül tájékán zöldes patina. 17 db." A szíjcsat, függősúly és a koponya azonban hiányzik.

Ma a következő leletek találhatóak a Nemzeti Múzeumban:

1) *Karikagyűrű.* Bronzból öntött, zárt, ívelt, félkör átmetszetű karikagyűrű két darabra törve. Átm: 18 mm, V: 4 mm. (*6. kép*)
2) *S-végű hajkarika.* Kör átmetszetű 2 mm vastag bronzhuzalból. Átm: 30 mm. (*6. kép*)
3) *S-végű hajkarika.* Kör átmetszetű 3 mm vastag bronzhuzalból. Átm: 34 mm. (*6. kép*)
4) *Karikagyűrű* 4 mm vastag, átm: 25 mm. (*6. kép*)
5) *Fonott hajkarika.* Három bronz huzalból font hajkarika. Átm: 30 mm. (*6. kép*)
6) *S-végű hajkarika.* Kör átmetszetű 2 mm vastag bronzhuzalból. Átm: 20 mm. (*6. kép*)
7) *S-végű hajkarika.* Kör átmetszetű 2 mm vastag bronzhuzalból. Átm: 15 x 20 mm. (*6. kép*)
8) *S-végű hajkarika.* Kör átmetszetű 2 mm vastag bronzhuzalból. Átm: 18 mm. (*6. kép*)
9) *S-végű hajkarika.* Kör átmetszetű 2 mm vastag bronzhuzalból. Átm: 18 mm. (*6. kép*)
10) *S-végű hajkarika* töredéke. Kör átmetszetű 2 mm vastag bronzhuzalból. Átm: 28 mm. (*6. kép*)
11) *S-végű hajkarika.* Kör átmetszetű 3 mm vastag bronzhuzalból. Átm: 32 mm. (*6. kép*)

A Gerecze által összegyűjtött S-végű bronz, kör átmetszetű, nyitott hajkarikák a kora Árpád–kor jellemző ékszerei. Használatuk közel két évszázadon keresztül figyelhető meg.[42] Az egyetlen kivételt köztük a három bronz drótból font karika jelenti, amelynek viselése a 11. századtól figyelhető meg az Árpád–kori köznépi temetőkben.[43]

A TEMETŐ

Gerecze Péter már egy bolygatott és részben elhordott dombon kezdte meg a kutatásait, amely során 20 – 25 sírt tárt fel. A sírok helyzetéről a Rákospalotában a következőket írta:[44]

„… a talaj színe alatt 1 méter 40 cm. mélyen, s ugyan e helyen 80. cm. mélyen két egymás fölötti népvándorlás kori (1400-1500 éves) temető terült el. A kinyújtóztatott helyzetben keletre néző csontvázak mindkét sora mellett csupán néhány hajkarika és fülbevaló, a hullláktól pedig függetlenül honfoglaláskori lószerszámok jöttek elő. Én együtt eltemetett ember és lócsontvázat nem találtam, annál kevésbé ismerek innen előkerült ezüst ékszert.".

[39] Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Adattár Érem- és Régiségtár 481/1914.
[40] FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962. 26., Nr. 121.
[41] Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiségtár leltárkönyv 84/1915.
[42] SZŐKE–VÁNDOR 1987. 53-59; KOVÁCS 1994. 112-114.
[43] KOVÁCS 1994. 140.
[44] GERECZE 1914. 3.

Jelentésében azonban még valamire rámutatott:[45] „*Ezen a helyen két egymás alatti népvándorláskori temető terül el, egyik 1.40m. a másik o.80 m. mélyen. Az alsóban a halottak szétszórva rendetlen sorokban, de mind keletre néző helyzetben, a felsőben épen így de sürübben, kinyújtoztatva feküsznek. Sem a halott égetés sem az edények mellékletének e két temetőben nincs nyoma, noha nehány őskori cserép darab itt-ott látható a földben és a földszínen.*" Ugyan Gerecze utalt honfoglaláskori leletekre, melyek azonban végülis nem jutottak a Nemzeti Múzeumba, mégis a temető az Árpád-korban, valószínűleg a 11. században indulhatott. Hosszabb használatára utal, hogy az alsóbb sorba még rendezetlenül temetettek, fölé is temetkeztek, ahol már sűrűbben egymás mellett figyelte meg a későbbi, valószínűleg 12. századi sírokat. A pontos datálást a sírok csekély száma, az éremmellékletek hiánya, valamint a karikaékszerek e típusainak általános viselete nem teszi lehetővé. Jelentésében utalt két III. Béla éremre a lelőhelyről, azonban ezeket végül nem tudta megszerezni. A sírok mellett részben feltárt kőalapozású templom ugyancsak arra mutat, hogy a temetőt az Árpád-korban, valószínűleg a 11-12. század folyamán használták. A temető kiterjedéséről nem állnak rendelkezésre adatok, ugyanis Gerecze alig öt napos ásatása során nem tudott olyan felületet feltárni, amely a temető kiterjedését jelezte volna.

Gerecze Péter szerint a középkori Regtető templomát és temetőjét bolygatták meg 1914-ben,[46] ahol azonban az Első Világháború kitörése és a lokálpatrióta tanár halála miatt a kutatások nem folytatódtak. Valószínű, hogy ez is, akárcsak a pesti oldal többi nagyobb és részben feltárt temetője, mint a rákospalotai Sín utcai,[47] vagy a Timur utcai a 13. században záródott.[48] Ezek közé a nagyobb temetők közé tartozhatott a Rákospalota Őrjáró téri templom körüli temető, amelynek nagy része elpusztult, de szerencsére fennmaradtak Gerecze Péter tudósításai és jelentései, valamint fényképei.

[45] Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Adattár Érem- és Régiségtár 481/1914.

[46] V.ö. a pesti oldal középkori településtörténetéhez: Irásné Melis 1991.

[47] Irásné Melis 1991. 147; Irásné Melis 1997. 41-46.

[48] Irásné Melis 1991. 147; Irásné Melis 1997. 48-61; Irásné Melis 2005. 73.

IRODALOM

Bakó 1993 — Bakó Zs.: Gerecze Péter fényképhagyatéka. Budapest, 1993.

Bence–Szigeti 2015 — Bencze Z. – Szigeti J.: A Pesti-síkság honfoglalás és kora Árpád-kori temetői. = Cemeteries from the Hungarian conquest and Arpadian ages on the Pest Plains. BudRég 48. (2015), p. 95-130.

Buza 1997 — Buza P.: Pestújhely emlékkönyve. Budapest, 1997.

Éber 1914 — Éber L.: dr. Gerecze Péter. Archaeologiai Értesítő 34. (1914), p. 433-435.

Fehér–Éry–Kralovánszky 1962 — Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Budapest, 1962.

Gerecze 1914 — Gerecze P.: A rákospalotai ásatások. Rákospalota 1914. június 21. sz. p. 3-4.

Huszár 1940 — Huszár L.: Jónás Elemér Dr. 1899-1939. Numizmatikai Közlöny 38-39. (1939-1940) [1940], p. 3-6.

Irásné Melis 1983 — Irásné Melis K.: Adatok a Pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Budapest, 1983. (Monumenta Historica Budapestiensia, 4.)

Irásné Melis 1991 — Irásné Melis K.: Die Herausbildung und Entwicklung des mittelalterlichen Dorfsystems von den Anfängen bis 1241. In: Budapest im Mittelalter. Biegel, G. (Hrsg.). Braunschweig, 1991., p. 144-152.

Irásné Melis 1997 — Irásné Melis K.: Árpád-kori temetők a pesti határban. − Cimitiéres de l'époque Arpadienne (11-13e siécle) sur la péripherie de Pest. BudRég 31. (1997), p. 41-78.

Irásné Melis 2005 — Irásné Melis K.: Adatok a Buda és Pest körüli, 11-13. századi temetők régészeti kutatásához. = Data on the investigation of cemeteries of the 11th–13th centuries in the region of Buda and Pest. In: „… a halál árnyékának völgyében járok" . A középkori templom körüli temetők kutatása. Ritoók Á., Simonyi E. (szerk). Budapest, 2005., p. 71-76. (Opuscula Hungarica, 6.)

Jónás 1927 — Jónás E.: Rákospalota régészeti leletei. In: Faluszövetség rákospalotai kiállításának katalógusa. Budapest, 1927.

Kovács 1994 — Kovács L.: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. Budapest, 1994. (Varia Archaeologica Hungarica, 6).

Kovács 2005 — Kovács P.: Tituli romani in Hungaria reperti. Supplementum. Budapest – Bonn, 2005.

Kuzsinszky 1937 — Kuzsinszky B.: Az aquincumi Múzeum kőemlékeinek ötödik sorozata. BudRég 12. (1837), p. 61-152.

Szőke–Vándor 1987 — Szőke B. M. – Vándor L.: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Budapest, 1987. (Fontes Archaeologici Hungariae)

Tettamanti 2001 — Tettamanti S.: A honfoglalás kora és a kora Árpád-kor. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Zsoldos A. (szerk.) Budapest, 2001., p. 6-30.

TitAq II. — Tituli Aquicenses II. Tituli sepurelares et alii Budapestini reperti. Kovács P., Szabó A. (szerk.) Budapest 2010.

EINE KIRCHE MIT FRIEDHOF IN REGTETŐ AUS DER ÁRPÁDENZEIT

Die Ausgrabung von Péter Gerecze in der Siedlung der Ungarischen Staatsbahnen (MÁV) im XV. Bezirk in Budapest

Es sind drei größere Kirchenfriedhöfe aus der Árpádenzeit in Újpest-Rákospalota im XV. Bezirk bekannt, die hauptsächlich vor dem Zweiten Weltkrieg erforscht wurden. Zu den kaum bekannten Kirchenfriedhöfen des Bezirks gehört derjenige, der 1914 von Péter Gerecze freigelegt wurde.

Nur einige lokalgeschichtliche Publikationen erwähnten seine Ausgrabung, wobei selbst die Lokalisierung der Fundstelle war, wegen Mangel an Quellen ungewiss. Bei der Forschung im Archiv des Ungarischen Nationalmuseums hat man eine Akte gefunden, die einen Bericht von Péter Gerecze und fast ein Dutzend Fotos enthält. Diesen Bericht können wir durch einige Zeitungsartikel über die Ausgrabung in der Lokalzeitung von Rákospalota ergänzen.

Der Hauptrealschullehrer Péter Gerecze war nicht nur Archäologe, sondern auch Kunsthistoriker und Amateurfotograf. Er wohnte in Rákospalota und als Lokalpatriot verfolgte er die Bauarbeiten, als die Ungarischen Staatsbahnen eine Siedlung in dieser Gegend ausbauen ließen. Als hier ein Hügel abgetragen wurde, kamen Gräber und Mauerüberreste zum Vorschein, was Gerecze gleich dem Nationalmuseum gemeldet hat. Dank der finanziellen Unterstützung des Museums konnte er eine fünftägige Ausgrabung vornehmen. Er legte dabei 20 – 25 Gräber bzw. die Grundmauern einer mittelalterlichen Kirche frei. Die Gräber lagen nach seiner Beoachtung in zwei Schichten übereinander und waren nach Osten ausgerichtet. Die Grabbeigaben (Haarringe mit S-Enden, ein geflochtener Haarring) deuten darauf hin, dass der Kirchenfriedhof in der Árpádenzeit genutzt wurde. Die römischen Steine der Grundmauer gelangten ins Aquincum Museum, sie wurden später von Kuzsinszky veröffentlicht. Der Kirchenfriedhof lag nach dem Bericht von Gerecze am Őrjáró Platz, wo 1947 einige Gräber aus der frühen Árpádenzeit freigelegt wurden. Die Kirche und der Kirchenfriedhof gehörten Gereczes Meinung nach zu dem mittelalterlichen Dorf Regtető.

Horváth Viktória

SZÍNESFÉMLELETEK A 14–17. SZÁZADI BUDAI KIRÁLYI PALOTÁBÓL

Bevezetés

Jelen tanulmányban egy, a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályának raktárában őrzött kisfémgyűjtemény azon részét kívánom ismertetni, mely a budai várpalota 1946 óta történt feltárásai során került elő, s melynek nagyobb hányada ezidáig publikálatlan maradt.[1] A tanulmány terjedelmi korlátait figyelembe véve az alábbiakban egy válogatás készült, mely kísérletet tesz a palotabeli színesfémanyag változatosságának, minőségének bemutatására. A gyűjtemény egyik hangsúlyos részét képező, könyvvereteket, –kapcsokat és –díszeket tartalmazó anyagcsoporttal jelen munkámban nem kívántam foglalkozni, annál is inkább, mivel azok egy készülő szakdolgozat tárgyát képezik.[2]

A budai királyi palota (színes)fémanyaga egyike lehet a leginkább várt anyagközléseknek, ahogyan azt még az 1980–as években egy konferencián *Müller Róbert* fogalmazta meg.[3] A közelmúltban pedig *Benkő Elek* hívta fel a figyelmet a múzeumokban évek, gyakran évtizedek óta rejtőző leletek publikálásának fontosságára, mely nagyban hozzájárulhat a kézművesség, az anyagi kultúra különböző szegmenseinek részletesebb megismeréséhez is.[4]

Kutatások a hazai bronzművesség kapcsán

A bronzművesség hazai kutatástörténetét legutóbb *Szende László* vázolta fel a középkori kézművességet tárgyaló tanulmányában.[5]

A kézművesség termékeit, a középkori és kora újkori színesfémleleteket eddig csupán néhány esetben közölték – egyáltalában fémanyagról hazai ásatási anyagfeldolgozás önálló kötet formájában mindezidáig egyetlen esetben jelent meg, 2003–ban, *Gere László* jóvoltából.[6] Néhány évvel korábban *Lovag Zsuzsa* közölte a Magyar Nemzeti Múzeumban fellelhető középkori bronztárgyakat, melyekhez azonban ritkán tartoztak pontos leletmegfigyelések, így keltezésük jórészt formai alapon volt csak lehetséges.[7]

A várásatások fémanyagát részletekben vagy egészben az utóbbi időben kezdték el közölni – szerencsére egyre több egyetemi hallgató is lehetőséget kap kisebb fémanyag feldolgozására, s az így elkészült szakdolgozatoknak, tanulmányoknak minden, fémekkel foglalkozó kutató nagy hasznát veheti.[8]

A hazaiak mellett egyre több európai illetve amerikai múzeum gyűjteménye válik elérhetővé online felületen, ami a középkori művészet és tárgykultúra emlékeinek összehasonlításában óriási segítséget jelenthet. Nem kevésbé jelentősek a kutatás szempontjából – sajnálatos módon – azok a fémkeresős, illetve aukciós oldalak, melyek többnyire illegális gyűjtésük eredményét osztják meg a nagyvilággal. Számos esetben köztük találjuk a feldolgozott tárgyak legjobb párhuzamait.

1 A tanulmány alapjául a 2016–ban, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen elkészített diplomamunkám szolgált (Horváth 2016), melynek kapcsán itt szeretnék köszönetet mondani a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztálya munkatársainak a leletanyag rendelkezésre bocsátásáért, illetve segítőkészségükért.

2 A veretekkel Ujhelyi Nóra régészhallgató foglalkozik; egy részüket Irásné Melis Katalin közölte: Irásné Melis 1985.

3 Müller 1985. 430.

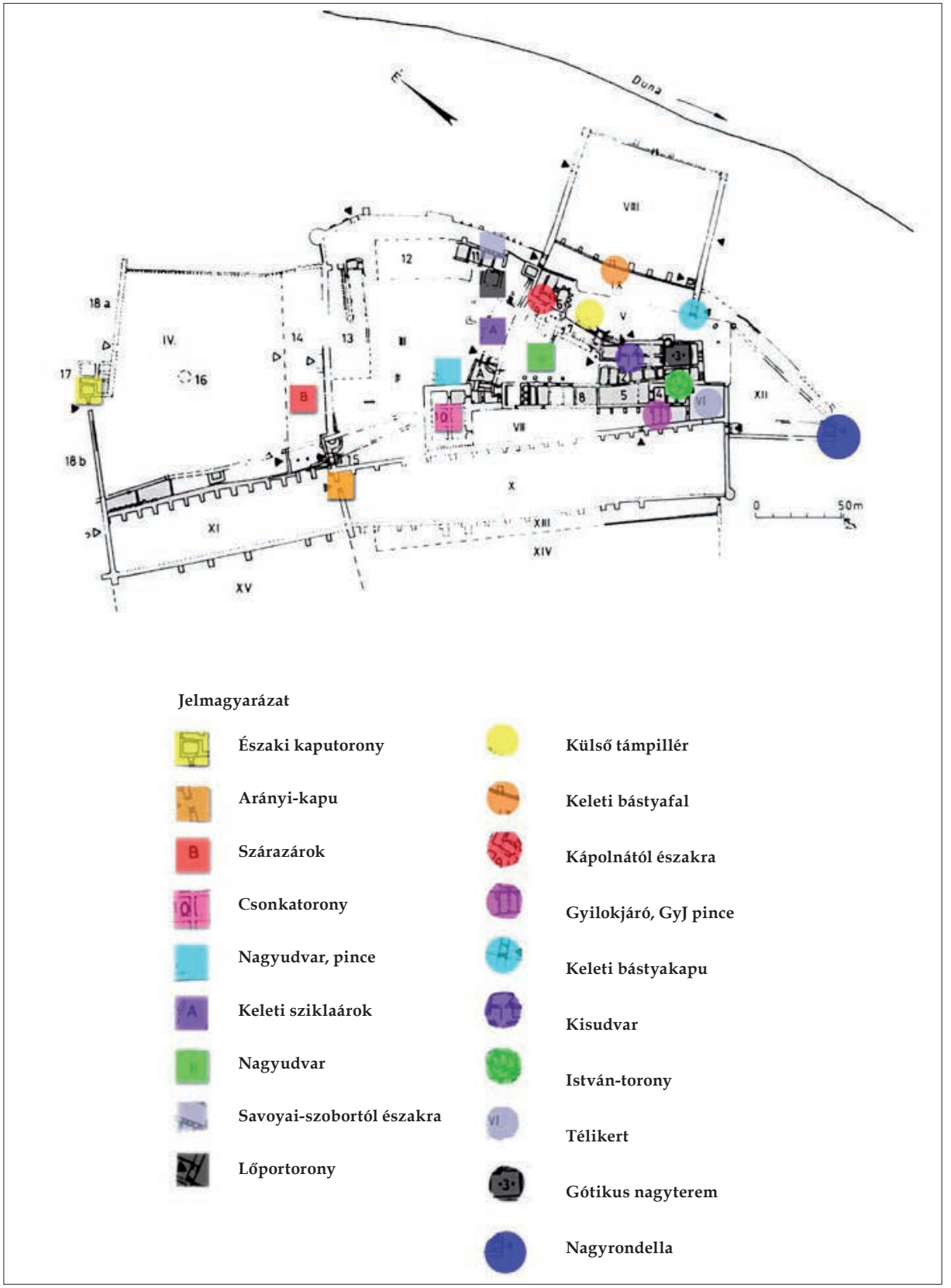
4 Benkő 2010. 702.

5 Szende 2008.

6 Gere 2003.

7 Lovag–Kovács–Garam 1999.

8 Itt szeretnék köszönetet mondani Tóth Balázs és Mikesy Anna hallgatóknak, akik a salgói, illetve a kisnánai vár fémanyagáról készített szakdolgozatukat rendelkezésemre bocsátották. Tóth 2013.; Mikesy 2015. Tóth Balázs megjelent tanulmányai a salgói és a zólyom–pusztavári fémanyag kapcsán: Tóth 2013.; Tóth 2014. A fonyódi vár fémleleteivel Szabados Ákos foglalkozott alapszakos szakdolgozatában. Szabados 2016.

1. kép A színesfémleletek lelőhelye a budavári palotában. (Magyar 2015. 537, 6. ábra nyomán)
Fig. 1. Finding spots of the non-ferrous metal items in the royal palace of Buda. (based on Magyar 2015. 537, fig. 6)

Lelőhelyek és leletanyag

A budavári palotából összesen 545 db színesfémlelet került elő.[9] Sajnos a pontos lelőhely nem minden esetben ismert, a teljes anyag kb. 15 %–a szórványként, közelebbről ismeretlen helyről vagy rétegből származik.[10] *(1. kép)*

A kutatással párhuzamosan a várbeli ásatások leletanyagát típusok szerint kívánták közölni,[11] melyek közül kisebb tanulmányok formájában az állatcsont–,[12] az érem–,[13] az üveg–,[14] a kerámia–,[15] illetve a kőanyag[16] egy részének feldolgozása látott napvilágot; a fémleletek közlése –főként a vasanyag kivételével – elmaradt.[17] A későbbi ásatások leletanyagából döntően a kerámiát közölték.[18]

A címben megjelölt időbeli határok a leletanyag feldolgozása után kerültek meghatározásra, s így elmondható, hogy az itt említendő tárgyak az 1300–as évektől egészen a 17. századig bezárólag jellemzik a mindenkori budavári palota lakóinak életét, mindennapjait.[19]

Anyagcsoportok

A palota területéről előkerült tárgyi anyagot formai és funkciós szempontok alapján osztottam csoportokra: harcászati eszközök, használati tárgyak, vallásos kultuszhoz köthető tárgyak, világítóeszközök, viseleti elemek, az egyéb, az eddigiekhez nem tartozó és ismeretlen rendeltetésű darabok, valamint a különféle hulladékok. A feldolgozott anyag legnagyobb részét a viseleti elemek, azon belül a különféle lemezes ruha– illetve övveretek teszik ki, illetve számottevő még a használati tárgyak, szerszámok, különféle eszközök mennyisége is.[20]

Harcászati eszközök

Három nagyobb csoportra oszthatjuk az előkerült harcászati eszközöket: ezek a *fegyverek* (11 db), a *(lovas)felszerelés* részei (13 db), illetve még ide sorolhatóak a puskagolyók elkészítéséhez szükséges *öntőformák* is (6 db). A legelső csoportba tartoznak azok a leletek is, melyek egy részét *G. Magyar Mária* illetve *Kalmár János* publikálták a budai vár fegyverleleteit tárgyaló, ám azokkal részletesebben nem foglalkozó tanulmányaikban.[21]

Fegyverek közül buzogányfej, puskacső töredéke, puskagolyók, míg a felszerelés részeiként íjászgyűrűk, lószerszámdíszek, pajzsveretek, sisakdísz illetve sarkantyútaréj került elő.

Íjászgyűrű (2. kép 1.)

Ltsz. 52.309. d=2,3 cm; legnagyobb hossz: 4,1 cm. NR, XVI. gödör

Bronz, kúpos háromszög alakú hegy, rajta felismerhetetlen karcolt minta, némi aranyozás nyomával.[22] Lelőhelyén kiöntőcsöves török korsó, illetve majolika padlótöredék kísérte.[23]

A kutatásban mind a mai napig vita tárgyát képezi, hogy honfoglaló elődeink körében ismert volt–e az íjászgyűrű és a hozzá kapcsolható ún. mongol íjfogás, az biztos azonban, hogy középkori várainkból szép számmal ismerünk csontból vagy fémből készült, egyik oldalán széles abroncsú íjászgyűrűt.[24] Ezek általános jellemzője, hogy a gyűrű pántja egyik oldalon V–alakban kiszélesedik, hogy felvéve megvédje a hüvelykujjat a visszapattanó húrtól.

---

9 Ebbe nem tartozik bele a külön gyűjteményi egységet alkotó török rézedények csoportja, melyek nagy része egyelőre publikálatlan. Bencze 2002. 461. A Nemzeti Múzeumban őrzött, de a budai várból származó publikált darabok: Fehér 1962. 157.

10 Jelen tanulmányban, a leletek alapadatainál a királyi palota feltárása során kialakult, s a BTM leltárkönyvében is használt lelőhely–megnevezéseket alkalmazom, melyek általában az újkori palota elnevezéseihez igazodtak. A rövidítések feloldása igen nehézkesnek bizonyult; középkori megfelelőikre ld. Gerevich 1966; Végh 1994. 140. Összefoglaló értelmezésükre, a lelőhelyek azonosítására diplomamunkámban tettem kísérletet. Horváth 2016. 11–12. Az összesítő alaprajz eredetije megjelent: Magyar 2015. 537, 6. ábra.

11 Gerevich 1966. 10–11.

12 Bökönyi Sándor 3 közleményben jelentette meg az anyag elemzését, az első közlés: Bökönyi 1958. A Csonkatoronytól keletre előkerült csontfaragványokat, a feltételezett műhelyet G. Sándor Mária publikálta: Sándor 1963.

13 Huszár 1956.

14 Gyürky 1982.

15 Többek között a kerámiáról általában: Holl 1952.; a majolika padlótéglákról: Bertalan 1952.; a mázas tetőcserepekről Végh 1994. A porcelánleletek feldolgozását a közlemúltban Komori Tünde régészhallgató végezte el: Komori 2014.

16 Balogh 1966.

17 A fegyverleleteket G. Magyar Mária és Kalmár János közölte: G.Magyar 1956; Kalmár 1966. A zarándokjelvények és plombák bizonyos hányada Huszár Lajos munkájában is megjelenik. Huszár 1956.

18 Zolnay–Boldizsár 1977; Boldizsár 1988; Gerelyes 1991.

19 A keltezés egyrészt tipológiai alapon történt meg, másrészt Huszár Lajos éremleleteket közlő munkájának felhasználásával adott esetben jómagam is megkíséreltem az egyes tárgyakat tartalmazó rétegek pontosabb keltezését. Huszár 1956.

20 Terjedelmi korlátok miatt az egyes csoportok legjelentősebb képviselőit kívánom bemutatni.

21 Magyar 1956.; Kalmár 1966.

22 Holl 2005. 47., Abb.11. 2.

23 Holl 2005. 20.

24 Igaz 2007. 168.

2. kép. Harcászati eszközök, használati tárgyak. 1. Íjászgyűrű, 2. Íjászgyűrű, 3. Sisakdísz, 4. Edényfül, 5. Csap, 6. Hajó formájú asztaldísz eleme, 7. Könyvtábladíszítő/derelyevágó.
Fig. 2. Military equipments, household objects. 1. Archer's ring, 2. Archer's ring, 3. Crest, 4. Handle of a vessel, 5. Tap, 6. Part of a ship-shaped center-piece, 7. Book cover decoration / Pierogi cutter

A 15–16.században használatos gyűrűket *Kalmár János* és *Kovács S. Tibor* is az oszmán–törökökhöz köti.[25] A szultán saját példányai általában aranyból, míg az egyszerűbbek bronzból készültek. Budáról ismerünk csontból készült példányt is,[26] s az egri[27] és kőszegi[28] várakban is hasonló gyűrű került elő. Vasból kovácsolt példány került elő a csorbakői várból, melyet az ásató a 15–16.századra keltezett.[29]

Íjászgyűrű (2. kép 2.)
Ltsz. nélkül. d=1,6 cm. Palota, szórvány

Bronz, kisebb méretű ujjra való, kúpos hegyű, lemezből hajlított. A gyűrű kiszélesedő részén vésett dísz, keretben négyzetháló figyelhető meg.

Sisakdísz (2. kép 3.)
Ltsz. 52.1107. 19,4x8x0,1 cm. KSz.á, 550–986/3,7–4 m 2 R

Aranyozott, töredékes, domború rézlemez, stilizált öt tollú madárszárny alakra kivágva, melybe annak idején valódi tollat tűztek. Két széle felé elhajlik, alsó széle lekerekített. Egyik hosszanti oldalán két lyuk található, valószínűleg a felerősítéshez.[30] *Holl Imre* az Anjou–kori kályhacsempékkel foglalkozó munkájában, a budai lovagi tornák kapcsán értékelte a fenti sisakdíszt, megjegyezve, hogy gyakori címerelem, kályhacsempén is előfordul.[31] Lelőhelyén, a keleti sziklaárokban 15. század második felére keltezhető kerámiával együtt került elő.

Mívesebb kialakítású sisakforgókat is ismerünk korabeli leírásokból, illetve gyűjteményekből. Eger várának ostromakor például a várbeliek zsákmányoltak értékes török sisakforgókat,[32] míg egy 1552–es adat arról tudósít, hogy a lengyel királyi udvarban bizonyos Erdélyi Márton aranymíves egyenesen a király számára készített hasonló tárgyat.[33] Báthory István fejedelem a budaihoz nagyon hasonló kialakítású, szárnyat ábrázoló forgója aranyozott ezüstből készült, ma a krakkói Czartoryski Múzeumban látható.

[25] Kalmár 1966. 585.; Kovács S. 2006. 311.
[26] A 3 íjászgyűrű fotója: Kalmár 1966. 585., 1. ábra. A faragott csont–leletanyagot feldolgozó Font Ágnes szíves szóbeli közlése.
[27] Kozák 1964. 227.
[28] Holl 1992. 68.
[29] Szörényi 2004. 252.
[30] Legutóbb a Gerevich László középkori kutatásait tárgyaló kiállításon szerepelt. Katalógusa megjelent: Paloták 2011. 56.
[31] Holl 1990. 91–92., 45.kép
[32] Kolba 1965. 150.
[33] Szádeczky 1889. 243. A sisakdísz 12 márka tiszta aranyból készült.

Használati tárgyak

A palotából előkerült használati tárgyakat két nagyobb csoportra: *konyhaeszközökre* és *kézműves szerszámokra* osztottam, az ezekbe be nem illeszthető leleteket pedig külön tételként soroltam fel. A tárgyak, eszközök igen nagy változatosságot mutatnak. Számos olyan lelet került elő, melynek formai párhuzama hazai ásatásokból egyelőre nem ismert, s ez a budai királyi központ kiemelkedő jelentőségére utalhat.

A konyhafelszerelés tárgyai közé az edények, evőeszközök, hordócsapok, mozsártörő, illetve egy hajódísz tartozik, s ide sorolhatók tágabban a mérleg részei is (mérlegkar, serpenyő, súlyok). A másik nagyobb csoportot, a kézműves eszközöket a gyűszűk, tűk, olló, kefe alkotják, emellett számos olyan leletet is ismerünk, melyek nem köthetőek egyik nagyobb csoporthoz sem (pipereeszközök, tollszárak, csengő, doromb, kulcstartó).

A gyűszűk száma kiemelkedőnek tekinthető, hiszen 22 példányt ismerünk a palotából. Négy gyűszűn beütött mesterjegy is található, mely mindegyik esetben a tárgy alsó egyharmadánál, az utolsó pontsor alatt helyezkedik el. A egyiken egy fektetett S–betű (esetleg N?), egy további gyűszű pereme felett valószínűleg egy galléros vagy glóriás emberi fej/koponya jelenik meg. Egy másik öntött gyűszű ugyanezen részén a következő jelzés olvasható: 'NN'.[34] Felismerhetetlen, három részből álló, koronára hasonlító forma látható a negyedik gyűszű alsó felén.

Edényfül (2. kép 4.)
Ltsz. 52.3090. 12,3x2x0,3 cm. GyJ, XXVI. gödör, 517–890/9,20–9,80 m

Bronz, S–alakú, végéhez közel a hasábbal tagolt farka elvékonyodó, ívesen meghajlik; feltehetően egy nagyobb folyadéktároló edény tartozéka lehetett. A korsóhoz, kupához csatlakozó tag részletével maradt meg, mely alakjával kígyót formáz. Lelőhelye, a XXVI. gödör megegyezik a nyugati belső udvarban épült pincével,[35] eme rétegből török talpas tálak, porcelán, valamint 17. századi fekete és vörös anyagú cseréppipák kerültek elő.[36]

A pécsi Janus Pannonius Múzeum oszmán–török fémanyagában előforduló kiöntőcsöves kor-

[34] A betűkből adódóan az egyik lehetőség a nürnbergi eredet, ám az azonosításhoz inkább a város címerét használták gyakrabban.
[35] A feltárás kezdetekor gödörként értelmezték.
[36] Holl 2005. 25.; a tárgy fotója: 62., Abb. 26. 7.

sók és kannák fülei a fentitől eltérően egyszerűbbek, díszítetlenek.[37]

Csap (2. kép 5.)
Ltsz. 51.2333. 6,3x1,7x2 cm. NU ajtó mellett, 575–976/2,5–3 m 2 R

Masszív, négyszögletes átmetszetű csap töredéke, belső ürege azonban henger alakú. A víz könnyebb távozása végett kifolyórésze ferdén levágott, külső felületén bekarcolt, talán állatfejet imitáló minta figyelhető meg. *Holl Imre* szerint a forma elég általánosnak tekinthető a nyugat–európai várak és kolostorok 15–17. századi leletanyagában, ám hazánkban csupán szórványos adataink vannak ezzel kapcsolatban.[38] Hasonló, négyszögletes átmetszetű, ám díszítetlen csap ismert a kőszegi várból, mely ép állapotban, többkaréjos fogantyújával együtt került elő.[39] A nagyvázsonyi pálos kolostorból *Rainer Pál*,[40] Kesztölc–Klastrompusztáról pedig *Kovalovszki Júlia* közölt egy téglalap átmetszetű kifolyó töredékét.[41]

A 15. században elterjedt öntött bronz– vagy rézcsapok nagyobb boroshordóhoz, esetleg más kisebb folyadéktároló edényekhez, kézmosókhoz tartozhattak, s ritkán kerülnek elő ásatások során, feltehetően maga az edény, valamint a nyersanyag értéke miatt.[42]

Hajó formájú asztaldísz eleme (2. kép 6.)
Ltsz. 52.360. 12,5x0,5x0,5 cm. KM ? 7/B R

Különleges darabja a leletanyagnak ez a kápolna északi oldala mellett udvarból előkerült, bronzból öntött hajóárboc. A rúd kétharmada csavart, alsó végén az illesztésre szolgáló csavarmenet található. Felső végén zászló formájú, forgatható lemez, alatta bevágott szélű, mozgatható kosár helyezkedik el.

A tárgyat első közlője, *Holl Imre* asztaldísz tartozékának határozta meg, mellyel maradéktalanul egyetérthetünk.[43] A különféle állat– és hajó alakú asztaldíszek (fr. *nef*–ek) a középkor–kora újkor folyamán gyakori dekorációi voltak a fejedelmi asztaloknak,[44] többnyire a kiemelkedő vendégek helyét jelölték.[45] A szerkezet az ábrázolások szerint kerekeken vagy egy külön erre a célra készített talpon állt, sótartóként, szalvétatartóként is funkcionált, egyben a főúri asztalt is ékesítette.[46]

A lelet azért is unikális, mert hazai ásatásból nem ismert hasonló példány, míg a beolvasztástól megmenekült, gyűjteményben fennmaradt darabok csaknem kizárólag nemesfémből készültek.[47] Számos külföldi gyűjteményben találkozhatunk aranyozott ezüstből öntött nef–fel, a 13. századtól egészen az újkorig, melyek közül talán a leghíresebb a londoni Victoria&Albert Museumban található Burghley–nef,[48] illetve a nürnbergi Germanisches Nationalmuseumban megtekinthető, talán idősebb Albrecht Dürerhez köthető késő gótikus ötvösmű.[49]

Budai darabunk korántsem tekinthető azonos színvonalúnak a fentiekkel – már csak nyersanyaga miatt sem– , ám megléte önmagában is jelzésértékű. Jelzi azt, hogy a 15. századi budai királyi udvar átvette a nyugati szokásokat: az étkezéseknél a francia, német földről ismert módon terítettek. A nem nemesfém alapanyag utalhat arra, hogy nem díszként, hanem valóban edényként, só–esetleg szalvétatartóként használhatták.

Könyvtábladíszítő/derelyevágó (2. kép 7.)
Ltsz. 51.5063. 11,2x2; d=3,1 cm. GyJP, 514–885/10–11 m 3 R

Küllős kerékből és szárból álló eszköz, a kerék széle fogazott, középen a szár szegecses kapcsolódásához szükséges lyuk található. A szár vége hurkos kialakítású, a hurok tövénél rovátkolással díszített. A tárgy első ránézésre a mai derelyevágókkal mutat rokonságot, ám a múzeumi leltár

37 FEHÉR 1959. 129.
38 HOLL 1992. 63.
39 HOLL 1992. 140., 79. kép 3.
40 RAINER 2009. 97.
41 KOVALOVSZKI 1992. 193., 18.kép.
42 OROSZ 2010b 295., 513. jegyzet.
43 HOLL 1987. 187., 3. kép. A rétegből 16 db érme ismert I. Ulászlótól (1440–1444) 1465–ig.
44 KOVÁCS 2000. 454. Gyakran előfordulnak főúri inventáriumokban is; Károly Róbert húga, Magyarországi Klemencia francia királyné asztali tárgyaival, azon belül a nef–ekkel a közelmúltban Bartha Annamária foglalkozott. A királyné asztala. Magyarországi Klemencia asztali tárgyai. Poszter, Fiatal Középkoros Régészek Konferenciája, Salgótarján, 2015. november 19.
45 ROUILLAC 2012. 146.
46 A korabeli ábrázolásokra két példa: *Berry* hercegének 14. századi hóráskönyvéből a Január c. kép *(Très Riches heures du duc de Berry, Janvier),* illetve ugyancsak a 14. századból *Walter de Milemete* nevéhez fűződő *De secretis secretorum c.* munkából A király asztala c. kép. A hajó a képen sárga színű, vagyis minden bizonnyal aranyozott volt.
47 Az Iparművészeti Múzeumban található egy, Vigyázó Ferenc hagyatékából származó, a 17. század első felére tehető trébelt ezüsthajó; ltsz. 53.1995. PAPP 2008. 6.
48 Forrás: A Victoria&Albert Museum online katalógusa. URL: http://collections.vam.ac.uk/item/O73113/the–burghley–nef–salt–cellar–unknown/ (Utolsó letöltés dátuma: 2015. december 20.) A 15–16. század fordulójára keltezett darab egy sellőformájú talapzaton áll, szakemberek szerint valószínűleg francia mesterek keze munkáját dicséri.
49 Forrás: a Germanisches Nationalmuseum online katalógusa. URL: http://objektkatalog.gnm.de/objekt/HG2146 (Utolsó letöltés dátuma: 2015. december 20.) Az ugyancsak sellőformájú talapzaton nyugvó hajó nürnbergi mestermunka, aprólékosan kidolgozott részletei figyelemreméltóak.

készítője annak idején könyvtábladíszítőnek határozta meg.

Fényképe *Irásné Melis Katalin* a könyvkultúra emlékeit tárgyaló munkájában jelent meg.[50] A görgető kerekének fogazott széle utal arra, hogy a szerszámot díszítő célra használhatták, jelen esetben a könyv bőrtáblájának megmunkálása jöhet szóba.[51] Érdekesség, hogy közvetlen közeléből, a nyugati belső udvar pincéjének azonos rétegéből 15 db hamis pénzérme került elő, ami akár a műhely egyéb irányú tevékenységét is jelezheti.[52]

A bronzkerék tökéletes párhuzama került elő a szádvári vár 2015. évi ásatásán, a belső vár kaputornyától keletre, az omladékréteg alatti legfelső rétegből.[53] Sajnos ennek a darabnak a szára nem ismert, ám a kerekek hasonlósága egyértelműen mutatja az eszköztípus azonosságát. Ugyancsak három részre tagolt, 3,5 cm átmérőjű, fogazott szélű kerék és a csatlakozó szár részlete került elő még a múlt században a füleki várban, ismeretlen lelőhelyen, melyet *Kalmár János* derelyemetszőként határozott meg.[54] Mindhárom darabot tágabban a 16. századra lehet keltezni.

Mérlegsúly (3. kép 1.)

Ltsz. 52.1083. 2,8x2,8x4,0 cm. 154,96 g. GyJ, támpillérek közötti elfalazás mögül, szórvány

14 oldalú, egy kocka sarkainak háromszög alakú síkkal történő elvágásával létrehozott szabályos test, legfelső négyzetlapján kereszt alakban elhelyezkedő 5, csipkézett szélű kör vagy csillag látható. Hasonló tárgy került elő a budai domonkos kolostorból,[55] illetve a nagyvázsonyi várból is, mely utóbbi kapcsán először *Fehér Géza*,[56] majd legutóbb *Szvath Márton* gyűjtötte össze az oszmán–török mérlegsúlyok hazai előfordulását.[57]

Hitelesített, azaz beütött jeggyel ellátott súlyokat már *Fekete Lajos* is közölt a Budapest történetével foglalkozó 1944–es munkájában.[58] A csonkolt kocka egy tökéletes párhuzamát őrzi a szolnoki Damjanich János Múzeum, mely a szolnoki vár területéről származik.[59] A 14 oldalú test egyik négyzetlapján 5 bepecsételt csillag látható, csakúgy, mint a fenti súly esetében. Az 5 jel az 50 dirhem nagyságot jelzi, amit a lemért kocka súlya is megerősíteni látszik: a súlyrendszer egyik fő alapegységére átszámítva 48–50 körüli dirhem az eredmény.[60] Különböző súlyjelzésekkel ellátott, magángyűjtőktől származó hasonló darabok a Magyar Nemzeti Múzeum anyagában is megtalálhatóak.[61] Érdekesség, hogy a törökországi vallási épületek ablakain igen gyakori a fenti, 14 oldalú mérlegsúlyokkal díszített vasrács.[62]

Kulcstartó (3. kép 2.)

Ltsz. 51.2625. 9,3x1,7x2,8 cm. KTP 497–958/7,5 m[63]

A tárgy egy öntött bronz emberalakos figura, hátán övre akasztható horoggal. A sapkás férfialak egyik kezét csípőre téve áll az átfúrt fejű állatalakon, melyen a kulcsokat tartó karikát lehetett átfűzni. A keleti belső udvaron, a palotaépület kápolna felőli egyik támpillére közelében találták.[64]

Az övre akasztható tartóeszköz hazai párhuzamát nem ismerem, viszont az ausztriai Tulln múzeumának gyűjteményében a fentihez nagyon hasonló darab található.[65] A bronz, csípőre tett kézzel álló turbános férfialak szintén egy átfúrt fejű állatalakon áll, melynek két oldalán egy–egy akasztásra szolgáló fogantyú helyezkedik el. A talapzatként szolgáló fej egy szakállas férfié is lehetne, ám a két, csavart szarvra hasonlító nyúlvány ezt kizárja.

A fém kulcstartó korabeli festményeken is felfedezhető. *Hans Holbein* 1493–ban festette azt az augsburgi Dom Mariae Heimsuchung templomában található oltárképet, melyen Mária születése látható.[66] Az ágy körül segédkező asszonyok egyikének övéről egy bronzszínű, két kapcsolódó

50 Irásné Melis 1985. 48. 1. kép, emellett szerepelt a „Mátyás király és a reneszánsz Magyarországon" című kiállításon is, melynek katalógusában is megjelent. Schallaburg 1982. 589., 662. tétel.

51 Irásné Melis 1985. 50.

52 15 érme, ebből 14 Rudolf 1579. évi hamis denárjai, míg 1 db II. Mátyás hamis denárja. Huszár 1956. 221

53 Közöletlen darab, a felhasználáshoz ezúton is köszönöm Gál Viktor ásatásvezetőnek, a miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársának engedélyét.

54 Kalmár 1959. 16., XXVIII.tábla

55 Gyürky 1981. Taf. 18, 5.

56 Munkája alapján budai darab az F jelű csoportba tartozik, mely típus a 15–től egészen a 20. századig volt használatban. Fehér 1993. 232., 233., 1.kép.

57 Szvath 2014. 365.

58 Fekete 1944. LXXVI. tábla

59 Fehér 1993. 238., 6. kép 7–8.

60 A 60 árpaszem súlyának megfelelő dirhem *Fehér Géza* szerint 3,207363 g–ot jelent, ám a súlyban az idők során eltérés volt tapasztalható. A budai darab inkább a korábbi, 3,148 g alapértéknek felel meg. Fehér 1993. 231.

61 Fehér 1993. 240–244. 50 dirhem nagyságú súlyok ugyanitt: 242., 8. kép 4–9.

62 Fehér 1993. 245.

63 A rétegből egyetlen érme ismert, egy I. Szelim (1512–150) korabeli bizonytalan akcse. Huszár 1956. 222.

64 A réteg megnevezése hiányzik. A mélységadatból kikövetkeztethető, hogy a 4–5. réteg valamelyikéről lehet szó, ám pontos beazonosítása így sem lehetséges.

65 Forrás: Institut für Mittelalterliche Realienkunde (a továbbiakban: IMAREAL), URL: http://www.imareal.oeaw.ac.at/realonline/index2.html. Képszám: 000102. (Utolsó letöltés dátuma: 2016. január 11.)

66 Forrás: IMAREAL, képszám: 015591. (Utolsó letöltés dátuma: 2016. január 11.)

3. kép. Használati tárgyak, vallási kultuszhoz kapcsolható tárgyak, világítóeszközök. 1. Mérlegsúly, 2. Kulcstartó, 3. Metszett rézlemez, 4. Metszett rézlemez, 5. Zarándokjelvény, 6. Zarándokjelvény?, 7. Ólombulla, 8. Gyertyafoglalat, 9. Gyertyafoglalat. Fig. 3. Household and religious objects, lighting devices. 1. Balance weight, 2. Key ring, 3. Incised copper plate, 4. Incised copper plate, 5. Pilgrimsemblem, 6. Pilgrimsemblem ?, 7. Tin seal (bulla), 8. Candle socket, 9. Candle socket

karikát s számos kulcsot tartó, díszes, talán szintén emberalakot mintázó függő lóg.

Vallásos kultuszhoz köthető tárgyak

Színesfémleleteink közül – ha a világítóeszközöket nem számoljuk – 10 köthető az egyházi emlékek csoportjához (az itt fel nem soroltakon kívül három harangtöredék, illetve két corpus). Közös jellemzőjük, hogy valamilyen formában vallási célra készülhettek, esetenként pedig a rajtuk látható szimbólumok utalnak készíttetőikre.

Két darab, mindkét oldalán bekarcolt jelenetekkel díszített vörösrézlemez került elő a kápolnától északra fekvő, a várfalakkal határolt udvar 4. rétegéből, melyek minden bizonnyal próbaveretnek, vagyis előzetes tanulmánynak tekinthetők, rajtuk a keresztény kultúrkörhöz köthető alakos ábrázolások szerepelnek.[67]

A két tárgy egymástól nem messze, azonos rétegben került elő, ami valamiféle kapcsolatukat teszi lehetségessé.[68] *Holl Imre* szerint az udvari ötvösök próbamunkái ezek, melyek elkészítését a 15. század második felénél nem teszi későbbre.[69] Már az 1400–as évek elejéről maradtak fenn olyan ötvöscéh–szabályzatok, melyek a mesterré váláshoz meghatározott mintával metszett rézlemez elkészítését tették kötelezővé.[70]

Kérdés, hogy a darabok készítői milyen előképekkel, ornamentális mintalapokkal dolgoztak. A bárány rajzának részleteit tekintve igencsak elnagyolt: a kereszt a zászló szélére került, a paták vonala duplán húzódik. A képhez nem tartozó elemek, kisebb karcok is találhatóak a lemezen (például a glória feletti I–betű). Ennek ellenére a sűrű, vonalkázott megjelenítés mégis arra utal, hogy a mesterek jártasak voltak az ábrázolás technikájában, árnyékoltak illetve redőzték a ruhadarabokat.

Metszett rézlemez (3. kép 3.)
Ltsz. 52.790. 5x4,3x0,03 cm. KM, 503–984/6 m 4/b R

Közel téglalap alakú kis tábla, egyik oldalán elnagyolt arcú, ülő Mária a gyermek Jézussal, másik oldalán egy nehezebben kivehető Agnus Dei, azaz Isten báránya–ábrázolás látható.[71] A lemezen az állat négy lábán áll, egyik mellsőjével zászlót tart, glóriával kísért fejét annak irányába fordítja; feje felett egy I– maiuscula látható. A zászló tartórúdja és a rajta lévő kereszt is jól kivehető, ezzel szemben a bárány hátának ívét követő négyzethálós tárgy nehezen értelmezhető. Az állat farka meglehetősen furcsán jelenik meg, s ugyanez mondható el a fejéről is, amely inkább egy oroszlánéhoz, semmint bárányéhoz hasonlít, azonban a patában végződő lábak kizárják az előbbi lehetőséget. A templomi zászló és a kereszt egysége a Feltámadás szimbólumának felel meg.[72]

Metszett rézlemez (3. kép 4.)
Ltsz. 51.1531. 4,1x3,7x0,05 cm. KÉ, X. gödör, 512–990/6 m 4 R[73]

Nagyobb lemez letört sarka, melynek egyik oldalán vízen járó, kezében botot tartó férfialak, másik oldalán egy külső keretben levélornamentika található. Valószínűleg Szent Kristóf lehet az ábrázolt alak.[74] A töredék hosszabbik oldalának legszélén két apró szegecslyuk figyelhető meg.

Ólomlemez (3. kép 5.)
Ltsz. 51.2361. 3,0x3,1x0,02 cm. P, 497–930/0,5 m
Feltehetően a zarándokjelvények csoportjához köthető egy töredékes állapotú, négyszögletes kialakítású ólomlemez fél darabja, melyen nehezen kivehető szimbólumok, írásjegyek szerepelnek. Az áttört előlapon fekvő félhold alakú mezőben kereszt és félhold–jegyek, míg a jelvény alján téglalap alakú keretben bizonytalan minusculák olvashatók ('b', 'h', 'a', illetve egy kereszt–jel).[75]

A jelvény alján vagy tetején olvasható, a rajta ábrázolt alakra utaló felirat gyakori eleme volt ezen tárgytípusnak, *Kurt Köster* gyűjtésében pél-

---

67 Holl 1987. 186., 2. kép., 191., 6. kép.

68 A KM és KÉ–jelzések, valamint a X. gödör megnevezés ugyanazt a helyszínt jelöli. Holl 2005. 18.

69 Holl 1987. 191.

70 Pataky 1951. 14.

71 A bárány az áldozatot vállaló Krisztus jelképe, az Agnus Dei–kezdetű ének mindmáig a katolikus miserend része. Az Isten báránya–ábrázolás gyakorinak számít a régészeti, művészettörténeti emlékanyagban, többek között templomi kapu felett, zárókövön, IV. Béla, III. András, Károly Róbert érméin, az orgondaszentmiklósi 13. századi kun temetőben előkerült egyik pecsétgyűrűn, egyházi kellékeken is előfordul. Selmeczi 2009. 20.

72 Fügedi 1993. 157. A jelkép eredetéről, előfordulási példáiról legutóbb Fügedi Márta írt nagyszabású, a magyar népművészet elemeivel foglalkozó munkájában. Eszerint a glória, a kereszt, a zászló a bárány leggyakoribb attribútumai, melyekkel összességében a keresztre feszített, ám mégis győzedelmeskedő Krisztust jeleníti meg. A kompozíció az egyes esetekben változhat, így a bárány fejének iránya, a zászló formája, egyes attribútumok megjelenése eltérő lehet.

73 I. Mátyás (1458–1490) 239A denárja került elő a tárgy mellől. Huszár 1956. 224.

74 A hagyomány szerint a 3. században élt Kristóf hatalmas testi erejét a folyóhoz érkező zarándokok megsegítéséhez használta fel: egy botra támaszkodva vitte át az utasokat a folyón. A teljes rézlemez azt a jelenetet ábrázolhatja, mikor Krisztus egy kisgyermek képében kérte Kristófot arra, hogy vigye át a vízen. Érdekesség, hogy a lemezen ábrázolt alak a vízen jár, lábai nem merülnek el a hullámok alá.

75 Itt szeretném megköszönni Benkő Elek professzor úrnak a betűk meghatározásában nyújtott segítségét.

dául számos Szent Lénárdra utaló megjelöléssel ellátott zarándokjelvény jelent meg.[76]

Ólomkorong (3. kép 6.)
Ltsz. 51.2042. 2,9x2,9x0,8 cm. P, XIII. gödör, 500–931/8 m 1 R[77]

Kör alakú, 0,8 cm vastagságú ólomkorong, előlapján fésűkagyló formájú beütés látható.[78] Felerősítéshez szükséges furat vagy nyúlvány nincs a tárgyon, így zarándokjelvényként való meghatározása kérdéses, csupán a kagyló mint jelkép utalhat az esetleges funkcióra.

A keleti palotahomlokzat támpillérének déli oldalához épített emésztőgödör egyetlen rétegéből számos egyéb fémtárgy (fülesgombok, zománcgomb, övcsat, puskagolyó, gyűszű) került elő, melyeket tágabban a 15–17. századra lehet keltezni.[79]

Ólombulla (3. kép 7.)
Ltsz. 52.499. 3,2x1,7x0,5 cm. KM, 505–984/3–3,7 m 2 R

A Pápai Állam ólombulláját *Huszár Lajos* már 1956–ban, az éremanyag közlésénél megemlítette.[80] A bullák a pápai kancellária által kibocsátott oklevelek ólomból készült függőpecsétjei voltak.

Annak ellenére, hogy a, töredékesen fennmaradt darabnak csupán a felét ismerjük, a szakállas férfifej, a felette (…SPA…) illetve a hátoldalon olvasható feliratrészlet alapján (..NI…IUS…III) a pecsét teljes bizonyossággal köthető VIII. Bonifác pápához.[81] A teljes ólombulla első oldalán Szent Péter illetve Szent Pál apostolok láthatók, rájuk utal a SPASPE–felirat.[82] A teljes hátoldalon BONI/FATIUS/PP.VIII lenne olvasható. A bulla oldalán látszik, hogy két azonos méretű ólomdarabból illesztették össze.

VILÁGÍTÓESZKÖZÖK
A palota területéről jelentős mennyiségű, összesen 42 db, a világítóeszközök csoportjába sorolható réz–, és bronztárgyat ismerünk, melyek közül meghatározásom szerint 17 *gyertyatartó* része, míg 25 *csillár* alkatrésze volt a középkorban illetve kora újkorban. Emellett 6 *gyertyakoppantó* is előkerült különböző területekről.

Ez a mennyiség a többi várból ismert hasonló tárgyakéhoz képest kiemelkedőnek számít, emellett meg kell említeni, hogy Ozoráról szintén számos világítóeszköz került elő.[83] A bronzból öntött gyertyatartók és csilláralkatrészek egyfajta gazdagságot, előkelőséget jelezhetnek, hiszen az egyszerűbb háztartásokban agyagmécsessel világítottak.

Gyertyafoglalat (3. kép 8.)
Ltsz. 51.1599. 16,5x3,7 cm. NR, 462–804/3,5–4,5 m

A bronzból készült, tagolt, baluszteridomú nyél végén henger alakú, 3 apró kerek és egy téglalap alakú áttörésekkel megszakított foglalat található;[84] közeli párhuzamát őrzi az Esztergomi Vármúzeum,[85] valamint az ozorai várásatások során,[86] illetve Balatonakali–Ságpusztáról is hasonló lelet került elő.[87] Pontos rétegtani adata nem ismert.

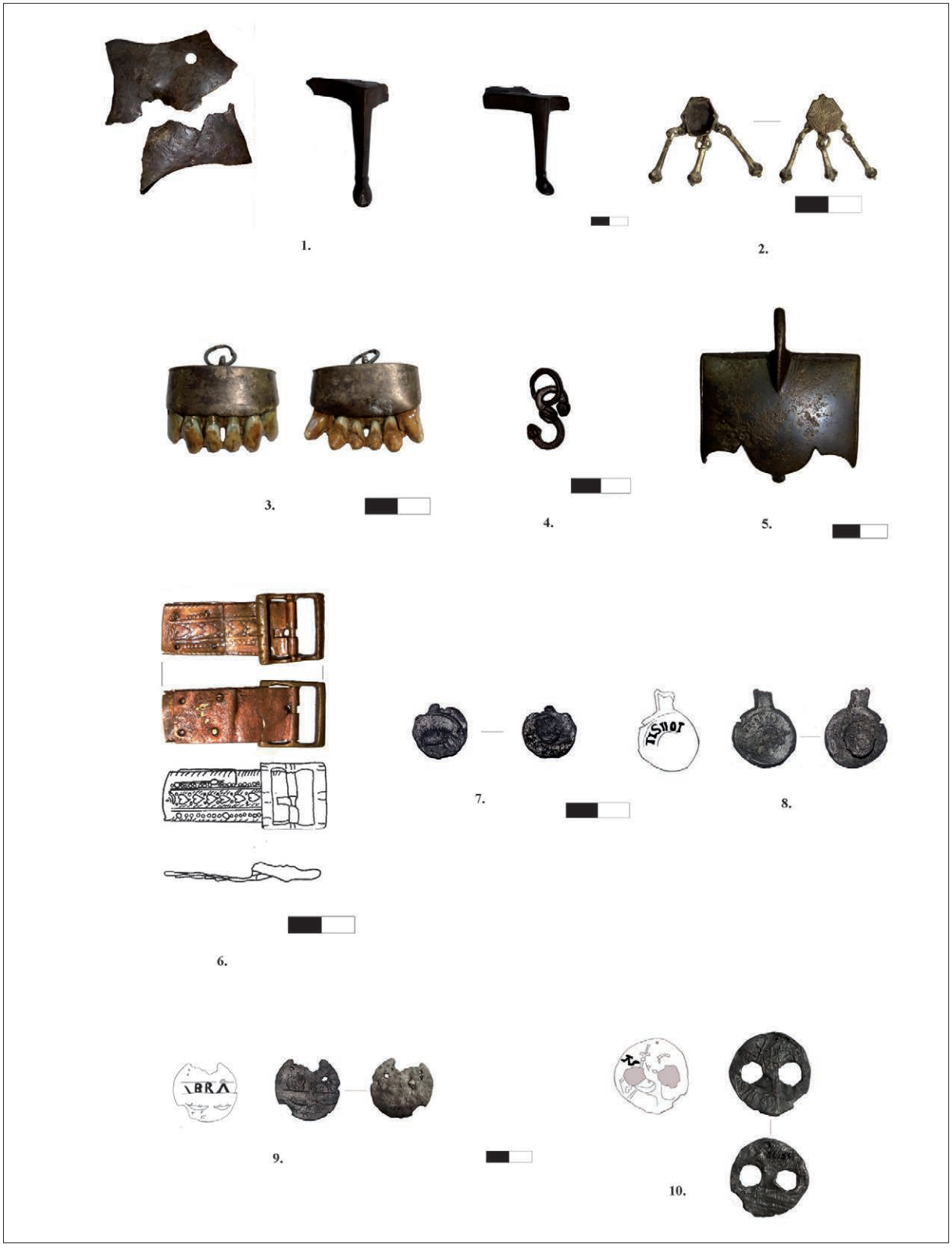
Gyertyafoglalat (3. kép 9.)
Ltsz. 51.1106. 12,5x3,0x2,0 cm. TK, 477–881/1,6 m 1 R

A hagyományosan az oszmán–török etnikumhoz kötött, tulipán formájú gyertyafoglalatra a palotában egyetlen esetben akadt példa, melyet a déli belső udvarban, a legfelső, újkori törmelékes rétegben találtak.[88] A tárgy nyele üreges, baluszter formájú, nyakán gyűrűs gallér található, vége felé hagyma alakúra kiszélesedik. A másik végén elhelyezkedő kehely egy nyolcszirmú tulipánt formáz.

Emberalakos gyertyatartó talpa (4. kép 1.)
Ltsz. 52.451. 5,2x5,6x0,1; 5,6x3,8x0,1cm. KÉ X. gödör, 509–989/4,40–5,30 4 R[89]

A kápolnától északra feltárt udvarból előkerült két darabból álló bronz talprészlet minden bizonnyal az ún. emberalakos gyertyatartók típusába sorolható.[90] A talp felszíne szabálytalan sokszög alakú, szélein karéjos kiképzésű, egyik

[76] KÖSTER 1983. 21–42.
[77] 4 érme került elő: Albert (1437–1439) C II. 135B denárjától Bethlen Gábor denárjáig. A legkésőbbi érme III. Szulejmán szultán konstantinápolyi rézpénze (1687–1691), ami utalhat az objektum kései betöltődésére. HUSZÁR 1956. 229.
[78] Ez a tárgy a XIII. gödör Holl Imre–féle elemzésénél említett *Bleistempel*. HOLL 2005. 19.
[79] HOLL 2005. 19. A feljegyzések szerint rétegelválás nem volt benne megfigyelhető.
[80] HUSZÁR 1956. 205., 199. kép 1180–81; 206.
[81] Uralkodása: 1294–1303. Az ólompecsét az alsó sor alapján lehetne IIII., azaz IV. Ince pápáé is (1243–1254), azonban az első sorban olvasható 'NI' minden kétséget kizáróan a Bonifatius–név töredéke.
[82] St. Paulus és St. Petrus.
[83] Feldolgozásukat Gere László végezte el. GERE 1998.; GERE 2003.
[84] A tárgy fotója megjelent: PALOTÁK. 2011. 54.
[85] BENKŐ 2010. 696. 3. ábra 8.
[86] GERE 1998. 106. 5. kép 4.
[87] RAINER 2009. 77.
[88] PALOTÁK 2011. 54. Az itt szereplő másik hasonló foglalat lelőhelye nem a királyi palota, hanem budai szórványról van szó.
[89] Egyetlen érme: I. Mátyás (1458–1490) C II. 232 denárja. HUSZÁR 1956. 224.
[90] GEREVICH 1971. 143.; HOLL 1987. 190., 4. kép 3.

4. kép. Világítóeszközök, viseleti elemek, textilplombák. 1. Gyertyatartó talpa, 2.Függő, 3. Függő, 4. S-kapocs, 5. Övcsat, 6. Szívsormintás övlemez, 7. Textilplomba, 8. Textilplomba, 9. Textilplomba, 10. Textilplomba.
Fig. 4. Lighting devices, costume elements, textile seals. 1. Base of a candlestick, 2. Pendant, 3. Pendant, 4. S-link, 5. Belt buckle, 6.Flange with heartshaped motif, 7. Textile seal, 8. Textile seal, 9. Textile seal, 10. Textile seal

sarkához közel átfúrt lyuk található, valószínűleg ide erősítették a kezeivel egy–egy cseppfogótányért tartó figura alakját. A két töredék sarkairól egy–egy tagolt, állatéhoz hasonló láb nyúlik ki; feltehetően még egy láb tartozott a tárgyhoz, így állhatott stabilan vízszintesen.

Az emberalakos gyertyatartók megjelenése a 14. századra tehető, ekkoriban terjedt el széles körben a figurális darabok használata. Az apródöltözetű, egyszerű ruházatban ábrázolt alakok (lovagok, udvaroncok, szolgák) már minden bizonnyal világi terekben kaphattak helyet, kezeikben általában egy–egy áttört szélű kerek tányérkán elhelyezkedő gyűrűvel ellátott foglalatot tartottak. A forma egész Európában elterjedt, különböző múzeumi és magángyűjteményekből is ismerünk több példányt, s egészen a 17. századig kedvelt volt az előkelőbb otthonokban.[91] A mai Magyarország területéről a budain kívül 6 publikált emberalakos gyertyatartót ismerünk.[92]

Budai darabunkat az érme és a rétegtani darabok alapján a 15. század második felére keltezhetjük, gyártási helye valószínűleg Dél–Németország, Nürnberg környéke lehetett.[93]

VISELETI ELEMEK

A budai várpalotából előkerült jelentős mennyiségű, összesen 177 db viseleti elem, azaz *ékszerek* és a *ruházat részei*, a lelőhely jellegéből következően nem sírleletből származik, így egykori használatuk mikéntje, pontos helyük megállapítása – főként a változatos méretű és formájú veretek esetében – nehézségekbe ütközik. A sírok mellett képi források: korabeli freskók, festmények, portrék, metszetek segíthetnek egy–egy viseleti elem elhelyezésében, főként a késő középkor–kora újkor időszakában.

A palotából ékszerek (gyűrűk, függők, karperec), illetve ruházati elemek (gombok, ruhakapcsok, csüngők, övtartozékok, ruhaveretek, fűzőhegyek) sorolhatók a viselet tartozékaihoz, melyek rendkívül változatosak, alig akad közöttük két egyforma darab.

A hazai várásatásokon előkerült viseleti elemek száma az egyes lelőhelyeken igen nagy eltérést mutat. Kőszegről,[94] Kisnánáról,[95] illetve Diósgyőrből[96] alig néhány leletet, míg Solymárról,[97] Fonyódról,[98] Salgóról[99] már valamivel több darabot lehet ehhez a csoporthoz kötni. A legtöbb fém viseleti elemet az ozorai várból ismerjük.[100]

ÉKSZEREK

A budai palotából előkerült 28 db ékszer közül legmagasabb a jórészt bronzból hajlított vagy öntött gyűrűk száma (23), ezt követik az egyéb ékszerek (karperec, függők), melyekből összesen 5 db került elő.

Függő (4. kép 2.)
Ltsz. 51.2598. 3,6x1,3x0,7 cm. Melegház mellett, palota D–i részén, 485–875/2 m

Hatszögletű üres foglalat, rögzítő kampókkal, melyet valószínűleg egy drágakő számára alakítottak ki. Oldala és hátlapja vésett díszű, alsó részén három hurok helyezkedik el, melyekről buzogányszerű csüngők lógnak. Pontos rétegadata nem ismert. Formája alapján a kora újkori, újkori függőkre hasonlít, melyeket a korabeli portrék tanúsága szerint a hölgyek elöl, mellmagasságban a ruhára erősítve viseltek. Ez látható például egy, a Magyar Nemzeti Galériában őrzött, 1700 körül készült festményen is.[101]

Függő (4. kép 3.)
Ltsz. 51.3071. 3,5x2,4x1,5 cm. Keleti bástyakaputól É–ra, 512–1026/3 m 1 R

Ezüstözött bronzfoglalatban 6 darabból álló állati fogsort tartalmaz, tetején a felfüggesztéshez szükséges hurok található. A lelőhely legfelső, vagyis legkésőbbi rétegéből került elő, így a 16. századnál feltételezhetően fiatalabb ez az ékszer. Az amulettet valószínűleg láncra felfűzve, nyakban vagy övön hordhatták, funkciójának megfelelő párhuzamot egyelőre nem sikerült találnom.

[91] Két, egymástól alig különböző emberalakos gyertyatartó ismert egy közép–európai, illetve flandriai lelőhelyről, mindkettőt Prágában őrzik. KUNZLE 1968. 344., 445. kép, illetve 421., 575. kép

[92] LOVAG–KOVÁCS–GARAM 1999. 193., Abb. 160.; SZATMÁRI 2003.; GERE 1998. 97., Ltsz. 52.450; FODOR 1984.; K. NÉMETH 2005. 207., 212. Egy további darab fejtöredékét őrzi a Magyar Nemzeti Múzeum, mely fémkeresős gyűjtésből származik. A feldolgozó Balogh Krisztián szíves szóbeli közlése.

[93] SZATMÁRI 2003. 390.; GERE 1998. 98.

[94] HOLL 1992. 64.

[95] MIKESY 2015. 30.

[96] LOVÁSZ 2000. 118.

[97] A fémanyagot feldolgozó Kolonics Bence szíves szóbeli közlése alapján ez a szám 15 körül van.

[98] A fémanyagot feldolgozó Szabados Ákos szíves szóbeli közlése alapján számuk mintegy 15–20 db.

[99] TÓTH 2013. 44–45.

[100] Csak a lábbelivasalások száma 143, ezen felül 24 lelet köthető a viseleti elemek köréhez. GERE 2003. 91–95.

[101] Ismeretlen festő: HÉJJ–DÉTÁRI 1965. 40. kép. Ugyanitt berakásos függődíszek a 16–18. századból: 41, 47. kép.

Ruházati elemek

S–alakú kapocs (4. kép 4.)
Ltsz. 52.278. 2,2x0,5x0,4; d=1,3 cm (karika) NR, 461–804/3,60–5,40 2 R

Bronz, öntött, S–alakú függő, két vége díszített: rovátkolt és egy makkhoz hasonlít. 16. század végi szemétrétegből származik.[102] A kapcsok a kutatás szerint a viselethez tartoztak, bár pontos funkciójuk nem egyértelmű, valószínűleg szalagot, övet díszíthettek.[103] Az állatfejes kapocs közölt párhuzama itthon a Balatonszabadi–pusztatoronyi, 16. század végére keltezett kincsleletből ismert.[104] Ozoráról a hódoltságkor elején földbe került, karikával ellátott darabot ismerünk, ott *Gere László* öv akasztókapcsának határozta meg.[105] Angliai fémkeresős gyűjtésekből is ismerünk több hasonló, aranyozott bronz kapocspárt, melyeket övhorog, övkampó néven szerepeltetnek az online leletkataszterben.[106] Eszerint ezeket az állatfejben végződő kampókat a kora újkori fegyverövek viseléséhez lehetne kötni, szerepük az övcsatokéhoz, szíjbefűzőkéhez hasonló. A szimmetrikus végződések elég változatosak: kígyó–, hattyú–, sárkányfej formát öltenek.

Övcsat (4. kép 5.)
Ltsz. 52.2332. 5,0x4,3x0,05 cm. KM, X.gödör, ?

Bronz, téglalap alakú, keskeny peremmel ellátott csat, felső részén akasztófül, belső oldalán 2–2–szegecs helyezkedik el. Az akasztófüllel szembeni oldala karéjosan tagolt. A Magyar Nemzeti Múzeum őriz egy hasonló, közöletlen darabot.[107]

Övcsat szívsormintás övlemezzel (4. kép 6.)
Ltsz. nélkül. 5x2x0,3 cm. Palota, szórvány

Bronz, öntött négyzet alakú csat, szélein rovátkolással díszítve. A csat osztórúdjához illeszkedő lemez középső sávjában egymást követő, domború szívek helyezkednek el; a sáv és a lemez széleit szintén domborított pont– illetve fonatsor díszíti. A szívsormintával díszített, övcsathoz csatlakozó lemezre az elmúlt évtizedek számos ásatásából említhetünk példát, azonban a forma keltezése korántsem egyértelmű. Míg a csúti temető egyik sírjából előkerült darabot Mária királyné pénze a 14. századra helyezi,[108] addig az ozorai várkastélyból ismert övlemezt legkorábban a 15. század közepére lehet datálni.[109]

A típussal legutóbb 2003–ban született szakdolgozatában *Szekeres Krisztina* foglalkozott, aki az addig ismert összes példányt igyekezett szisztematikusan összegyűjteni.[110]

Egyéb tárgyak

A fenti csoportok egyikébe sem illeszthető leletek nagy száma miatt az alábbiakban csupán néhány tárgyat kívánok ismertetni, főként azok különlegessége vagy ritkasága miatt.[111] Ilyen többek között a textiláru hitelességét jelző ólomplombák csoportja, melynek alaposabb kutatása csupán a közelmúltban kezdődött meg,[112] s reményeim szerint a budai darabok feldolgozása hasznos adalékokkal szolgálhat a további vizsgálódások számára is.

Textilplombák

A budai várpalotából 11 ólomplomba ismert, lelőhelyük a palota szinte teljes területét lefedi.[113] Ez a szám a vár jelentőségét tekintve elég csekély, ami összefügghet azzal, hogy kis méretük és színük miatt korábban nehezen vették őket észre, nemigen foglalkoztak velük.[114]

Az ólomból vagy ónból készült plombák a textilkereskedelem régészeti emlékei, a középkortól az eredetiség, az érték egyfajta bizonyítékát jelentették. A bálák végein elhelyezett lezárt plombák jelezték azt, hogy milyen minőségű, értékű, fajtá-

102 Gerevich 1966. 247, 377. kép.
103 Magyar 2008.239.
104 Magyar 2008. 238–239.
105 Gere 2003. 95., 208., 64. tábla 2. kép
106 Portable Antiquities Scheme (az angliai civilek által talált leletek adatbázisa): URL: finds.org.uk, 'belt hook'. (Utolsó letöltés dátuma: 2016. január 11.)
107 Ltsz: MNM 1875.164.3
108 Gerevich 1943. 140.
109 Gere 2003. 95.
110 Szekeres 2003. Itt szeretném megköszönni Szekeres Krisztinának, hogy szakdolgozatát készséggel rendelkezésemre bocsájtotta, valamint Wolf Máriának, hogy a kapcsolat létrejöttében segített.
111 Így tehát jelen munkámból kimaradtak az ólom ablakkeretek, játékok, fogantyúk, illetve szögek.
112 Mordovin 2013.; Mordovin 2014.; Benda 2014. Itt szeretném megköszönni Mordovin Maxim segítségét a témával kapcsolatban.
113 További 3 plombát ismerünk a budai várból, azonban ezek a tanulmány megírásakor a „Fény és Árnyék. Budapest. A főváros ezeréves története" című kiállításon szerepeltek, így nem volt lehetőségem velük behatóbban foglalkozni. Ezen kívül egyetlen olyan plomba jelent meg Huszár Lajos tanulmányában, melyet nem sikerült megtalálnom a múzeumi anyagban. A plomba leírása szerint 33 mm átmérőjű, a nyugati belső udvar alatti pincének egy 16. századi rétegéből származik, rajta a következő jelmondat olvasható: *'Honi soeit qvi mal y pense'*. Huszár 1961. 188. 5. tétel.
114 Erre utal az a tény is, hogy manapság a legtöbb plomba fémkereső használatával kerül elő az ásatásokon, ami természetesen nem volt lehetséges 50–60 évvel ezelőtt. Mordovin 2013. 272.

jú az adott posztóbála, illetve a jelzés a gyártási helyről is szolgálhatott információval.

A témával a hazai szakirodalom keveset foglalkozott, az egyik első jelentős tanulmány *Huszár Lajos* nevéhez fűződik.[115] A közelmúltban a pápai Fő téri ásatások során előkerült kiemelkedő mennyiségű plomba kapcsán *Mordovin Maxim* kezdett el foglalkozni a további hazai leletekkel.[116] Gyűjteseiben a múzeumok közöletlen darabjai, fémkeresős gyűjtések is megtalálhatóak, elősegítve ezzel az anyag teljes körű megismerését.

Textilplomba (4. kép 7.)

Ltsz. 52.590. 1,8x1,8x0,09 cm. KSzZ, 2 R

A plombán egy tüskés, négylábú állat, valószínűleg sündisznó látható, melynek alapján a tárgyat a cseh–morvaországi Jihlava városához lehet kötni.[117] A kelet–nyugati védőárok egyik felső, kőtörmelékes feltöltéséből került elő.[118]

A Jihlavából származó plombák az 1530–1580–as évek közé keltezhetők.[119]

Textilplomba (4. kép 8.)

Ltsz. 51.3016. 2,1x1,8x0,6 cm. TK, 487–902/2 m

Felső lapján Regensburg városára utaló körirat részlete olvasható („*Ratisbona*"); a déli palotaudvarról származó tárgy pontos rétegadatai nem ismertek; másik oldalán Regensburg jellegzetes címere, a kettős kulcs látható.[120]

Textilplomba (4. kép 9.)

Ltsz. 51.3017. 2,2x,2x2x0,09 cm. GyJ, 514–880/7,80 m 3 R[121]

A plombát WRBA–feliratúként publikálták, s a nyugati belső udvaron, 15–16. századi kerámiával együtt került elő. Szintén szerepel *Huszár Lajos* fentebb említett közleményében,[122] illetve *Benda Judit* közelmúltbeli posztókereskedelmet tárgyaló tanulmányában.[123] *Huszár* olvasata azonban hibás, a pápai Fő téren előkerült épebb darab alapján helyesen: ARRAS, mely a származási helyére utal.[124] A felirat felett két, kistestű emlősállat áll egymással szemben, felettük ágak helyezkednek el. A darab töredékes, hiányos, a betűk is elmosódottak; hátoldalán viszont egyértelmű textillenyomat figyelhető meg, négyzetrács–minta formájában.

Textilplomba (4. kép 10.)

Ltsz. 51.295. 3,5x3,5x0,15 cm. KÉ, 507–987/1,4–2,5 1 R

Két, 0,9 cm–es kör alakú kivágással ellátott plomba, ezeken vezették át a másik tag szegecseit. Egyik oldalán nem kivehető betűk (talán AC…?) és egy elnagyolt liliomforma, mellette talán ruhás alak látszik, másik oldalán pedig szabályos textillenyomat figyelhető meg. A plomba felső részén, középen apró lyuk helyezkedik el. A kápolnától északra létesített, épületszárnyakkal körülvett udvar legfelső rétegéből származik, ami a palota pusztulása utánra, a 17–19. századra keltezhető.[125] Méretéből adódóan az utóbbi három plomba jobb minőségű posztót jelezhetett.[126]

Érdemes a plombák hátulján látható textilmintákat összehasonlítani, mivel a méreteikből (a szál sűrűsége, vastagsága) minőségbeli különbségekre lehet következtetni.[127] Legfinomabbnak és legsűrűbbnek az arrasi plomba mutatkozik, míg legnagyobb a szálak vastagsága és egymástól való távolsága az utolsó, két nyílással ellátott plombán.

CÍMERTÁRCSA

Különleges darabja a gyűjtemények az a két, a keleti szárny pincesorának 5. helyisége környékéről származó tárgy, melyeken heraldikai ábrázolások láthatók, s kérdőjelesen címertárcsának határozhatók meg.

Címertárcsa (5. kép 1.)

Ltsz. 52.222. 12x8x0,1 cm. L, szórvány

Vörösrézlemez, barokk csigás motívummal keretelt négymezős címerpajzs, mely utóbbinak két egymással átellenes oldalán egy–egy kétfejű sas és egy–egy H betű látható. Motívumai alapján a tárgy inkább kora újkori–újkori lehet, ám teljes bizonyosságot csak a címer azonosítása adhatna. A kétfejű sas és a H betű utalhatna a Habsburgokra, ám ilyen formában nincs adatom a címer használatára.

Egy hasonló 16. századi szórvány tárgy ismert Esztergom–Ákospalotáról, melyen I. Ferdinánd

115 HUSZÁR 1961.
116 MORDOVIN 2013; MORDOVIN 2014
117 MORDOVIN 2013. 279; a rétegről: GEREVICH 1966. 25.
118 GEREVICH 1966. 91.
119 MORDOVIN 2013. 279.
120 Itthonról csupán ez az egy példány ismert. Az információt Mordovin Maximnak köszönöm.
121 Érmék II. Mátyásig (1608–1619). HUSZÁR 1956. 221.
122 HUSZÁR 1956. 205, 199.kép 1177; 206. A rétegről: GEREVICH 1966. 175.
123 BENDA 2014. 40, 10. kép.
124 A németalföldi Arras városából származó plombákat a 16. századra lehet keltezni. MORDOVIN 2013. 274., 4. kép 2.
125 HOLL 1987. 185.
126 MORDOVIN 2013. 271.
127 BENDA 2014. 32., 40.

címere fedezhető fel.[128] A budai darab feltűnő hasonlóságot mutat a lőpor tárolására szolgáló tölténytáskákat (*cartouche*–okat) díszítő címeres lemezveretekkel, ez esetben azonban nem keltezhető a 18–19. század fordulója elé.

Díszítmények

Nem nevezhető kiemelkedőnek a palotából előkerült, egykori díszítőelemnek meghatározható leletek száma, ami egyrészt a pusztulással magyarázható, másrészt az értékesebb, míves mestermunkákat megmenthették, azok gyaníthatóan gyűjteménybe kerülhettek.

Állatalakos díszítmény (5. kép 2.)
Ltsz. 58.54.10. 8,5x5x3,6 cm. SzÁ, 646–1028/ 2 R

Öntött bronz, sárkány szárnyának töredéke, rajta vésett díszítés figyelhető meg.[129] Pontos rétege is beazonosítható, s az érmék alapján földbe kerülése a 17. századra tehető.[130] Feltehetően szobortöredék.

Ezüstözött mag (5. kép 3.)
Ltsz. 51.3068. 2,5x1,7x1,0 cm. Keleti bástyakaputól É–ra, 512–1026/3 m 1 R

A tárgy egy ezüstözött bronz, levelekkel borított termés, mely valószínűleg plasztikus díszítőelemként szolgált. A levelek gyűrtek, kívül pontsorokkal, bevésésekkel tagoltak; a mag teteje kivágott, talán letört valahonnan. A keleti szárny pincesora közelében került elő, pontos lelőhelyét nem sikerült beazonosítani.

Felirat betűje (5. kép 4.)
Ltsz. 71.118.1. 10x2x05 cm. NU ajtó mellett, 575–970/2,5–3 m 3 R[131]

A tárgy egy sárgaréz, gótikus *maiuscula*, közelebbről egy I betű, melynek hátlapján középen illesztőcsap figyelhető meg. Lelőhelye arra utal, hogy felirat része volt: a hálózati szám a belső udvar és a nyugati szárny találkozásához esik, így elképzelhető, hogy az épületrész valamelyik helyiségének bejárata felett helyezkedhetett el.[132]

Bronz– vagy rézbetűs feliratokat sírköveken is alkalmaztak: a Magyar Nemzeti Múzeumban több olyan korábbi, 14. századi sírkőtöredék is található, melyeken a felirat betűinek csapszeglyuka is felfedezhető.[133] A fenti I betűt is hasonlóképpen rögzíthették az épületrészbe.

Lemezveretek (5. kép 5.)
Ltsz. 52.2245a–c. A: 11,4x4,9 cm, b:4,3x4,7x0,02 cm, c: 6,5x4,9 cm. NR, 459–803/5,60 m 2 R

Az alábbi, sárgarézből készült tárgyak nagyon hasonló kiképzésű, trapéz alakú, lekerekített sarkú lemezveretek. Egykori funkciójuk kérdéses, ám mivel laposak és szegecsek, szegecslyukak láthatók rajtuk, valamiféle sík tárgyra lehettek felerősítve – hasonlóak a pikkelypáncél elemeihez.

Felső lapjukon poncolt keretezésen belül öt kisebb és egy nagyobb dudor, valamint pikkelydísz látható. A lemezeken három szimmetrikus lyuk figyelhető meg: egy felül középen, kettő pedig a két rövidebbik oldal felső részén. Némely esetben a szegecsek is megmaradtak. Érdekesség, hogy a tárgyak alakja tarisznyát, tarsolyt mintáz, rajtuk még a lezáró szíj is kivehető, ebből következően elhelyezkedhettek egy kisebb táska fedelén is. A Rondella 2. rétegéből 15–16. századi kerámia került elő.[134]

Hulladékok

Hulladékként azokat a leleteket jelöltem meg, melyek kézműves mesterek tevékenységéhez köthetők, azaz rontott, félkész, vagy próbadaraboknak, esetleg nyersanyagnak lehet őket meghatározni, s van köztük egyértelműen a hamispénzveréshez köthető darab is. A bronzolvadék, bronz– illetve rézlemezek, huzalok és ólomhulladékok a palota egész területéről ismertek,[135] mégis ki lehet emelni a nyugati és a belső udvar helyét, ahol a műhelyhulladékok sűrűsödni látszanak. Kérdés, hogy pontosan milyen létesítmények álltak ezeken a helyeken.

Lemez (5. kép 6.)
Ltsz. 51.2404.1–2. 5,7x2,6x0,05; 5,2x3,5x0,05 cm. TK, szórvány

A palotából nagyobb mennyiségű különféle formájú szabálytalan alakú lemez került elő.[136] Az alábbi lemez a déli zártkertből, a külső udvarról, ismeretlen rétegből előkerült két vékony

[128] MRT 5. 219., 30. kép.
[129] Rajzát már Gerevich László is közölte: Gerevich 1966. 27., 12. kép 8.
[130] Gerevich 1966. 24.
[131] Egyetlen, I. Mátyás–denár került elő (C II. 219). Huszár 1956. 226.
[132] Gerevich 1966. 97. Az „ajtó mellett" megjelölés pontosan nem azonosítható be.
[133] Lővei 2009. 528. Köszönöm Benkő Elek professzor úrnak, hogy felhívta a figyelmem erre a lehetőségre.
[134] Gerevich 1966. 249.
[135] Összesen 55 db hulladéknak meghatározható lelet került elő, melyek legnagyobb részét a rézlemezek képezik.
[136] Az itt fel nem sorolt egyéb lemezhulladékok mennyisége 36 db.

5. kép. Díszítmények, hulladékok. 1. Címertárcsa, 2. Sárkányszobor töredéke, 3. Ezüstözött mag, 4. Felirat betűje, 5. Lemezdíszek, 6. Hamispénzveréshez szükséges rézlemez, 7. Monogramos rézlemez, 8. Ólomlemez.
Fig. 5. Ornaments, waste. 1. Crest wheel, 2. Fragment of a dragon statue, 3. Silvered core, 4. Letter of a label, 5. Plate inlays, 6. Copper plates for minting counterfeit coins, 7. Copper plate with initials, 8. Lead plate

lemez, melyeken jól láthatóak a kivágott kerek lapok nyomai. Ezek a lemezek minden bizonnyal a helyi pénzhamisítás bizonyítékai, hiszen hasonló hulladékok egyéb várakból, például Tatáról[137] és Csorbakőről,[138] illetve falusi környezetből, Tevel–Venyigés lelőhelyről is ismertek.[139] A lemezeken nem látható nemesfém nyoma, így valószínűleg sima rézpénzek reprodukcióit készíthették belőlük.[140]

Lemez (5. kép 7.)
Ltsz.nélk. 2,7x2,5x0,05 cm. P, 496–932/1 m 1 R[141]

Töredékes, háromszög alakú rézlemez, egyik sarka ép, itt apró átfúrás látható a felerősítéshez. Különlegességét a felső lapján megfigyelhető 'HP' beütés adja, melyről elképzelhető, hogy a próbaveret készítőjének nevét rejti.

Ólomlemezek (5. kép 8.)
Ltsz. 52.3200.1–3. 7,2x9,5x0,1; 4x7,2x0,9; 8x6,7x0,2 cm. NU, meszes gödör mellett, 565–978/4 R

A palota belső udvaráról származó három szabálytalan formájú, összehajtogatott ólomlemez. Nem kizárt, hogy a puskagolyók nyersanyagát tárolták ily formában, ahogyan azt az egri vár egyik leltárjegyzékéből is ismerjük.[142] Emellett az is elképzelhető, hogy az oszmán–török dzsámikéhoz, fürdőkéhez hasonló tetőfedés elemei lehettek, melyre polírozott felső lapjuk utal.[143]

Összegzés

Fenti tanulmány célja az elmúlt néhány évtizedben, főként a *Gerevich László* vezette munkálatok során a budai királyi palota területén előkerült, jelenleg a Budapesti Történeti Múzeumban őrzött bronzból, rézből, ónból illetve ólomból készült kisleletek legfontosabb darabjainak bemutatása volt, melynek kapcsán fontosnak tartom kiemelni, hogy az ásatásokból származó tárgyak csupán egy szeletét képviselik a budai vár egykori tartozékainak, hiszen az ott bekövetkezett pusztulás mértékét ma még nehezen tudjuk megbecsülni is.

A teljes anyag áttekintése után elmondható, hogy kevés a kifejezetten a királyi udvarra jellemző, értékesebb tárgy. Ezek – érthető módon – vagy az ostromló sereg zsákmányaként vagy pedig mentés után, gyűjteményekben végezték; ritka, hogy ásatási leletként, a föld alól kerüljenek elő. Nagy számban tartalmaz a leletanyag viszont egyszerűbb, a mindennapi élethez, kézművességhez köthető használati tárgyat, melyek formai párhuzamai mind várakból, mind városokból, falvakból és temetőkből is ismertek. Ebből arra következtethetünk, hogy a középkori–kora újkori királyi udvarban élők eszközei nem különböztek jelentősen a kisebb települések lakóinak hasonló tárgyaitól, eltérést csupán az egyes darabok alapanyagával kapcsolatban lehet dokumentálni: így a településekről a budai bronzzal ellentétben jórészt csont övtartozékok, agyag golyóöntőformák stb. ismertek.

Összességében elmondható, hogy a királyi központ jellegére a fémleletek nagy száma és változatossága, illetve az egyedi darabok (metszett rézlemezek, kulcstartó, felirat betűje stb.) utal. Reményeim szerint a későbbiek során sikerül kitágítani a vizsgálódás határait is, hiszen az egykori királyi udvar több irányba mutató kapcsolatrendszere számos érdekes kérdést vet fel mind a mesterek és műhelyek, mind a kereskedelem témakörében is. Emellett fontos lenne a budai vonatkozású bronz– és rézművesség adatait, a műhelyek, műhelyrészletek leletanyagát is összegyűjteni, azonban erre – terjedelmi korlátok miatt – jelen tanulmány nem térhetett ki.

137 Schmidtmayer–László 2008. 69.
138 Csorbakőn 1541 és 1553 között működött a pénzhamisító műhely. Szörényi 2004. 267.
139 Gaál 2006. 109, 6. ábra.
140 A várbeli hamispénzverő műhelyt az előkerült nagy mennyiségű érme alapján egyébként Gerevich László a nyugati udvar pincéjébe („Gyilokjáró pince") lokalizálta. Gerevich 1966. 168–169.
141 Zsigmond 125A obulus az egyetlen érme. Huszár 1956. 222.
142 Sugár 1975. 112.
143 Gerő 1958. 593. Számos forrás tanúskodik arról, hogy a dzsámikat és fürdőket ólomlemezekkel fedték be; elsőként ez a Király fürdő feltárásakor igazolódott. Az észrevételt Mordovin Maximnak köszönöm.

IRODALOM

Bencze 2002 — Bencze Zoltán: Török rézedények a Hadtörténeti Múzeum udvarán. Budapest Régiségei 35. (2002), p. 461–468.

Benda 2014 — Benda Judit: Posztókereskedelem és Posztósboltok a későközépkori Budán. In: A textilművesség évezredei a Kárpát–medencében. (Az anyagi kultúra a Kárpát–medencében, 5. MTA VEAB) Budapest, 2014.

Benkő 2010 — Benkő Elek: Fémfeldolgozás a középkorban. In: A középkor és kora újkor régészete Magyarországon 1–2. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi (szerk) Budapest, 2010., p. 691–707.

Boldizsár 1988 — Boldizsár Péter: Gótikus kályhacsempék az újabb budavári ásatás leletanyagából. *A* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1. (1988), p. 95–110.

Bökönyi 1958 — Bökönyi Sándor: A budai Várpalota ásatásának állatcsontanyaga. XIII–XVII. század. Budapest Régiségei 18. (1958), p. 455–486.

Fehér 1959 — Fehér Géza: A Pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1959. (1960), p. 103–149.

Fehér 1962 — Fehér, Géza: Vases de cuivre turcs dans le Musée National Hongrois. Folia Archaeologica 14. (1962), p. 153–167.

Fehér 1993 — Fehér Géza: Oszmán–török mérlegsúlyok. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1993., p. 231–245.

Fekete 1944 — Fekete Lajos: Budapest a törökkorban 3. Budapest, 1944.

Fodor 1984 — Fodor István: Emberalakos gótikus bronz gyertyatartó Jászágóról. Folia Archaeologica 35. (1984), p. 161–174.

Fügedi 1993 — Fügedi Márta: Állatábrázolások a magyar népművészetben. Miskolc, 1993. (Officina Musei 1.)

Gaál 2006 — Gaál Attila: Falusi pénzhamisító műhelyek emlékanyaga a Tolna megyei Tevel és Bonyhádvarasd határából. A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 28. (2006), p. 105–132.

Gere 1998 — Gere László: Gótikus csillár és asztali gyertyatartók töredékei az ozorai várkastélyból. Műemlékvédelmi Szemle 42:1. (1998), p. 95–116.

Gere 2003 — Gere László: Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból. Budapest, 2003.

Gerelyes 1991 — Gerelyes Ibolya: Török leletegyüttesek a budavári palotából, 1972–1981. Tanulmányok Budapest Múltjából 23. (1991), p. 21–75.

Gerevich 1943 — Gerevich László: A csúti középkori sírmező. Budapest Régiségei 13. (1943), p. 103–166.

Gerevich 1966 — Gerevich László: A budai vár feltárása. Budapest, 1966.

Gerevich 1971 — Gerevich, László: The Art of Buda and Pest int he Middle Ages. Budapest, 1971.

Gerő 1958 — Gerő Győző: A törökkori Király fürdő: Kakas kapu fürdője. Budapest Régiségei 18. (1958), p. 587–600.

Gyürky 1981 — H. Gyürky, Katalin: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Budapest, 1981. (Fontes Archaeologici Hungariae)

Gyürky 1982 — H. Gyürky Katalin: Az üveg. Katalógus. Budapest, 1982. (Monumenta Historica Budapestinensia 5.)

Héjj–Détári 1965 — Héjj–Détári, Angéla: Altungarischer Schmuck. Budapest, 1965.

Holl 1952 — Holl Imre: A vári ásatás középkori kerámiái. Archaeologiai Értesítő 79. (1952), p .179–186.

Holl 1987 — Holl Imre: A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése. Archaeologiai Értesítő 114–115. (1987–1988), p. 183–198.

Holl 1990 — Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. Archaeologiai Értesítő 117. (1990), p. 58–95.

Holl 1992	Holl Imre: Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye. Budapest, 1992.
Holl 2005	Holl, Imre: Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda. Budapest, 2005. (Varia Archaeologica Hungarica 17.)
Horváth 2016	Horváth Viktória: Színesfémleletek a 14–17. századi budavári palotából. (kézirat) Diplomamunka, ELTE BTK Régészettudományi Intézet. Budapest, 2016.
Huszár 1956	Huszár Lajos: A budai Várpalota ásatásának éremleletei. Budapest Régiségei 17. (1956), p. 197–240.
Huszár 1961	Huszár, Lajos: Merchants' seals of the 16th and 17th centuries. Folia Archaeologica 13. (1961), p. 187–194.
Igaz 2007	Igaz Levente: Kísérleti régészet Magyarországon és külföldön: néhány példa különböző történeti korszakok kísérleti régészeti úton történő „életre keltésére" (Megjegyzések az Árpád–kor harcászatának a kísérleti régészet módszereivel történő rekonstrukciós kérdéseihez). Aetas 22/4. (2007), p. 161–169.
Irásné Melis 1985	Irásné Melis Katalin: A Mátyás–kori budai királyi könyvkötőműhely leletei. Művészettörténeti Értesítő 34. (1985), p.48–60.
Kalmár 1959	Kalmár János: A füleki (Filakovo) vár XV–XVII. századi emlékei. Régészeti Füzetek Ser. 2. No. 4. Budapest, 1959.
Kalmár 1966	Kalmár János: A budai vár feltárásának fegyverrégészeti leletanyaga. Hadtörténelmi Közlemények 13:4. (1966), p. 584–601.
Kolba 1965	H. Kolba Judit: Ötvösadatok a magyar krónikákban. Folia Archaeologica 17. (1965), p. 135–153.
Komori 2014	Komori Tünde: A budavári királyi palota porcelán leletanyagának kutatása új szempontok alapján. Budapest Régiségei 47. (2014), p. 313–338.
Kovács 2000	Kovács Éva: Athéné helyett Malvin? Egy „bizánci" mű a Magyar Nemzeti Múzeumban. In: Történelem–Kép, Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon (szerk) Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Budapest, 2000., p. 454–463. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai)
Kovács S. 2006	Kovács S. Tibor: A Batthyány–Strattmann gyűjtemény oszmán–török fegyverei. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29. (szerk) Nagy Zoltán. Körmend, 2006., p. 307–316.
Kovalovszki 1992	Kovalovszki Júlia: A pálos remeték Szent Kereszt–kolostora (Méri István ásatása Klastrompusztán). Communicationes Archaeologicae Hungariae 1992., p. 173–206.
Kozák 1964	Kozák Károly: Az egri vár feltárása (1957–1963) II. Agria : Az Egri Múzeum Évkönyve 2. (1964), p. 221–272.
Köster 1983	Köster, Kurt: Pilgerzeichen und Pilgermuscheln von mittelalterlichen Santiagostrassen. Ausgrabungen in Schleswig. Neumünster, 1983. (Berichte und Studien 2.)
Kunzle 1968	Kunzle, Margaret (a cura di): Enciclopedia storica dell'antiquariato. Praga, 1968. Edizione italiana: 1977.
Lovag–Kovács–Garam 1999	Lovag, Zsuzsa – Kovács, Tibor – Garam, Éva: Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. Budapest, 1999.
Lovász 2000	Lovász Emese: Kitekintés a Nagy Lajos kori Diósgyőr várából. In: Élet a diósgyőri várban. (szerk) Czeglédy Ilona. Miskolc, 2000., p. 57–183. (Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 7.)
Lővei 2009	Lővei Pál: Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria. Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2009.

Magyar 1956	G. Magyar Mária: A budai vár fegyverleletei. Budapest Régiségei 17. (1956), p. 247–260.
Magyar 2008	Magyar Kálmán: Balatonszabadi–Pusztatorony (Somogy megye) régészeti kutatása II. A 16. századi kincslelet. Somogyi Múzeumok Közleményei 18. (2008), p. 235–250.
Magyar 2015	Magyar Károly: A budavári királyi rezidencia előzményei és párhuzamai a 14. század végéig. In: In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén". Budapest, 2015., p. 525–546.
Mikesy 2015	Mikesy Anna: Fémleletek a kisnánai várból. (kézirat) Szakdolgozat, ELTE BTK Régészettudományi Intézet. Budapest, 2015.
Mordovin 2013	Mordovin Maxim: A 15–17. századi távolsági textilkereskedelem régészeti emlékei Pápán. In: Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete (szerk) Varga Máté. Kaposvár, 2013., p. 267–282.
Mordovin 2014	Mordovin, Maxim: Late medieval and early modern cloth seals in the collection of the Hungarian National Museum. Archaeologiai Értesítő 139. (2014), p. 193–237.
MRT 5	Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Budapest 1979. (Magyarország Régészeti Topográfiája 5.)
Müller 1985	Müller Róbert: A középkori vaseszközök kutatása. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. (szerk) Fodor László, Selmeczi László. Budapest, 1985., p. 427–441.
Németh 2005	K. Németh András: Két gótikus emberalakos gyertyatartó Tolna megyéből. Archaeológiai Értesítő 130. (2005), p. 205–215.
Orosz 2010b	Orosz Krisztina: Lakáskultúra a késő középkori Magyarországon. Tanulmányok a visegrádi királyi palota enteriőrjeihez. In: A visegrádi királyi palota (szerk) Buzás Gergely, Orosz Krisztina, Szőke Mátyás. Budapest–Visegrád, 2010., p. 227–297.
Paloták 2011	Paloták, kolostorok, falvak = Palaces, monasteries, villages : Gerevich László (1911 – 1997) középkori kutatásai = Medieval Excavations of László Gerevich (1911–1997). (szerk) Benda Judit, Benkő Elek, Magyar Károly. Budapest, 2011. Kiállítási katalógus.
Papp 2008	A Podmaniczky–Vigyázó család és a Magyar Tudományos Akadémia. (szerk) Papp Gábor György. Budapest, 2008.
Pataky 1951	Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története. Budapest, 1951.
Rainer 2009	Veszprém megye egyházi élete a középkorban. (szerk) Rainer Pál. Veszprém, 2009.
Rouillac 2012	Rouillac, Philippe: La nef offerte en 1500 par les tourangeaux, à la reine Anne de Bretagne. Mémoires de l'Académie des Sciences, Arts et Belles–Lettres de Touraine 25. (2012), p. 145–152.
Sándor 1963	G. Sándor Mária: Középkori csontmegmunkáló műhely a budai Várpalotában. Budapest Régiségei 20. (1963), p. 107–124.
Schallaburg 1982	Stangler, Gottfried – Csáky, Moritz – Perger, Richard: Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. Schallaburg–Wien, 1982.
Schmidtmayer–László 2008	Schmidtmayer Richárd – László János: Mátyás országa. Budapest, 2008. (Kiállítási katalógus 4.)
Selmeczi 2009	Selmeczi László: A karcag–orgondaszentmiklósi kun szállástemető régészeti kutatásának néhány tanulsága. In: Kun-kép : A magyarországi kunok hagyatéka. (szerk) Rosta Szabolcs. Kiskunfélegyháza, 2009., p. 17–32.

Sugár 1975 — Sugár István: Az egri vár 1594/95 évi számadása. Archívum 5. (1975), p. 5–39.

Szabados 2016 — Szabados Ákos: Fémleletek a fonyódi várból (kézirat) Szakdolgozat, ELTE BTK Régészettudományi Intézet. Budapest, 2016.

Szádeczky 1889 — Szádeczky Lajos: Magyar ötvösök Krakkóban. Archaeologiai Értesítő 9. (1889), p. 242–244.

Szatmári 2003 — Szatmári Imre: Késő gótikus, ember alakú bronz gyertyatartó Sarkadról. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve : Studia Archaeologica 9. (2003), p. 387–298.

Szekeres 2003 — Szekeres Krisztina: Késő középkori szívsormotívumos csatok tipológiája (kézirat) Szakdolgozat „B" téma. SZTE BTK Régészeti Tanszék. Szeged, 2003.

Szende 2008 — Szende László: Középkori kézművesség. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet (szerk) Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter. Budapest, 2008., p. 199–228.

Szörényi 2004 — Szörényi Gábor: A szuhogy–csorbakői vár kutatása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 43. (2004), p. 231–320.

Szvath 2014 — Szvath Márton: Késő középkori és kora újkori fémleletek a nagyvázsonyi várból 1. Kések, evő– és konyhai eszközök. A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei 28. (2014), p. 351–384.

Tóth 2013 — Tóth Balázs: A salgói vár fémanyagának feldolgozása (kézirat) Szakdolgozat, ELTE BTK Régészettudományi Intézet. Budapest, 2013.

Tóth 2014 — Tóth, Balázs: Stredoveké kovové nálezy. In: Pusty hrad vo Zvolene. Dolny Hrad 2009–2014. (Ed) Beljak, Ján et al. Zvolen–Nitra, 2014., p. 171–359.

Végh 1994 — Végh András: A középkori budai királyi palota színes mázas tetői. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Pamer Nóra (szerk). Budapest, 1994. p. 129–142. (Művészettörténet–Műemlékvédelem 6.)

Zolnay–Boldizsár 1977 — Zolnay László – Boldizsár Péter: A budai királyi palota északi előudvarán végzett régészeti feltárás (1967–75) Árpád–kori kerámia leletei. Budapest Régiségei 24 : 3 (1977), p. 173–178.

NON-FERROUS METAL FINDINGS FROM THE 14TH–17TH CENTURY ROYAL PALACE OF BUDA

The purpose of this study is to present the small bronze, copper, tin and lead findings that were recovered from the area of the royal palace of Buda during the last few decades, mostly by works lead by László Gerevich and currently kept in the Budapest History Museum. I consider it important to mention that these items from the excavations is only a small part of the onetime accessories of the palace since the extent of the destruction that have happened there can be hardly even estimated today.

After the overview of the whole material one can the seldom occurrence of valuable items specific to the royal court. These ones understandably ended up as the bounty of the besieger army or in collections after the rescue; finding these during excavations, under the soil is rare. However, the finding assemblage contains a large amount of household objects that can be linked to everyday life or handicraft. Parallels are known both from castles, towns, villages and cemeteries. Based on this one can conclude that the similar tools of those living in the royal court did not differ significantly from those living in smaller settlements. The only difference that can be documented is about the material; contrary to the bronze tools from Buda, mainly bone belt accessories, clay bullet moulds etc. are known from the settlements.

Overall, it can be said that the nature of the royal capital is implied by the large number and diversity of metallic finds and by the unique pieces (incised copper plates, key ring, label fonts, etc.). I hope to widen the boundaries of the research because the multi-directional relations of the onetime royal court raises several interesting questions about craftsmen and workshops and also about trade. Besides the collection of data concerning the bronzesmiths and braziers related to Buda, and the findings of workshops would also be also important. However this could not be a part of this paper due to space limitations.

Gyöngyössy Márton

BUDAI PÉNZVERÉS 1526 UTÁN

Numizmatikai adalék középkor végi pénztörténetünkhöz

Numizmatikai kutatásunk tényként kezelte, hogy a mohácsi csatavesztés után I. Ferdinánd (1526–1564) nem indította újra a budai pénzverést. Úgy gondolták, hogy Budán végül Szapolyai János (1526–1540) 1529-ben kezdett ismét pénzeket veretni: ekkor Körmöcbányáról húsz pénzverőt rendelt Budára, ők azonban a következő év tavaszán meg is szöktek. E néhány hónap alatt denárok készültek. Ezt követően, rövid ideig, még verdejegy nélküli denárok kibocsátására is sor került.[1]

I. Ferdinánd úgy ítélte meg, hogy a zavaros helyzetben nem mondhat le a saját pénzverésről, ezért Bécsben már 1527-ben jó minőségű magyar denárokat bocsátott ki. Az 1535-ös nagyszombati és pozsonyi országgyűlésen maga a király fejtette ki az előterjesztett panaszokra válaszolva, hogy tudja, Magyarország számára előnyös lenne, ha olyan jó értékű pénzeket bocsátanának ki, amelyeket külföldön is elfogadnak, ezért kezdett el Bécsben is magyar pénzeket veretni. Éppen ezért különös, hogy ne tett volna kísérletet a fővárosban nemrég még működő pénzverde újraindítására, mihelyt arra lehetőség kínálkozott.[2]

A numizmatika hagyományos álláspontjával szemben, már Kubinyi András hivatkozott egy olyan megállapodásra, amelyet Haller János 1529-ben a Magyar Kamarával kötött, és a pénzverés bérbe vételéről szólt. A megállapodást I. Ferdinánd hagyta jóvá. Kubinyi helyesen ismerte fel, hogy ez a megállapodás csak a budai pénzverésre vonatkozhat. Ráadásul a korábban körmöci veretűnek gondolt, B–H verdejegyű CNH III. 42. denár évszámai (1529, 1530) alapján éppenséggel (részben) ekkor készült, így adódik a feloldás: Buda–Haller. A típus körmöcies jellege arra utalhat, hogy Haller is Körmöcbányáról hívhatott pénzverőket Budára. Mivel a Magyar Kamara nem tartotta be a megállapodást, Haller adósságokba verte magát; erről Báthori András tárnokmester Pozsony városának írt leveléből értesülünk.[3]

A Ferdinánd párti budai pénzverde működése nem lehetett túl hosszú: 1529. március vége és augusztus vége közé tehető. A tárnokmester hivatkozott levele is megerősíti, hogy Haller igyekezett a megfelelő mennyiségű nemesfémet beszerezni (ezért adósságokba verte magát), és Báthori András levelének részleteiből arra kell következtetnünk, hogy volt ideje arról is gondoskodni, hogy amit csak lehet, magával tudjon vinni (a verőtöveket és a szükséges eszközöket biztosan).[4] Haller ugyanis Szapolyai csapatai elől — a Habsburg-adminisztráció más tagjaihoz hasonlóan — Pozsonyba menekült, ahol „budai" pénzverdéjét a ferencesek kolostorában helyezte el, de a helyiségek használatáért nem volt hajlandó bérleti díjat fizetni. (A korábbi kutatás feltételezésével szemben 1526–1529 között Pozsonyban nem volt pénzverés.) Az áttelepítésre utalhat az is, hogy „budai" verdejegyű denáron láthatunk 1530-as évszámot is. A pozsonyi verde is rövid ideig működött, az itt vert, immár pozsonyi verdejegyű (P–H) denár (CNH III. 62.) két évszámmal (1530, 1531) jelent meg (Preßburg/Pozsony–Haller). Haller hama-

[1] A budai pénzverés története Mohács után: Huszár 1958., 116–120., Gyöngyössy 2015, 967. Források: Huszár 1977–1978. 83.; Krizskó 1880. 57.; Kelényi 1944. 19–20.

[2] Newald 1883. 39–40.; Huszár 1975. 68.; Gyöngyössy 2010, 10–14. Zrínyi Miklós szerződése Leonhart Grueberrel és Marx Stettnerrel (1532. május 15.), amelyben a Bécsben vert magyar denárokat említik: *„Sy dieselben hungrischen Phening auf den Gradt, khorn, Gewicht und Anzahl auch mit dem Gepräg wie dieselben hievor in der Stadt Wienn gemüntz sein worden…"*: Newald 1883. 40. A bécsi pénzverésre vonatkozó szövegrész Ferdinánd király válaszából, amit a rendek 1535-ös nagyszombati és pozsonyi országgyűlésen előterjesztett panaszaira a pénzverés tárgyában adott (1535. november): MOE I. 552.

[3] Kubinyi 2009 [1963–1964]. 722. (151. jegyzet). Haller János Magyar Kamarával kötött megállapodásának királyi jóváhagyása (Bécs, 1529. március 10.): Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, Mályusz Elemér kisalakú regesztái 1730. sz. Báthori András tárnokmester Pozsony városának, Haller János tartozásai kapcsán írt levele (Récse, 1530. június 21.): Kubinyi 2009 [1963–1964]. 736–738. A B–H jegyű CNH III. 42. típusú denárt Huszár Lajos téves veretnek tartotta, és Körmöcbányához sorolta: Huszár 1975. 57.

[4] Kubinyi 2009 [1963–1964]. 722–723.

1. a-b. kép. Szapolyai János (1526–1540), CNH II. 331A denár, A–B (Mzz. 265-2), 1530 szórvány a budai várpalota ásatásairól. Lelt. sz.: BTM 52.2966. a-b. HUSZÁR 1956. 213. (Nr. 653.)
Abb. 1. János Szapolyai (1526-1540), CNH II. 331A Denar, A–B (Mzz. 265-2), 1530 Streufund in den Ausgrabungen im Budaer Burgpalast. Inventarnr.: BTM 52.2966. a-b. HUSZÁR 1956. 213. (Nr. 653.)

2. a-b. kép. Szapolyai János (1526–1540), CNH II. 331A denár, A–B, (Mzz. 265-2), hamis a budai várpalota ásatásairól, a Csonkatorony mellől. Lelt. sz.: BTM 52.2479. a-b. HUSZÁR 1956. 213. (Nr. 654.)
Abb. 2. János Szapolyai (1526–1540), CNH II. 331A Denar, A–B, (Mzz. 265-2), aus den Ausgrabungen im Budaer Burgpalast, gefunden neben dem „Csonka"-Turm, falsch. Inventarnr.: BTM 52.2479. a-b. HUSZÁR 1956. 213. (Nr. 654.)

3. a-b. kép. Szapolyai János (1526–1540), CNH II. 332. denár, A–B, (Mzz. 272.), 1530 a budai várpalota ásatásairól, a Csonkatorony mellől. Lelt.: BTM 52.2582. a-b. HUSZÁR 1956, 213. (Nr. 672.)
Abb. 3. János Szapolyai (1526–1540), CNH II. 332. Denar, A–B, (Mzz. 272.), 1530 aus den Ausgrabungen im Budaer Burgpalast, gefunden neben dem „Csonka"-Turm. Inventarnr.: BTM 52.2582. a-b. HUSZÁR 1956. 213. (Nr. 672.)

rosan összetűzésbe keveredett a városvezetéssel, ezért a király 1531-ben felmentette.[5]

Az ország megosztottsága következtében a korábbi pénzügyigazgatási elit kettészakadt. A főváros, Buda hivatalnokrétegéből 1529 után a németek és a Ferdinánd-párti magyarok végleg kiszorultak, tevékenységüknek köszönhetően épült ki az új fővárosban, Pozsonyban a Habsburg-pénzügyigazgatás. Haller leváltása után viszont megszűnt a pozsonyi pénzverés. 1532-ben Bornemissza Pál, a Magyar Kamara registratora Bécsben már egy Grasswein nevű szakemberrel tárgyalt, a király jelenlétében, és azt fejtegette, hogy a pozsonyi pénzverés szünetelése komoly károkat okozott a királynak. Grasswein viszont azzal érvelt, hogy mivel nincs Pozsonyban ezüst, ott nem lehet pénzt verni.[6]

Amint láttuk, a budai verdét Haller János 1529. szeptember első napjaiban „kipucolta", az eszközöket magával vitte, a személyzet pedig elmenekülhetett, ezért kényszerült Szapolyai János novemberben arra, hogy Körmöcbányáról rendeljen Budára pénzverőket, vélhetően eszközökkel együtt. A következő év májusában értesülünk arról, hogy a pénzverők megszöktek. Működésükhöz szokás kötni a CNH II. 331A és 332. denárok A–B verdejegyű 1530-ban vert példányait (az analógia II. Lajos 1522-ben és 1526-ban vert CNH II. 306A típusú A–B jegyű denára): mindkét változatból került elő a várásatások során, sőt az előbbiből hamisítvány is.[7] 1531-ben már egy másik tí-

[5] NEWALD 1883. 34.; KUBINYI 1959. 117. (164. jegyzet); KUBINYI 2009 [1963–1964]. 723.; HUSZÁR 1975. 62.; GYÖNGYÖSSY 2010. 27–28. A ferencesek panaszára I. Ferdinánd utasította a pozsonyi tanácsot, hogy a ferences kolostorban elhelyezett pénzverde kapcsán szorítsák Haller János bérleti díj fizetésére (Prága, 1531. június 21.): Történelmi Tár (1881) 245., METIHR II, 141–142. A pozsonyi pénzek minősége kapcsán I. Ferdinánd vizsgálatot rendelt el (Stuttgart, 1531. szeptember 20.): KUBINYI 2009 [1963–1964]. 739. Haller János pozsonyi veretű 1531-es CNH III. 62. típusú denárja a budai várpalota ásatásain is előkerült: HUSZÁR 1956, 213. (Nr. 681.: Lőportorony előtt, III. pincehelyiség)

[6] Jellemző példa a budai Hiller Farkas („*Sylvas seu Hiller ex Buda*") esete, aki már 1526-ban a pénzügyigazgatásban tevékenykedett, Mária királyné szolgálatába került, harmincadosként működött, végül I. Ferdinánd szolgálataiért 1548-ban egy nezsideri tornyot adományozott neki: KUBINYI 2009 [1971]. Az új hivatalnokréteg kialakulása, a hivatalnoki karrier a Magyar Kamaránál: PÁLFFY 2010. 209–214. Bornemissza Pál jelentése a Magyar Kamarához (1532. január): HORVÁTH 1951–1952. 64.; GYÖNGYÖSSY 2010. 28.

[7] KRIZSKÓ 1880. 56–57.; KELÉNYI 1944. 19–20.; HUSZÁR 1958. 118.; GYÖNGYÖSSY 2015. 959–960. Budai veretű Szapolyai-denárok

pust (CNH II. 340.) vertek Budán, de jegy nélkül. A verde jelentőségét mutatja, hogy ilyen jegy nélküli példányból vastagveret is készült (CNH II. 341.). Mivel a típus körmöci és nagybányai példányai egészen eltérő stílusúak, készítési helyként kizárásos alapon csak Buda jöhet szóba, ahol az 1530–1531-es országgyűlés végzése szerint ekkor bizonyosan vertek pénzt. A CNH II. 340. típus fő jellegzetessége, hogy a címer alatt idegen címer — Gritti Alajos címere — látható, ez pedig arra utal, hogy Gritti átvette a pénzverés feletti ellenőrzést. Gritti 1531-es budai veretei a középkori budai pénzverés utolsó emlékei.[8]

Adat hiányában csak találgathatjuk, hogy a városon belül hol működtek a Mohács utáni budai pénzverdék. Szerémi György emlékirata szerint Mária királyné a *moneta nova* reform idején a Bécsből hozatott pénzverőknek a Keresztelő Szent János utcában adott házat: itt működött II. Lajos pénzverdéje.[9] Lehetséges, hogy ez az épület rendelkezésre állt 1529-ben is, de azt sem tudjuk kizárni, hogy Haller János saját házában rendezte be pénzverdéjét. Haller ugyanis (legalább) egyharmadnyi házrésszel rendelkezett Szerencsés Imre Szent György utcai, jelentékeny méretű házában, azonban ezt az ingatlant 1526–1529 között Szapolyai János a budafelhévízi Szentlélek-ispotálynak adta, amely aztán elcserélte azt Podmaniczky Jánossal. A házra — az 1526-ban elhunyt Szerencsés örököseként — nyilván igényt tartott Haller is, aki Buda I. Ferdinánd általi visszafoglalása után be is költözhetett, mert 1531-ben Atyinai Simon budai udvarbíró már „Haller János házából" igazgatta Haller — korona számára lefoglalt — szőlőbirtokait. A budai udvarbíró — minden királyi birtok vagyonkezelője — beszállásolása arra utal, hogy az ingatlant is lefoglalta a hatalom; könnyen lehet, hogy Szapolyai János itt, ebben az épületben verette pénzeit.[10]

A középkor végi budai pénzverés pénztörténetünk rövid epizódjaként azt jelzi, hogy a hatalom minden kísérlete ellenére a zavaros viszonyok közepette a fővárosban már nem lehetett tartósan pénzverdét működtetni, hiszen ehhez politikai stabilitás és megfelelő nyersanyag-utánpótlás hiányában a budai pénzverés hagyományai nem voltak elegendőek.

1530-ból: CNH II. 331A A (Mzz. 265-1), A–B (Mzz. 265-2), CNH II. 332. A–B (Mzz. 272.). A budavári ásatások során 2 darab A–B verdejegyű CNH II. 331A denár (Mzz. 265-2; Nr. 653.: szórvány), 1 darab hamis (Nr. 654.: Csonkatorony mellett), és 1 darab A–B verdejegyű CNH II. 332. (Mzz. 272.; Nr. 672.: Csonkatorony mellett) került elő: Huszár 1956.-, 200., 213. Szapolyai János 1531-ben ismét pénzverőket kért Körmöcről, azonban ez ellen a pénzverők maguk tiltakoztak a körmöcbányai városi tanácsnál: Krizskó 1880. 57.

[8] Kubinyi 1876.; Huszár 1958. 118–120.; Gyöngyössy 2015. 961. Budai veretű denár 1531-ből: CNH II. 340. (Mzz. 277). Vesd össze: Soós 2014. 54–55. Gritti kincstartói működéséhez: Szakály 1986. 53–54.; Soós 1999. 69.

[9] Szerémi 117.; Pataki 1950. 246.; Huszár 1958. 21–22. A Szent János utca háztulajdonosairól kevés forrás szól, így a pénzverde középkor végi épületének pontos beazonosítása nem lehetséges: Végh 2006. 142–149.

[10] Pataki 1950, 245.; Kubinyi 2009 [1963–1964]. 717–718., 723.; Végh 2006. 204., 210.

IRODALOM

CNH II	Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár 2. Budapest, 1907.
CNH III	Huszár 1975.
Gyöngyössy 2010	Gyöngyössy Márton: A királyi Magyarország pénztörténete (1527–1608). Budapest, 2010.
Gyöngyössy 2015	Gyöngyössy Márton: Szapolyai János pénzverése (1527–1540). Századok 149. (2015), p. 959–973.
Horváth 1951–1952	Horváth Tibor Antal: Adatok a XVI. századi magyar pénztörténethez. Numizmatikai Közlöny 50–51. (1951–1952), p. 60–64.
Huszár 1956	Huszár Lajos: A budai várpalota ásatásainak éremleletei. Budapest Régiségei 17. (1956), p. 197–240.
Huszár 1958	Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest, 1958. (Budapest Várostörténeti Monográfiái, 20.)
Huszár 1975	Huszár Lajos: Habsburg-házi királyok pénzei. 1526–1657. Corpus Nummorum Hungariae 3/1. Budapest, 1975.
Huszár 1977–1978	Huszár Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai III. Numizmatikai Közlöny 76–77. (1977–1978), p. 71–84.
Kelényi 1944	Kelényi B. Ottó: Budai oklevelek pénztörténeti adatai. Numizmatikai Közlöny 43. (1944), p. 15–20.
Krizskó 1880	Krizskó Pál: A körmöczi régi kamara és grófjai. Budapest, 1880. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, 8. 10.)
Kubinyi 1876	Kubinyi Ferenc: János király budai országgyűlése az 1530-ik év végén. Századok 10. (1876), p. 581–583.
Kubinyi 1959	Kubinyi András: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Budapest Régiségei 19. (1959), p. 99–119. (újra megjelent: Kubinyi András: Tanulmányok Budapest középkori történetéről 1-2.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba (szerk.) Budapest, 2009. p. 337–359.)
Kubinyi 2009 [1963–1964]	Kubinyi András: A nürnbergi Hallerek Budán. Adalékok a késő középkori dél-német kereskedelem történetéhez. In: Kubinyi András: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. I–II. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009. 705–741. (eredetileg megjelent: Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Nürnberg 52. (1963–1964) 80–128.)
Kubinyi 2009 [1971]	Kubinyi András: Egy nezsideri torony tulajdonosa: a budai Wolfgang Hiller (1548) : Adatok a 16. századi magyar hivatalnokréteg történetéhez. In: Tanulmányok Budapest középkori történetéről 1–2. Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba (szerk.) Budapest, 2009. p., 775–779. (eredetileg megjelent: Der Besitzer eines Turmes in Neusiedl am See: Wolfgang Hiller von Ofen (1548). Burgenländische Heimatblätter 33. (1971), p. 116–123.)
METIHR II	Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Bunyitay V[ince], Rapaics R[ajmund], Karácsonyi J[ános]. 2.: 1530–1534 és három függelék. Budapest, 1904. (Monumenta Ecclestiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia, 2.)
MOE I	Monumenta Comitialia Regni Hungariae. Magyar Országgyűlési Emlékek. I. 1526–1536. Szerk. Fraknói Vilmos. Budapest, 1874. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Harmadik Osztály. Magyar Országgyűlési Emlékek.)
Mzz.	Pohl, Artur: Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters (1300–1540). Budapest–Graz, 1982.

Newald 1883 — Newald, Johann: Das österreichische Münzwesen unter Ferdinand I. : Eine münzgeschichtliche Studie. Wien, 1883.

Pataki 1950 — Pataki Vidor: A budai vár középkori helyrajza. Budapest Régiségei 15. (1950), p. 239–299.

Pálffy 2010 — Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest, 2010. (História Könyvtár, Monográfiák, 27.)

Soós 1999 — Soós Ferenc: Magyarország kincstartói 1340–1540. [Budapest], 1999.

Soós 2014 — Soós Ferenc: A magyar fémpénzek feliratai és címerei. Budapest, 2014².

Szakály 1986 — Szakály Ferenc: Vesztőhely az út porában : Gritti Magyarországon 1529–1534. [Budapest, 1986.] (Labirintus)

Szerémi — Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Budapest, [1979.] (Olcsó Könyvtár)

Végh 2006 — Végh András: Buda város középkori helyrajza I. Budapest, 2006. (Monumenta Historica Budapestinensia, 15.)

DIE LETZTEN JAHRE DER MITTELALTERLICHEN MÜNZPRÄGUNG IN OFEN (BUDA)

Die Münzprägung brach nach der Schlacht bei Mohács in Ofen für einige Jahre ab. Die Ungarische Kammer schloss aber im Jahre 1529 mit Hans Haller einen Vertrag, in dem er bemächtigt wurde, im Namen von Ferdinand I. (1526–1564) in Ofen Münzen zu prägen.

Die Prägeanstalt wurde nur einige Monate betrieben, sie gab Denare mit dem Münzzeichen B-H (Buda-Haller) aus. Haller floh vor den Truppen von König János Szapolyai (1526–1540) zusammen mit seiner Prägeanstalt nach Preβburg, wo er seine Tätigkeit fortsetzte. Er hat zuerst Denare mit Münzzeichen B-H, später mit P-H (Preβburg-Haller) geprägt.

Szapolyai aber gründete in Ofen eine neue Anstalt, die zuerst Silberdenare mit Münzzeichen A-B prägte, später jene ohne Zeichen, die aber mit dem Wappen der Familie Gritti geschmückt waren. In diesen Jahren war Schatzmeister Lodovico Gritti auch für die Münzprägung verantwortlich. Seine hiesigen Münzen sind die letzten mittelalterlichen ungarischen Gelder, die in Ofen geprägt wurden.

MEGEMLÉKEZÉS

Bencze Zoltán

IN MEMORIAM HOLL IMRE

Holl Imre, a középkori magyar régészeti és várostörténeti kutatások kiemelkedő személyisége 1924-ben született Budapesten. Középiskolai tanulmányait Sopronban végezte, majd Pécsett folytatott jogi tanulmányokat, végezetül 1951-ben Budapesten, az ELTE-n szerzett diplomát régészet és művészettörténet szakon.

Holl Imre 1952 és 1958 között a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályán dolgozott.

A II. világháború után, 1948-tól Gerevich László vezetésével megkezdődött a középkori budai királyi palota feltárása. A régészeti feladatok többségét 1950-től – gyakran önálló jogkörrel – fiatal, tehetséges, az egyetemet frissen végzett, vagy végzés előtt álló középkoros régészek látták el. Holl Imre a rábízott részfeladatok mellett egészen az ásatások végéig fontos szerepet kapott a munkák összefogásában is.

Érdeklődése hamarosan egyik kedvenc kutatási területe, a kerámia felé fordult. A házi kerámiától a majolikákig, a hazai kerámiától kezdve az import árukig nagyon sok alapvető tanulmányt írt. A precízen, rétegenként elkülönített és feldolgozott leletanyag sokat segített a kormeghatározásban.

A magyarországi középkori kályhacsempék feldolgozásával mind hazai, mind pedig nemzetközi viszonylatban a téma egyik legnagyobb szaktekintélyévé vált.

Holl Imre 1958-ban munkahelyet változtatott és 1988-ig az MTA Régészeti Intézetében dolgozott. Az itt töltött évtizedek alatt régészeti kutatásokat végzett Kőszegen, Sopronban és Sarvalyon. Több könyvet is írt, melyeket ma is alapirodalomként vesznek kézbe a középkoros régésznek készülő hallgatók. Nyugdíjba vonulása után még évtizedekig bejárt egykori munkahelyére, ahol változatlan lelkesedéssel folytatta tudományos munkáját.[1]

Többször kapott kitüntetést, többek között 2008-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjét adományozta számára a köztársasági elnök.

Holl Imre halálával, a középkorral foglalkozó magyar régésztársadalom egyik legnagyobb alakját veszítette el.

Nyugodjék békében!

[1] Holl Imre munkásságának felsorolása megtalálható különféle bibliográfiákban. Életműbibliográfiája nem jelent meg. Lásd: A Közép-Duna medence régészeti bibliográfiája. Összeáll. Banner János, Jakabffy Imre; Wellisch Márta: Holl Imre tudományos munkáinak válogatott bibliográfiája. BudRég 47. (2014), p. 357-361.; Repertórium a Budapest Régiségei 1–40. köteteihez. Összáll.: Wellisch Márta

IN MEMORIAM IMRE HOLL (1924-2016)

Die hervorragende Persönlichkeit der archäologischen und stadtgeschichtlichen Forschungen des Mittelalters in Ungarn, Imre Holl ist im Jahre 1924 in Budapest geboren.

Er hat die Mittelschule in Sopron besucht, anschließend in Pécs Jura studiert, und schließlich 1951 in Budapest das Univeritätsdiplom in Archäologie und Kunstgeschichte erworben.

Imre Holl hat zwischen 1952-1958 in der mittelalterlichen Abteilung des Budapester Historischen Museums gearbeitet. Nach dem Zweiten Weltkrieg hat man 1948 unter der Leitung von László Gerevich mit der Erschließung des mittelalterlichen Burgpalastes von Buda begonnen. Den größten Teil der archäologischen Aufgaben haben ab 1950 junge, talentierte, frisch absolvierte Mittelalterarchäologen oder jene kurz vor dem Universitätsabschluss, oft mit selbstständigem Wirkungskreis ausgeübt. Imre Holl hat neben den ihm zugeteilten Teilaufgaben ganz bis zum Ende der Ausgrabungen eine wichtige Rolle in der Koordinierung der Arbeiten bekommen.

Bald hat sich sein Interesse einem seiner meist geliebten Forschungsgebieten, der Keramik zugewandt. Er hat zahlreiche grundlegende Studien über die Hauskeramik bis zur Majolika und über die heimische Keramik bis zu den Importwaren geschrieben. Das präzis, nach Schichten abgesonderte und verarbeitete Fundmaterial hat sehr viel bei der Altersbestimmung mitgeholfen.

Durch die Verarbeitung der mittelalterlichen Ofenkachel in Ungarn ist er sowohl in seinem Heimatland als auch im Ausland zu einem der größten Experten geworden.

1958 hat er seinen Arbeitsplatz gewechselt und bis 1988 im Archäologischen Institut der Ungarischen Wissenschaftlichen Akademie gearbeitet. Er hat in diesen Jahren Ausgrabungen in Kőszeg, Sopron und Sarvaly geführt, mehrere Bücher geschrieben, die die künftigen mittelalterlichen Archäologen, heute noch Studenten auch heute noch als grundlegende Literatur in die Hand nehmen. Sogar noch als Rentner hat er an seinem früheren Arbeitsplatz Jahrzehnte lang mit unveränderter Begeisterung die wissenschaftliche Arbeit fortgesetzt.[2]

Er ist mehrmals ausgezeichnet worden, 2008 hat ihm der Präsident der Republik das Ritterkreuz des Verdienstordens der Republik Ungarn verliehen.

Die mittelalterliche Archäologie in Ungarn hat mit seinem Tod eine der größten Gestalten verloren.

Ruhe in Frieden!

[2] Die Auflistung der Tätigkeit von Imre Holl ist in verschiedenen Bibliographien zu finden. Seine Lebenswerkbibliographie ist nicht erschienen. Siehe: Archäologische Bibliographie des mittleren Donaubeckens. Zusammengestellt: János Banner, Imre Jakabffy; Márta Wellisch: Ausgewählte Bibliographie der wissenschaftlichen Arbeiten des Imre Holl. BudRég 47. (2014), p. 357-361; Repertorium zu den Bändern Antiquitäten Budapests 1–40. Zusammengestellt: Márta Wellisch

RÖVIDÍTÉSEK – ABREVIATIONS –ABKÜRZUNGEN

ActaAntHung	=	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaArchHung	=	Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ArchA	=	Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt	=	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	=	Archaeologia Hungarica (Budapest)
Arrabona	=	Arrabona. A Győri Xantus János Múzeum Évkönyve (Győr)
AVANS	=	Archeologické Vżskumy a Nálezy na Slovensku (Nitra)
AW	=	Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Urgeschichte (Feldmeilen)
BÁMÉ	=	A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
BJ	=	Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseum in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande (Köln)
BRGK	=	Bericht der Römisch–Germanischen Kommission (Beerlin)
BTM A	=	Budapesti Történeti Múzeum Adattára
BTM Műhely	=	BTM Műhely. BTM Scientific Workshop (Budapest)
BTM Ro	=	Budapesti Történeti Múzeum, Régészeti Osztály
BudRég	=	Budapest Régiségei (Budapest)
CIL	=	Corpus Inscriptionum Latinarum
CommArchHung	=	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
DissPan	=	Dissertationes Pannonicae (Budapest)
DMÉ	=	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
FolArch	=	Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung	=	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
Germania	=	Germania. Anzeiger der Römisch–Germanischen Komission des Deutschen Archäologischen Instituts (Mainz)
GyJ	=	Gyilokjáró
GyJP	=	Gyilokjárópince
HK	=	Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
IKMK	=	Az István Király Múzeum Közleményei (Székesfehérvár)
JPMÉ	=	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
KÉ	=	Kápolnától északra
KSz.á.	=	keleti sziklaárok
KSzZ	=	keleti szikla-zwinger
KTP	=	külső támpillér
Latomus	=	Latomus. Revue d'Études Latines (Bruxelles)
L	=	Lovagterem
ltsz	=	leltári szám
MHB	=	Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
MittArchInst	=	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MNM	=	Magyar Nemzeti Múzeum
MNM Ro	=	a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya
MRT	=	Magyarország Régészeti Topográfiája
MTA	=	Magyar Tudományos Akadémia
MűÉ	=	Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
NR	=	Nagyrondella

NU	=	Nagyudvar
KM	=	Kápolna mellett
OMVH	=	Országos Müemlékvédelmi Hivatal (Budapest)
OTKA	=	Országos Tudományos Kutatási Alapprogram
P	=	Pince
RégFüz	=	Régészeti Füzetek (Budapest)
SlA	=	Slovenská Archeologia (Bratislava)
StComit	=	Studia Comitatensia
SzÁ	=	Szárazárok
TBM	=	Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
TK	=	Télikert
Tisicum	=	A Jász–Nagykun–Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
VMMK	=	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
Zalai Múzeum	=	Zalai Múzeum. Közlemények Zala megye múzeumaiból (Zalaegerszeg)
ZGy	=	Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)